

821(477)'06

П-18

УД
Р18

ОЛЕКСАНДР
ПАРХОМЕНКО

БАГРЯНИЙ
ФАРВАТЕР

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
U.S.A.

ОЛЕКСАНДР
ПАРХОМЕНКО

БАГРЯНИЙ ФАРВАТЕР

Повість

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ
«МОЛОДЬ»

1978

1

Кінчається травень.

На луках, що стеляться в імлисте безмежжя, волого й парко, а трави, молоді, як молочна піна, чекають коси. Ще тиждень-півтора — і потяглися б зеленим простором косарські ключі, і забряжчали б старанно виклепані коси, і розбудив би млосну тишу радісний гомін.

Але сьогорічна косовиця буде казна-якою. По селах — старе й мале. Молодий, здоровий селяк, мов Марко Проклятий, товчється по світу. Не косу чи орало має в кулачиськах, а рушницю, шаблюку, бомбу — оружно стоїть під знаменом! Та коли б же, як Павло Троць чи Антон Руштан, під правдивим, а то багато хто — під розбійним: один — у денікінцях, другий — у петлюрівцях, третій — в якомусь нікчемному бандиську, що плює на великодержавну, націоналістичну й будь-яку іншу ідею і сповідує лише грабунок. Є й такі, що ні вашим ні нашим: сидять по запічках, ждуть, поки вляжеться кривава товча, поки усталиться будь-чия влада, а вони вже притруться до всякої і... будуть живі — не пропадуть.

Троць з Руштаном бредуть луками, зморені й зарошені. Попереду хилитаються дві химерні тіні, обрамлені мінливим місячним сяйвом, позаду — дві довгі стежки прим'ятої трави. Не принеси лиха сила білополяків на Україну, хлопці цього літа вже не воювали б, а косарювали, і лягали б за ними м'які покоси од обр'ю до обр'ю!..

Тіні довшають і поволі бліднуть — місяць опускається й примеркає, коротка травнева ніч ось-ось має перейти в досвіток.

Бере розвідників досада. За ночі мали поминути Крупейки й Лоїв, добратися до Козорогів і перехопитися через Дніпро, та вже тале фіолетова сутінь і рожевіє по той бік ріки край неба. Вчора надвечір змарновано чимало часу. Під Черемисами нарвалися на загін легіонерів, могли б пропасти, але винесли голови цілими. Довго пересиджували у верболозових джунглях, зробили чималий гак, обминаючи небезпеку, а час, певна річ, не стояв на місці.

Тепер квапляться. Узяли ліворуч, мовчки протупали з півверсти й натрапили на рівчак, що сонно поблискував з низькорослих лозових кущів, які аж лящали солов'ями. Їм, солов'ям, що?.. Хай Троць із Руштаном клопочуться долею світової революції, хай стовбурчаться понад Дніпром білопольські батареї, наставивши на фарватер тупі рила, хай легіонери пана Пілсудського разом з петлюрівськими гайдамаками деруть із селяка шкуру, — їм однаково, їм час співати. І вони співають безнастанно, завзято, несамовито, співають останні дні: вже ось-ось вилупиться у гніздах ротате потомство, вимагатиме поживи, поживи, поживи, і буде солов'ям не до співу!

За рівчаком берег полого підіймається вгору, луки переходять в орний лан, місцями невпораний і забур'янений, місцями засіяний житом.

— Все, клади якір! — озвався Павло Троць, забрівши в сизе од роси жито, й здійняв з-за плеча гвинтівку.

— Гаразд, — кивнув неговіркий Антон Руштан і стомлено опустився на землю. Ноги гули, а в животі бурчала порожнеча. Висмикнув молоду житню стеблину, вичавив зубами солодкуватий сік, сплюнув. — Там у тебе нічого? — вказав очима на порожненький Троців речовий мішок.

— Смажені куроп'ята й вареники. — Троць розв'язав мішок, тицьнув Руштанові сухар. — Гризи!

Небагате военморівське продовольство вони знищили ще вчора зранку — сподівалися повернутися на «Малый» через два дні, тому зайвини не брали. Але бродять четверту добу, пройшли правобережжям до гирла Прип'яті й вертають назад — добре, що мають зараз бодай по сухарю.

Четверту добу!.. Їх давно чекають в дивізіоні, непокояться. Командуванню негайно потрібні розвідницькі дані, — це одне, а друге — бояться за їхнє життя: попадуть до рук полякам чи петлюрівцям — живими не вернуться. А в екіпажах і без того людей не густо. Майже всі канонери, в тім числі й «Малый», недоукомплектовані.

Пробули в походеньках удвічі більше, ніж передбачалося, але ж вертаються не з пустими руками: про розташування ворожих берегових батарей, чисельність та озброєння дрібних білопольських і петлюрівських гарнізонів зможуть доповісти з точністю до одної шаблі й багнета. І все ж то не все! Мусили б привести на флотилію «язика»... Пробували і в Лукоїдах, і в Черемисах — не поталанило. В Лукоїдах була нагода взяти рядового жовніра, але знехтували ним, вижидали, щоб поцупити ротмістра або хоч би хорунжого, — і нічого не вижидали. В Черемисах уже й рядовому були б раді, та не могли й підступитися. Вдень групами товклися в селі пашекуваті легіонери, поодинці — нікого; а ввечері, коли задумали зняти солдата з поста, собаки зчинили таку веремію, що треба було негайно шезати.

— Може, поталанить у Лоеві?.. Га, Павле?

Лоїв — то найважче. Гарнізон набагато численніший, ніж по інших правобережних селах: стрілецькі, кавалерійські, артилерійські підрозділи! Здавалося б, чим більше людей, тим більше безладдя й суєти (розвідникові того й треба), а насправді поляки в Лоеві вельми сторожкі. Сусідство мають небезпечне: у гирлі Сожу, зовсім неподалік, десяток суден, а на них — «червоні дябли» в смугастих тільниках і чорних бушлатах. Пильнуй, аби не накоїли шелесту!.. І поляки пильнують. Троць упевнився в цьому раніше, коли пробирався в містечко й вивчав берегову охорону, зокрема артилерію, поблизу моста через Дніпро.

— Спробуємо, — відповів Руштанові по недовгім роздумі. — Але вдень потикатися туди нічого.

— Ждатимемо ще одної ночі?

— А що робити? Одлежуйсь!

Сонце, як завжди благословенної майської пори, не барилось. Вигулькнуло із задніпровської сизо-зеленої далі, підскочило на сажень над горизонтом, помножилось на двоє (одне повисло над хвилястою смугою обрію, друге спустилося в тихоплинне річкове плесо) і вже гріє з немов подвоєною силою. Запарувала сонна після ночі земля, висохли роси, затремтіло перед очима тепле криштале повітря. У житі зробилося душно.

Руштан, підклавши під голову кулак, трохи здрімнув. Поспав би довше, але його розбудив чи то гарячий промінь, що вперся вістрям прямисінько в повіки, чи пронизливий чайний крик.

Поліська польова чайка має препогану вдачу: приляжеш відпочити — кружлятиме над тобою, кигикатиме, скаржитиметься й плакатиме, як дитина, не даватиме спокою, поки не встанеш та не підеш геть, подалі від її володінь, від її гнізда, в котрім або холонуть насиджені рудувато-кrapчасті яечка, або вже попискують незграбні й безпорадні чаєнята.

— Якого вона біса? — Руштан нетутешній, та ще й городянин, невтямки йому, чом квилить та побивається неспокійна птаха. Інша річ — Троць. Змалку знає її, розуміє й співчуває... «Ой, горе тій чайці, чаечці-небозі, що вивела чаєняток при битій дорозі!..»

— Дарма кричати не буде, — озвався, стежачи за галасливою птахою, — боїться за дітей. — Пригадується Троцеві прадавня сумовита пісня про людську безпощадність до безмовного живого світу: «Ішли чумаченькі воли попасали, вони чаечку зігнали, чаєнят забрали...» Не вірить чайка людині, вважає її за кривдника. Та й чом би мала вірити, раз уздрівши таку жорстокість: «Лети собі, чайко, на зелену пашу, бо вже твої чаєнята покидали в кашу!..»

— Недобре!

— Що вже тут доброго! Колись, дитиною, слухаю, як батько співають з кумом про чайку-небогу, і плачу. Бувало, голодно, броджу, шукаючи поживи, луками, сполохаю дику качку або чирка — скоріше згребу яйця в картузик і радий. А наткнувся на чайне гніздо, почую над головою отакий плач — затуляю вуха й тікаю.

А чайка не вгавала. Проте квилела не над Троцем та Руштаном, а ніби трохи обіч. Шугала вгору, робила стрімкий віраж і з розпачливим кигиканням опускалася десь над правим краєм лану. І так раз у раз.

— Знаєш, Антоне, — пошепки мовив Троць, — здається, є хтось у житі, крім нас: чайка показує...

— Кому б там бути?

Справді, кому?.. Павло обережно підвів голову над житом, оглянувся навсібіч. Понад рівчаком в'ється ледь помітна стежка й пропадає за темною порослю молодії вільшини, аж ген сіріють ветхими стріхами крайні хати Лоева, над житами леліє легкий серпанок, і хоч би найменший повів вітерцю, хоч би мала хвилька на незрушнім житнім просторі. Ніде ні душі. А в житі, десь зовсім неподалік, хтось таки є! Чайка погрозово шугає донизу, наче наміряється вдарити когось гострим дзьобом, і тут же круто зривається вгору, і все над одним місцем. Хто там? Тхір, борсук, ховрашок? Може, злодюга-кіт, ласий до пташиних яєць, забрів із Лоева на роздобуток? Ні, звірина не сиділа б на одному місці, тікала б від грізної птиці. О, ніби коливнулося ген там колосся!.. Чи так здалося Троцеві?

— Що там, Павле?

— А ти поглянь! — Про всяк випадок Троць потягнувся за гвинтівкою. — Щось ворухнеться. О, знову!

— Гайда побачимо!

Справді, сидіти, дожидаючи вечора, й не відати, що в тебе за сусідство, було б нестерпно. Згинці побрели житом, тримаючи поперед себе зброю й не зводячи очей з того місця, де допіру щось ворухнулось. Вельми остерігатися не мали й підстав: ворожой засідки, поста чи секрета бути тут не могло — що їм чатувати серед лану? Забрався хтось подалі від людського ока — то, певне, має на те причину, ховається від поляків або петлюрівців, отже це не ворог Троцеві та Руштану. Може, хтось із лоївчан, крупейківців, козорогівчан утік від легіонерських езекуцій і витолочує молоде жито, чекаючи ліпшої години? Такий міг би навіть у пригоді стати — мали б свіжу інформацію або й допомогу... Але ж де воно щойно ворухилося? Ніби отут, а навкіл незайманість і супокій, ніде нікого й нічого.

Ще кілька кроків по густому, як вода, посіву — і Антон мало не наступив на чолов'ягу, що принишло й бязко скулився в зеленому кублі й утягнув голову в плечі.

— Руки вгору! — притишено проказав Руштан, наставивши гвинтівку в груди незнайомцеві.

Той підняв догори здоровецькі ручиська, — пальці з

чорними нігтями дрібно тремтіли, і весь він тремтів, а в широко розкритих синіх, майже дитячих очах, що неспокійно металися, перескакуючи з Руштана на Троця, сум'яття, страх і покірність. Такий він був безпорадний і беззахисний, такий жалюгідний, — достоту собача, що перекинулося на спину, підняло лапи, й благає свого собачого бога одвести націлений на нього стусан, і поскімлює, аби викликати співчуття, і махає тремким хвостиком, і ловить мить, аби лизнути нищівний чобіт. Але ж яке воно здоровецьке!..

Троць мало не зареготав, дивлячись на чолов'ягу, та стримав сміх: було це не стільки кумедно, скільки несподівано. Перед ним-бо — один з «достославного лицарства» пана Петлюри!

Незнайомець був у добрячих юхтових чоботях, англійського сукна штанях та жупані. Висока смушкова шапка з малиновим шликом зсунулася з розкучманої голови й лежала обіч. Все те хоч запилюжене й пом'яте, проте нове. Таки ж добре одягає пан Симон своїх зарізяк.

— Сядь! — суворо наказав Троць.

Петлюрівець слухняно сів — для цього на мить мусив опустити руки, але тут же й підняв їх знову.

Руштан швидко і вправно обмацав його речі, вивернув кишені. В торбі — півхлібини й шмат сала, за пазухою — пака бумажжя, званого грішми: керенки, петлюрівські карбованці, польські золоті, німецькі марки, миколаївські п'ятірки — все те, як на практичного купувальника, просто непотріб, в який не загорнути навіть оселедця. Крім грошей, у петлюрівця документ з тризубою фіолетовою печаткою.

До читання Руштан не вельми прудкий. У себе, в Молдавії, до школи ходити не довелося: змалку за шмат мамалиги працював у чинбарні, аж поки й не призвали на флот його імператорської величності. Там грамоти не вчили. Уже оце недавно на флотилії записався до лікнепу, по друкованому дещо читав, а от петлюрівського скоропису не втне. Простягнув папір Троцеві:

— Глянь, що воно.

В документі авторитетно засвідчувалось, що пан Шевчик Тихін Миколайович є стрільцем третьої сотні першого куреня шостої дивізії війська УНР, тієї самої петлюрівської колісної держави, яка нині тут, а завтра десь у біса, під захистком сього чи того ласкавця й «поборника»

української державності й української народності. Он хто перед Троцем та Руштаном!

— Ну от, і познайомилися, пане Шевчику! — згорнув Троць документ і поклав у кишеню. Смішно було величати Шевчика паном: хоч на зріст до неба, а, видко, дурний, що й не треба, і зелений, як оце жито! Скільки йому років?.. Либонь, сімнадцять-вісімнадцять... Ще, мабуть, і не голиться — бритви Руштан не знайшов. — Де зброя?

— А я без зброї, — нарешті подав Шевчик голос.

— Як то стрільцеві без зброї?

— Чи я стрілець? — знизав Шевчик плечима.

— А хто ти, до дідька, такий?

— Я?..

— Та ти ж, ти! — розсердився Троць. — В бумазі сказано, що ти вояка пана Петлюри.

— В бумазі все можна написати, — хитрував Шевчик.

А Троць до Руштана:

— Подивись, Антоне, може, десь приховав. Тоді він матиме в мене! Страх не люблю брехні!

Руштан пробрів довкола Шевчикова гнізда, пройшов на край лану, до давно неїждженого путівця, з якого, певно, петлюрівець збочив у жито, — але ніякої зброї.

— Та не шукали б, — порадив Шевчик. — Безоружний я...

— Як то стрілець безоружний? — повторив Троць.

— А так, — розвів Шевчик руками, чогось недоговорюючи. Простакуватий з виду, та знай собі на умі! Позиркував на Троця й Руштана, метикував, аби не сказати чогось такого, що обернулося б на лихе. Не знав, хто перед ним, тому й одбувався непевними відповідями — береженого бог береже... На цих двох — ношені-переношені матроські бушлати, а штани... В одного теж матроські, тільки геть у латках, на ногах стоптані черевики. У другого штани домоткані, та ще й вільхою фарбовані, наче в поліського селяка, і чоботи-висячки, теж селянського шиття... Не петлюрівці, хвалити бога, і не поляки. Може, більшовики? Чував Шевчик, що плавають вони по Дніпру на кораблях, гатять з гармат по прибережних селах, де стоять легіонери. Але ж ті на Дніпрі, а ці тут, у житі... Може, з ватаги якого «батька», їх тепер розвелось до трясці, то що вони зроблять Шевчикові, коли сказати, хто він насправді?.. Може, грабіжники, бандюги, що чигають на отаких, як Шевчик, простаків-подорожніх? Не доведи господи, бо плакав тоді Шевчиків сукняний жупан,

плакали чоботи! Обдеруть, як липку!.. Як би там не було, краще помовчувати й більше слухати, на те ж бо й дано людині один язик, а вух двоє.

— Ну, петлюрівський вилупку, викладай! — наказав Троць, усідаючись поряд. — Що за один, звідки, куди? Чого товчешся в житі?

Шевчик задоволено відзначив: називають стрільця війська УНР петлюрівським вилупком — отже, не грабіжники й не зарізяки котрогось «батька», ті пана Петлюру не лають, ті до нього з шанобою, бо потурає розбоєві... Це, мабуть-таки, чи не більшовики! Шевчик волів би обминати десятою дорогою й більшовиків, та вже коли стали вони йому серед шляху, то бог з ними. Це не найгірше. Зробивши такий висновок, осмілів Шевчик і навіть знахабнів.

— А ти ж хто такий, щоб усе тобі викладати?

Зухвальство полоненого здивувало й забавило Троця та Руштана.

— Ти ба, яке! — засміявся Руштан. — Не ми питаємо, а він. Наче не він у нас, а ми в нього в полоні.

Троць з перебільшеною суворістю блиснув чорними очима:

— Можемо відрекомендуватися: революційні моряки Дніпровської військової флотилії. І можемо іменем революції одразу ж порішити тебе як повзучого гада й гідру світового імперіалізму. Але, по-перше, не хочемо рук бруднити (май на увазі — поки що!), а по-друге, може, ти чогось вартий. Отже, слухаємо!

Суворі й не зовсім зрозумілі слова звели нанівець недавню Шевчикову сміливість.

— Та що ви, хлопці, — знічено заглядав то одному, то другому в очі. — Ніяка я не гідра повзуча, я просто собі... я теж за революцію, та коли на світі таке робиться, що хай йому лихо... І землі, було, наділили, а тут денікінці, а тут поляки, петлюрівці, і кінця-краю не видно... А жити треба, а зводити кінці з кінцями...

— Що ти мелеш! — перебив Шевчика Руштан. — Поляки, петлюрівці! А сам ти хто?

— Я ж і кажу... — Шевчик збився і зніяковіло вмовк.

— Кажеш, та не те, — так само суворо проговорив Троць. — Не забувай нам баки, петлюрівська сволото! Куди й за чим? Хто послав?

— Та, їй-богу ж, хлопці, — перехрестився Шевчик, — не справжній я петлюрівець, то я тільки з виду... І ніхто

мене нікуди не посилав. Ви тільки повірте, — і я вам усе, як є, по порядку...

Розвідникам — днювати в житі, квапитись і хотів би, та не можна. Хай побалакає, хай розважить теревенями — швидше минатиме час.

— Ну, катай!..

2

В Лошаковій Гуті, закинутому серед лісів старовинному селі, яке ще за Богданового часу славилось скляним і чоботарським виробництвом, Миколу Шевчика мали за найпершого побріхача й марнослова. Сім'я у Миколи, мов хмара! Сам збивався, коли питали, скільки має дітей, бо число їх щороку мінялося — то щось народжувалось, то вмирало, батько, перш ніж відповісти, мусив лічити нащадків на пальцях. Дрібнота завше хотіла їсти, свого хліба ставало не довше, як до різдва, Шевчик просив позичку в багатших, обіцяв вернути, заплатити з процентом, обіцяв вельми переконливо, сипав словами, мов добірним зерном, і, що найдивніше й найнеймовірніше, таки ж умовляв заможніших земляків допомогти, змушував повірити. Слова не дотримував не тому, що був марнословом, а тому, що, хоч як підраховував примарливий урожай наступного року й розплановував господарські можливості, звести кінці з кінцями не міг. Мусив одробляти борг на збиток своєму ж хазяйству. На другий рік усе повторювалося спочатку, але Микола не журився...

Тихін — найменший і тепер єдиний син з колись величезного Шевчиковаго посімейства. Дочки — одні повмирили, другі повиходили заміж в інші села, а сини, старші Тихонові брати, канули в безвість. Чотирнадцятого року з волі та ласки Миколки, якому забаглося слави великого полководця, пішли на війну і за півроку один по однім наклали головами. Старому Шевчику надходили казенні листи з двоглавим орлом, сердешний батько жахався, бо наперед знав, що в них написано, оплакував своїх соколів і гладив по кучмі найменшенького, Тихона, єдину надію і втіху. Дякувати богам, для війни Тихін не вийшов літами, був живий і мав продовжити Шевчиків рід, щоб хоч не звелось прізвище.

Колись у Лошаковій Гуті було Шевчиків хтозна-скільки, все — нащадки прадавніх чоботарів, а тепер ось

тільки старий Микола та юний Тихін. Є Шевці, Шевчуки, Шевченки, як і Склярі, Скляренки, Скляруки, а от Шевчиків, вважай, катма.

Останнім часом підупав Микола Шевчик і духом, і тілом: висох, зігнувся й поменшав. І вже не бавив байками жадібних до гострого слова селяків, які, бувало, щонеділі роїлися коло шинку. І шинку нема (хтось спалив у революцію), і чоловіків у селі кіт наплакав. Та головне — не до байок самому Шевчику. Дружина услід за синами пішла на той світ, хай царствує, і Миколі на землі, власне, робити нічого, — побачити б, що Тихін став на ноги, і можна вмерти.

— Женись, Тихоне, — казав синові, хоч тому ледве минуло сімнадцять. — В хаті хазяйки треба, та й поля маємо, хвалити бога, як ті пани!

Після революції землі наділено Шевчикам справді гарний шмат. І Тихін, дарма що майже безвусий, вигнався он який! Чисто тобі молодий ясенок! Він би й женився, і дівчину має на прикметі, але гляне на себе, гляне на батька і знизую плечима:

— Саме женитись!.. Такого князя в селі й зроду не бачено! .

І таки не бачено. Обношеність фантастична! Мало не голі ходять Шевчики, без крайньої потреби з двору не витикаються, щоб люди не бачили. Сіряк у Шевчиків один на двох: одягає батько — син сидить у хаті, і навпаки. Штани в батька й сина — страм, та й тільки! Тут залатав — там розлізлося, та й латок чортма. Вийдеш на село — гляди, щоб на ходу не розпалося до грішного тіла... Із взуванкою, правда, легше — дере старий Шевчик лико, плете личаки. Якби не сутужність з онучами, — можна перебитись. Але ж не йти Тихонові свататись у саних личаках!..

Лошакова Гута — село темне, одкинута від битих шляхів, але чутки, і добрі й лихі, навіть сюди доходять своєчасно і справно. В недосяжно далекому Пітері, хвалити бога, повалено Миколку, — і вже на рундуку сільської управи розпинається волосний писар, підносячи до небес «демократичний» уряд пана Керенського. Минуло небагато часу, не второпали «лошаки» (так прозивають сусідні села мешканців Лошакової Гути), що воно за «демократичний», а на рундуку вже одорукий солдат-більшовик: «Дали по шапці буржуйському ставленикові Керенському! Влада Радам, мир народам, земля селянам!

Діліть, дядьки, панські та куркульські лани, діліть не-гайно, не будьте роззявами!..» Оце по-нашому, оце зрозуміло!

А невдовзі на тому ж рундукові хуторянин у широких штанах і синій чумарці: «Слава Центральній раді!» І пішло з рундука: «Хай живе самостійна Україна!..», «Слава панові гетьману Скоропадському!..», «Слава достославній Директорії!», «Хай живе єдина й неділима держава Російська!..»

Кого тільки не бачено на рундуку перед управою! Одні агітували й сипали щедрими обіцянками, другі страхали, треті хапали й шмагали кого попало, — ось вам земля, ось влада!

Вона, влада, мінялася мало не щодня. Селяни вислуховували, що їм казала кожна з них, і мудро помовчували, бо кожному вважали скороминушою, крім однієї: любовою була їм лише та, що видала декрет про землю, ждали її остаточного утвердження. Багато хто брав рушницю і йшов з червоними загонами, коли ті проходили через Лошакову Гуту, або в лісі, де гуртувалося червоне партизанство. Рундук тим часом не бував порожнім.

— Хай побалакають, — махав рукою Микола Шевчик, — хай побавляться в гетьманство та самостійність! Каюк їм усім — назвете мене брехуном, коли не пропадуть, як руда мишва!.. А ти, — казав до Тихона, — не будь телепнем, не лізь на рожен!

Тихін не ліз. Та одного дня знову наїхали в село агітатори пана Петлюри, розгодовані та розодягнені — «козацькі» убори на них, мов щойно зі скрині... Так красно балакали, так м'яко стелили, умовляючи «лошаків» записуватися до славного козацького війська, що добуває самостійній Україні слави та волі, що несе кару москалям, більшовикам і всяким іншим ворогам (про своїх спільників, карателів кайзера Вільгельма, генерала Денікіна чи пана Пілсудського не згадували (і вже ось-ось святкуватиме велику перемогу. «Лошаки» записуватися не поспішали, воліли триматися подалі од рундука, задки одступали за жіночі спідниці, розсотувалися по городах, перележували в коноплях або кукурудзі, поки агітатори не щезнуть з села: слова-бо красні, а мислі чорні — не запишешся з доброї волі, то коли б не потягли у «славне» військо силоміць. Навіщо все те «лошакові»?

Побачивши, що з агітаторського заходу вийшов пшик, петлюрівці виждали, поки селяк вилізе з конопель і

втратить пильність, та й налетіли на село цілою сотнею. Чисто тобі людолови! Хто проворніший — зник, а тюхтіїв похапали.

Тихін Шевчик тюхтієм бути не хотів. Того ранку тесав на дровітні тички для квасолі, коли загупали копита на околиці, заіржали коні, завалувала собачня. Висунув носа за хвіртку — догадався що й до чого. Тікати! Негайно тікати! Але куди?.. На вулицю — ніяк. Через город, на луки?.. Перемахнув через тин, та враз і назад. Левадою, поза селом, роз'їзд тюпає. Хитрі гадюки! Перетяли шлях, щоб ніхто в лози не проскочив!

За парубоцькою звичкою Шевчик спав улітку не в хаті, а в повітчині, на горищі, забитому запашним і зеленим, як рута, сіном. Минулої косовиці запасли його чимало, але корову забрали й зарізали січовики, сіно зосталося. Цього літа й не косили: по-перше, нема для кого, по-друге, глитаюка Лаврін Сорока, з угідь якого дістався Шевчиком наділ, пригрозив: «Ступиш ногою — заріжу!»

Тихін метнувся до повітчини, вихопивсь на горище. Скраю його кубло: зіжмакана ряднина у видавленій в сіні ямі, старий лахман у підголов'ї. Кубло поминув і пробрився в дальній кут, просилився в щілину, під самою стріхою. Духота й пилюка, і хочеться чхати. Прочхався, поки не пізно, потягнув згори товстий пласт сіна, прикрився, принишк. І тут же почув: загрюкала хвіртка, загаласували:

— Хто в хаті — виходь!..

Батько чомусь гаявся, а тим не терпілося:

— Виходь, кажу, таку твою!.. Спалю гада!..

Старий Шевчик виступив із сіней і найперше кинув очима на дровітню. В колоді стирчить сокира, обіч — готові тички й купа лози, з якої їх тесано. Од Тихона й слід прочах. Порадів батько, що син не дурень і не став ждати, поки прийде напасть до двору. Бач, он які анциболоти! Аж тепер глянув на непрошених гостей — їх у дворі четверо.

— Де син?

— Та ж тут десь. Допіру тесав тички, — кивнув на сокиру. — Тихоне! — погукав навмисне, хоч знав, що син не озветься. — Чуеш, Тихоне, тебе ось питають!

— Утік? — спитали погрозливо.

— Чом мав тікати? Та й чи втекти од вас, таких молодців.

— То де ж?

— Певно, до сусідів вийшов або, може, до сходні подався... Ви пождіть, він прийде.

— Забагато честі — ждати такого пана! — сказав один з чотирьох. — Обшукати!

Двоє заскочили в хату, оглянули закапелки, де могла б приткнутися людина, а потім шарили навіть за іконами і перерили дріб'язок у скрині й прискринку. Шукали вже не стільки Тихона, скільки яку-небудь копійку чи сувій полотна. Та де воно в Шевчиків! Плюнули в скриню й хряснули віком. Злидота, зачепитись нема за що! Двоє інших обдивилися повітчину, заглянули на горище, кубло Тихонове побачили. Поштрикали шаблею в сіні.

— А де ти тут, вилазь! — сказав один про всяк випадок, і Тихонові зробилось так гаряче, наче на нього враз сипнули приску. Невже побачили?.. Душа йому була десь недалеко від п'ят, але він не ворухнувся. Поклав собі не вилазити, хай хоч луснуть! Хіба витягнуть насильно!..

Та вони більше не гукали й не штрикали в сіні. Вийшли з повітчини.

— Ну от що, старий, — сказали батькові. — Тільки прийде — хай явиться до сходні. Не послухає — під землею знайдем! І тоді хай молиться богу, пречистій діві Марії чи кому вже захоче! — Посідали на коней і погупали з двору.

Старий зітхнув, наче скинувши з плечей каменюку, виждав, поки втихне стукіт копит, і прочинив стулку рипучих воріт повітчини.

— Тихоне! — покликав пошепки, знаючи, що син мусть бути тут, а не десь-інде.

У відповідь — анічирк. Тільки б'ється та одчайдушно дзижчить здоровецька муха, що попала в тенета, розвішані павуком у куточку повітчини. Шевчик зіп'явся на драбину, приставлену до стіни, зазирнув на горище. Лиш ряднина та лахман. Та згори навкіс — золотава сонячна смужка: крізь подірявлену стріху пробився ранковий промінь, у якому грайливо ворушились дрібні пилінки.

— Вилазь, Тихоне! Поїхали!..

Тихін виліз.

— Що робити думаєш?

— Увечері виберусь на луг. Пережду який день, поки сезнуть з села.

Пішов — і наче у воду канув. Нема три дні, нема п'ять, нема більше тижня. Батько не знав, що й подумати. Про-

відували дочки, одна й друга, що замужем у сусідніх селах. Питав, чи не з'являвся Тихін. Кажуть, не було, і плачуть, наче за покійником.

Якось надвечір завернув до Шевчикова двору Лаврін Сорока.

— Добридень, Миколо! — поздоровкався, ніби й не було між ними ворожнечі, ніби й не грозився недавно розправитися з безштаньками Шевчиками, якщо ті хоч ногою ступлять на його луг. — А де Тихін?

— Кат його знає.

— Кинь, Миколо, — криво усміхнувся Лаврін. — Годі ховатись, хай до роботи береться. Літній день рік го-дує.

— Воно-то так, тільки нема Тихона.

Лаврін не вірив:

— Виходьте завтра до мене скиртувати.

Он воно що! Прийшла коза до воза! Шевчик сидів на призьбі й лаштував вудки.

— Кажу ж, нема Тихона. Нема, та й усе!

— То виходь сам, — не одступався Сорока.

— Та, бач, своя яка-така робота, — м'явся Шевчик.

— Скільки там її в тебе. Плачу по півпуда поденно. Де ще стільки заробиш?

Раніше б Шевчик з вискоком. Щороку в гарячу пору на луках та в полі днював і ночував. Скиртоправом був найпершим у селі і зарібком у заможних хазяїв трохи допомагався. Але зараз не потрібен йому зарібок.

— Не зможу, Лавріне.

— От-такої! — витріщився Сорока. — Розбагатів?

— Де вже за вами розбагатіти!

— Ну, ти це кинь, — порадив Сорока. — І не сердься. Земля, брат, хазяїна любить, так воно було й мусить бути.

— Я теж так гадаю, — погодився Шевчик, розуміючи Сорочині слова по-своєму.

Сороці було сутужно: путніші наймити, яких тримав досі, його покинули, zostався один, та й той кульгавий, і тепер хазяїнові хоч розірвись! Мусив ламати шапку перед Шевчиком. Дожився! Хотів плюнути злиднєві під ноги й хряпнути хвірткою, але стримався:

— Так ви все-таки виходьте.

— Ні, не той час, Лавріне!.. — Шевчик поставив під причілок вудки: він завтра справді піде та зловить якогось лина.

...Луки під Лошаковою Гутою райські. Рівні, чисті, смарагдові, а по них озера, малі й великі. Багато озер — не злічити. І кожне має хтозна-ким придуману гарну назву: Кругле, Дівоче, Ковпит, Дороголюбця, Мазьоха, Крючок!.. Якщо є бог на світі і якщо це він творив землю, то з усього йому найкраще вдалися луки під Лошаковою Гутою. Гарна робота! В лататті озера, в ліліях, жовтих та білих, але суть не тільки в красі. Риби в них усякої: плітка, окунь, карась, лин, в'юн, щука... Не раз рятували озера бідних «лошаків» од голодної смерті. Навесні, коли все виміталось в засіках (хоч клади зуби на полицю), виручала бідноту риба. Чим більший недорід, чим тяжчий рік — її наче навмисне хтозна-скільки! Не полінуйся, влови собі трохи, вищипни щавлю — матимеш юшку. На ющі без хліба не розжирієш, але й не вмреш.

За тими думками й застав старого Шевчика блудний син. Батько сидів під верболозовим кущем над озером, дивився за поплавцями й не помітив, як Тихін підійшов стежкою, що тяглася уздовж озера, й став за спиною.

— Доброго здоров'я, тату! Ключе?

— Ти? — Батько шохвилі чекав на Тихона, але прийшов він все ж несподівано, та ще сюди, до озера.

Тихін в тих самих латаних штанях і розхристаній заношеній сорочці, але на ногах — чоботи! Добрячі, солдатські, видать, закордонного пошиття. Міряє старий Шевчик хлопця очима: Тихін як Тихін, але ж чоботи!.. Таке багатство! Чесно стягтися на них біднякові годі й думати!

— Де взяв? — суворо кивнув старий на Тихонові ноги. — Когось роззув, вражий сину?.. — Зроду-віку з-поміж Шевчиків не було грабіжників, невже Тихін зважився на таке? Ні, цього старий не міг би пережити...

— Та що ви, тату! — заспокоїв батька Тихін. — Чи я бандит... О, ключе! — Швидко схопив батькову вудку й підсік чималого окуня. Зняв з гачка, кинув у сажалку, де вже плескалося кілька рибин.

— Де взяв? — ще суворіше перепитав старий, хоч мав би найперше поцікавитися, де носило Тихона, чом так довго барився.

— У петлюрівців, тату.

— Балакай, та не забалакуйся. За що ж це вони дали тобі таке добро? — спитав єхидно.

— А я сам узяв. Од тих тоді я сховався, так другі зловили. Та я недовго в них наслужив. Не на такого напали! Тільки одягли — я й у ноги!..

Батько став розчовпувати синове навіженство.

— Кажеш, одягли, а ти — в ноги?

— А що ж, з поганої вівці хоч вовни жмут!

— Бува, ідуть по вовну, а вертаються стрижені. Чув?

— Та чув, але вони такі дурні, що втекти од них — раз плюнуть.

— А як прийдуть слідом?.. Уб'ють же тебе, дурного!

— Я їм такого наплів, що не прийдуть: не сказав правди ані звідки я, ані як звуса.

— Тьху, навіжений! — Батько вже заспокоювався, а що вилаявся, то тільки для годиться. Тихін бачив це і зовсім збадьорився. Та чом і не бадьоритися! Пошив у дурні петлюрівців, вернувся, можна сказати, переможцем. А переможців не судять. Хай батько не супиться, а ліпше погляне! Приніс Тихін не жмуток вовни, а он якого добра! Витрусив з торби обладунок петлюрівського вояки. Нічого не скажеш, добра одіж. Де й набрався її пан Петлюра, що одягає першого стрічного? Та все заграничне, бий тебе сила божа!.. Певно, недарма кажуть, що продав Україну чужому панству. Ото вже грошви вчистив!.. Батько перемацував жупан, штани, білизну, рушник. Міцне, зносу не буде! Але ж як носити, як вийти на село в такому вбранні? Люди ж тюкатимуть!

— Перешиемо на людське, — сказав Тихін. — Мені б поспати, натомився. — Розказувати подробиці про свої походеньки не став.

...Два тижні тому, коли пересиджував на луках лиху годину, надумав навідатися в Рудню, до старшої сестри. Далеченько, верст, либонь, з дванадцять, та часу в нього доволі. Побрів луками, обминаючи людні шляхи. Наче й берігся, та коли судилася тобі напасть, то не вбережешся. Перетинав шосе вже під самою Руднею, а тут, де не візьмись, обоз із десятка підвід — заготівники продовольства.

— Що за один? — спитав хорунжий, старший обозу. — Звідки?

Назвався іменем, що збрело в голову, сказав — з такого-то й такого далекого повіту, такої й такої задніпровської волості.

— Чого вештаєшся, лобуряко, в такий історичний час? Інші, — хорунжий повів рукою на обозівців, — не

щадя живота, творять самостійну українську державність, а ти...

Відповів, що шукає роботу, бо не має як прожити.

— Дурню, ішов би на службу! Добровольцем!

— Я радий би, — хитрував Шевчик, — але...

— Ніяких але! — ревнув хорунжий. — Гей, ви, — кинув своїм з ближнього воза, — зв'яжіть-но добровольця.

Тихін і не пручався. Чорт з вами, в'яжіть. А там буде видно.

Привезли його до Козельця. Досі парубкові не доводилося бувати в жодному путящому місті, тому й Козелець здався йому мало не дивом: вулиця вимощена камінням, майдан — камінням, хати — кам'яні, церкви — кам'яні! А головне — дзвіниця! Як її й зроблено, таку високу! Вгорі, між банями, галасує вороння. Внизу, неподалік од дзвіниці, вояцька товча. Вулицями гасають верхові, на майдані муштрується стрілецька сотня. Надворі спека, а вони при повній амуніції, в шликатих шапках, — приють, гупаючи по бруківці чоботярами.

Хорунжий доповів начальству: добув стільки-то й стільки жита, вівса, крупи, привів одного добровольця.

З Тихоном довго розмовляв лисуватий панок. Менше про славу та волю, більше про те, де ріс, чим жив і як жив майбутній петлюрівський лицар, чи розуміється на поточній політиці, чому прибув до Козельця, а не подався в ліси до червоних. Тихін відповідав невлад, панок гидливо морщився: темний селяк, як ніч! Але перебирати не випадає, бо не вельми рясно йдуть добровольці, — доводиться брати все, що прибивається до петлюрівського берега. А що темний — дарма, з темного легше вимуштрувати зарізяку.

Зарахували Шевчика в різномасту підготовчу сотню, почали муштру, бо новоявлене воїнство, звикле до чепіг та ціпа, не знає навіть, з якого кінця стріляє рушниця. День, другий — і змішався Шевчик з пропахлою потом піхотою, і пропав до нього, як до новачка, інтерес. Тоді він взяв та й накивав п'ятами.

Задля годиться батько поляяв Тихона, а одіж сховав до скрині.

— Гляди мені, не викинь ще якого коника! Бо наб'ю, хоч ти он який здоровило!

Тихін промовчав і, до речі, подумав про коника. Шкода, що не попав у Козельці до кінної сотні або хоча в обоз. Був би прихопив у тих іродів ще й конячину!.. До

землі (більшовики проженуть петлюрівців, то наділ знову буде Шевчиків!) тягла потрібно. А де його тоді взяти?.. Зараз треба, поки Петлюру не прогнано...

Міцно засіла Шевчикові під шапкою спокуслива думка. Чи не податися знову? Адже не тільки світу, що в Козельці! Піде десь-інде, прикинеться дурником і...

— Сходити б десь по коника, — непевно натякнув батькові.

Батько потерпав, і нарікав на сина, і дивувався. Затята вража дитина. По коника!.. Наче по гриби до лісу, абощо! Гляди, щоб самого не завели туди, звідки не вертаються!.. То правда, коника он як бракує в їхньому дворі, але застерігав сина од безрозсудства дошкульним словом:

— Не було в нашім роду конокрадів, Тихоне... Не дам собі ради, звідки воно в тобі взялося. Наче не шевчиківської ти крові, а циганської, охо-хо-о!..

Тихін бурмосився. І що в нього за батько! Інший похвалив би за хвацькість, а він...

— І охота вам кидатися словами! Таке це вже й конокрадіство! Що я, в дядька хочу поцупити?

— Цього тільки й не вистачало!

— Та невже вам не ясно, що взяти в петлюрівців сам бог велів! Грабіжники ж!.. Може, я своє в них хотів би забрати. Ви цілий вік горба ламали, то невже не заробили на шкапину?!

— Охо-хо-хо-о, — зітхнув старий. — Роби як знаєш, та коли що — не нарікай на батька.

Надійшла зима, і Тихін оговтався. Не мав охоти справляти ризиковані походеньки, а далі й ніколи стало — більшовики витурили Петлюру, треба було до хазяйства братися. І весна не забарилася, й літо. Шевчики не знали спокою. Земля, земелька, землиця! Жадана, сподівана, своя!.. Орали (позиченим тяглом), сіяли, жали... Батько помолодів за любою роботою на власній ниві, а син... Син — чи не найперший парубок на всю Лошакову Гуту. Обшився, враг його візьми, он як!.. Обмолотяться — засилатиме сватів до Одарочки!

Почали Шевчики молотьбу, а тут, нате вам, — Денікін!.. Наступної весни — ще гірше: знову петлюрівці, та вже не самі, а з легіонерами пана Скоропадського! Тьху на їхню голову! Невже ж не буде на них переводу?

Коли Шевчики сіяли, Сорока скрипів зубами, але помовчував — більшовицька влада в селі. А коли починали молотити, вже при денікінцях, прийшов до двору.

— Домолотиш, — ультимативно звернувся до старого Шевчика, — привезеш половину вмолоту. Восени так само — половину картоплі і всього, що впахав на моїй землі.

— Не маєш бога в душі, Лавріне, — чухав Шевчик потилицю. — Ти ж би й зовсім не засівав тої ниви, що мені нарізано... А тепер — половину!

Старий каже правду. Лаврінові зараз непереливки, дармової сили катма, а самому з усією землею не впоратись.

— Може б, і не засівав, — погодився з Шевчиком, — то віддав би комусь з половини. От і вважай, що ти взяв з половини в мене наділ, а тепер мусиш розрахуватися. По-доброму. — І пішов з двору.

Що було робити Шевчикам? Не розплатишся, Сорока поскаржиться денікінцям (вони в нього горілку хлищать), а ті не будуть міркою ділити — це тобі, Миколо, а це тобі, Лавріне, — всього позбудешся, та ще й шопмолів скуштуєш. Нова влада — новий порядок.

Тихін лютував: пропало стільки праці!.. Але ж треба жити, треба дбати хоч про якийсь достаток. І знову без тягла?.. Плюнув на батькові застереження і подався знову, уже при поляках. Для петлюрівців мав напоготові побрехеньку: коли допитуватимуть, як у Козельці, знав, якої відповіді їм треба. Імення своє назвав правильно, щоб не заплутатись, а про село та волость наплів казачого.

В Києві, куди забивсь цього разу, на коника щось не щастило, оберталося на лихе, і він — у ноги! Та от натрапив на цих більшовиків чи хто вони в трясці...

— Гад ти, Шевчику, — вислухавши Тихона, категорично рубонув Павло Троць. — Не ліпше од справдешнього петлюрівця або якого іншого бандита!

— Точно! Шкура! — підтвердив і Антон Руштан.

Тихін знічено переводив притуплений погляд з одного на другого.

3

Ріка нічної пори німа й пустельна. Кілька років підряд ніхто не запалює на ній навігаційних знаків. Та й нема чого запалювати: гасові ліхтарі з бакенів, які колись весело поблимували з обох берегів, познімав

хазяйновитий придніпровський люд і світить ними в хатах. На ріці zostалися обезглавлені стовпи з поперечинами — достоту шибениці. Удень їх видно здалеку, по них можна зорієнтуватися судну, обминути мілину, але тепер на цій ділянці ріки вдень ніхто не плаває: небезпечно.

«Малый» без вогнів ішов під Лоїв навпомацки, — ледачкувато ворухив гвинтами й ледь-ледь сунувся, аби не наскочити на косу й не застрягти до ранку. То було б найгірше.

Военмор Андрій Галашко стояв поряд зі стерновим і вглядався в химерно покручений правий берег, порослий лозовими чагарями й старими розкучманими вербами, що в темряві скидалися на кривобокі копиці сіна. Під ногами дрібно тремтіла металева долівка, під нею було чути притишене дихання машини. Очі звиклися з сутінню, Галашко не лише розпізнавав обриси давно знайомого берега, а вже й бачив унизу ледве помітні контури знівченого лоївського мосту: грубі пні розвернутих динамітом кам'яних биків при фарватері, дві вцілілі ферми. Одна чорніла розпливчатою дугою зліва од фарватера, друга — справа, при самім польським березі.

Галашко оглянувся, пошукав очима начальства. На командирським місткові — дві темні постаті. Одна — висока, зсутулена, у великому капітанському кашкеті. Це — Ердман, командир судна. Друга нижча, приземкувата. Йї пізнав би Галашко за версту. То — начдив, товариш Степанов. Доля давно зв'язала з ним Галашка. Служили на Балтиці в однім екіпажі. Перед Жовтневим виступом Степанов був головою суднового ревкому, а Галашко — його членом. Та, вважай, і земляки вони: Галашко тутешній, з Чернігівської губернії, а начдив з Києва. До призову на службу в царський флот столярував на Деміївці.

— Далі не можна, Максиме Георгійовичу, — підступив Галашко до містка. — Помітять.

— Гаразд, — кинув начальник дивізіону. — Самий малий! Право руля!..

Канонерка тихо взяла праворуч, за хвилину ткнулася лобом у піщану кручу і принишкла, раз у раз приглушено видихаючи клуби сивої парн.

— Котлів не гасити! — Степанов обернувся до Галашка, торкнувся рукою його плеча. — Буди Ілляшка.

Ілляшок ще з двома военморами за хвилину стояли перед Степановим.

— Пора, хлопці. Завдання ясне?

- Так точно, товаришу начдив!
- На виконання маєте півтори години.
- Єсть півтори години!

З носа канонерки перекинули на берег ребристий трап, Ілляшок з товаришами безшумно щез між шельгових кущів.

— Спустити шлюпку! На березі виставити пост! — Степанов зійшов з містка й разом з Галашком пройшов у тісну каюту. Круглий отвір ілюмінатора задраений і завішений бушлатом, щоб назовні не пробивалося світло. На столі — старанно викреслена од руки карта невеликої ділянки Сожу — від Карпівки до злиття з Дніпром, а далі — ділянка Дніпра від Лоева до гирла Прип'яті.

— Ну-бо, Андрію, — підсунув Степанов карту до тьмяної лампи, — з'ясуємо деталі...

Ілляшка знали на всій флотилії. Не матрос, а диявол. Глянути — так собі, простакуватий парубок: низькорослий, широколиций і зрідка подзьобаний віспою. А очі — чорнющі, з жовтуватими білками — циганські. Ніколи ні смутку в них, ні втоми. Нині, перед завданням, Ілляшок і в гадці не мав лягти та поспати, але товариш Степанов наказав. Хлопці захропли, а він лише полежав із заплющеними очима.

Пластун з Ілляшка путящий, наче для того вроджений. Аж не вірилося, що в такому, здавалося б, неповороткому чоловікові стільки спритності й така невтомність. А ще мало не фантастична здатність орієнтуватися за найнеймовірніших умов і нечутна котяча скрадливість, якій позаздрив би найкращий мисливець.

Коли вчора товариш Степанов викликав Ілляшка до каюти, усі зрозуміли: піде Ілляшок на важке й ризиковане діло — на легке його не пошлють. Кортіло знати на яке, але не питали — виявляти цікавість у военморів не заведено. Висадили пластуна з його хлопцями на берег — і хай щастить!..

Для легіонерського сторожового поста було обрано гарну позицію. Розбита дорога, що тяглася до ріки по невисокому насипу й колись перехоплювалася через міст на лівий берег, тепер обривалася за другим биком. Над обривом, з якого ріка мов на долоні, саме і встановлено пост з трьох легіонерів при гвинтівках і кулеметі.

Внизу вирувала й пінилася безодня: друга ферма, обвалившись, затонула наполовину й тепер бовваніла над

плесом скособоченою дугою. Крізь металеве плетиво не пройти жодному пароплавові й навіть човну. Третя, над фарватером, упала також і теж надійно перегородила шлях для суден. Четверта витримала пекельну вибухову хвилю й химерною аркою височіла на кам'яних биках. На прохід попід нею націлено й кулемет, і легіонерську увагу: ніщо не повинно пропливти вільним ходом ні вниз по ріці, ані вгору. П'ята, остання, лежала, власне, на землі, — за весну під лівим берегом наміло піщану косу, ферма, поки й не впала, висіла частково над мілководдям, а частково над суходолом. Там уплав не пройти — хіба пішки.

Ілляшок зачаївся під насипом, за якихось півсотні кроків від поста. Минуло півгодини, відколи він зійшов з «Малого», отже за годину мусить упоратися з завданням і повернутися.

Комарі виїдають очі. Стоїть тиха, волога й парка погода, наплодилося їх мільйони і не дають дихнути. Ілляшок і його товариші зціплюють зуби й раз у раз ляпають себе по щоках, по вухах, по потилицях, чавлять комарів сотнями, а їх не меншає, а вони насідають дужче й дужче. Тим он, панським вилупкам, легіонерам, мабуть, легше: у них жевріє вогнище, ядучий кизяковий димок трохи зарятовує від комашви... Та нехай, Ілляшок потерпить, погодує комариків, щоб їм, запеклим, повиздихати! Але не одразу, а згодом, бо нині вони навіть до речі: легіонери, змагаючись з тією напастю, палять вогонь і, либонь, нічого не бачать і не чують — до біса всяку пильність, коли тебе шпигають огидні жала, коли тягнуть із тебе кров і ти з осатанінням розмазуєш її по руках, по обличчю...

Зробивши застережний знак товаришам, Ілляшок покотячому висунувся над насипом, насторожено застиг, не зводячи зірких очей з недалекого легіонерського бівуаку. В слабкому червонуватому світлі й смердючому диму коливається невиразна тінь — жовнір підторсує багнетом курище, надсадно кашляє. Поряд на землі — два темні лантухи, певно, два інші, закутані з головою шинелями, легіонери. Сплять чи не сплять?.. Навряд, закутаному не легше в задусі, ніж розкутаному на комарні...

Ілляшкові наказано зняти пост без шуму і без будь-якого сліду. Він мусить те зробити протягом ближчих тридцяти-сорока хвилин, поки не прийшла зміна легіонерам, поки не розвиднілось.

«Лантухи» не ворушилися. Жовнір одмахувався від настирних комарів, що пробивалися йому до лица навіть крізь димову завісу, і підкладав у жар кизяччя. Ілляшок задки зсунувся вниз.

— Беремо, хлопці! — І нечутно поповз укусом, ближче до поста. Услід — так само нечутно двоє Ілляшкових военморів. Перевели дух під насипом, саме проти багаття, де морок, коли дивитися від вогнища, геть непроглядний. Тепер Ілляшка віддаляло від легіонера, що сидів над вогнищем до нього спиною, хіба що кроків десять.

Мить — і зметнулися над насипом три чорні тіні. У два скоки навис Ілляшок над недремним вартівником, і не встиг той ворухнутися, як матрос правицею охопив його шию, підборіддям на лікоть, з ведмежою силою притис голову до боку, а лівою рукою вихопив легіонерову гвинтівку. Од несподіванки й жаху той на хвилю затерп, потім пручнувся, інстинктивним ривком спробував вивернутися і крикнути, але був заслабкий супроти Ілляшкової мертвої хватки.

Хлопці Ілляшкові теж не барились. Та й роботи їм було менше: сповиті в шинелі жовніри виборсувалися на світ божий уже не вартівниками на важливім посту, а бранцями. Підвелися й посідали під наставленими на них гвинтівками, сонно кліпаючи очима й нічого не розуміючи.

— Добрий вечір, панове, — привітався до них Ілляшок. — Ручки вгору, прошу! А тепер — встати! І ша! — промовисто повів багнетом. — Хто хоч писне — тут йому й каюк! — Ілляшкові було відомо, що сторожова легіонерська сотня дислокувалась на околиці Лоева, — хоч далеченько, та на крик могли б прибігти. Отож краще застерегти!

Ілляшок — гордий военмор, але прадавньої піхотинської практики конвоювання полонених не цурався. Не став зв'язувати легіонерам рук, а вийняв ніжик і кожному пообтинав гудзики на штанях — надумав би котрийсь шугнути в темінь, то, тримаючи в руках штани, далеко не забіжить.

— Як дістанемося місця — віддам, попришиваєте, — пообіцяв сторопілим жовнірам. — Зберіть своє манаття!.. Артеме, — звелів одному з товаришів, — простеж і бери кулет. Санько, — кинув другому, — візьми гвинтівки й набой! За мною!..

Попереду — спокійний і діловитий Ілляшок, услід — полонені, за ними — Санько Васюта з Артемом Сиротюком.

— Важкий проклятий кольт, — поскаржився Артем, коли далеченько відійшли од мосту й тупали росяною лощиною. — Їхне добро, хай вони й пруть! — І переклав кулемет на плече найогряднішого з легіонерів. — Неси!..

Названа на «Малом» шлюпкою рибальська довбанка стійко пахла смолою й рибою. «Малый», як і інші судна Дніпровської військової флотилії, споряджався минулого літа спішно й абичим: не вистачало артилерії — ставили сухопутні гармати, відкинувши на березі колеса; бракувало шлюпок — стягали рибальські човни. Не по формі, але дарма. Де набратися тієї форми в такий час? Нині по формі не одягнути навіть военмора, то що вже казати про ціле судно, про всю флотилію!

У довбанці Андрій Галашко почувается не гірше, ніж у военморській шлюпці: змалку любий йому смольнистий дух вутлого вербового суденця. Вмостився по-рибальськи, гребнув весельцем — і враз наче переплинув на півтора десятка років назад, у гірке, та все ж чарівне дитинство, на сині води та ясні зорі, коли впливав з ятірцями в супокійну заводь і цілі дні, а іноді й ночі, не полишав човника. Ним рибалив, пим годувався, з ним ріс.

Був Дніпро до нього добрий і щедрий, хоч часом суворий. Було, підніме таку хитавицю, так розгойдає довбанку, що аж у животі холоне, а він плеще та й плеще межі очі зимною водою, — до смерті настрахає, але й змилюється: подарує гарний улов. Ні разу не вертався Галашко без риби. Мати похвались, він одразу забуде недавній переляк і знову — в довбанку... Гай-гай, коли не чинилося, скільки поминуло неспокійних літ! Добра то штука — людська пам'ять. Якби не вона, чи було б нині так гарно на серці в Галашка?

Тиша й гладінь навколо, ледь чутно побулькує вода під веслом, він тільки тримає його, скермовуючи довбанку серединою ріки, а течія сама несе її вниз та вниз. Ще трохи, ще з півверсти — а там треба ліворуч, ліворуч, ліворуч... Нараз гучно плеснуло щось біля борту, тьмяно зблиснуло перед очима, гупнуло на дно човна і несамовито забилося, заходило колесом, силкуючись скочити назад, у річку. На мить моторошно стало Галашкові, але тільки на мить, поки дійшло до свідомості: щука! Не

будь Галашко рибалкою, подумав би казна-що. Та він, як усякий справжній рибалка, знає: трапляється така дивина. Рідко, може, раз на віку, але кожному рибалці таки ж ускочить у човен шука сама!.. Галашкові — це вдруге. А вперше було в дитинстві. Він тоді навіть злякався, не знав, чи й нести дурну шуку додому, бо, може, то які чари, яка нечиста сила, але дід Микола розігнав сумнів: дурниці, погналась зубата за здобиччю, виметнулася з води, а тут твій човен... Випадок!

Галашко узяв шуку за голову — гарна, фунтів на шість! Тихо опустив за борт. Розмотав так званий лот — довгу линву з частими, пов'язаними на однаковій відстані вузликами й припасованою на кінці фунтовою гиркою — опустив за борт. Гиря булькнула й охоче пішла вниз, по борту зашаруділа линва, на коротку мить затиноючись на вузликах, ніби даючи Галашкові час полічити їх і визначити глибину. Три... чотири... п'ять... десять... п'ятнадцять... дев'ятнадцять... двадцять!.. Ого, тут не те що канонерка чи тральщик — лінкор пройде, не черкнувши кілем дна! Фарватер! Але ж ось тут, саме проти трьох осокорів на березі, треба круто забирати ліворуч (далі фарватер перегороджений руїною) і йти під уцілілу ферму. Під ліву, а не під праву, бо там мілина, та й пост над правою... Ген зблискує на ній і димить вогнище — нанесли коров'яку, що вистачить до ранку. Не думали, що те їм буде ні до чого... Молодець Ілляшок!..

Що далі вліво, то глибина менша. Сімнадцять... шістнадцять... тринадцять... Біля самої ферми — ще гірше: дванадцять, одинадцять!.. Тут ніколи ніщо не плавало, й нікому не було до того діла, яка тут глибина. Перед війною стежили лише за фарватером, коли треба було — посилалася черпалка, а кілька років уже ніхто ні за чим не стежить. Між биками найвужче, але, диви, глибше!.. Знову тринадцять, чотирнадцять! Звідси — «право руля» — і на фарватер!..

Галашко робив своє діло неквапно й старанно, карбуючи в пам'яті глибину кожної ділянки. Пішов праворуч, раз у раз опускаючи й підіймаючи лот. Радів, що вузликів на сухому кінці линви стає менше й менше. Глибина — дай боже... Вернувся під ферму, прив'язався до льодорізу. Отже, найменша глибина перед фермою — одинадцять. Але цього досить — посадка найважчого з суден дивізіону не перевищує семи футів. А яка ширина проходить під фермою? А яка висота?..

Прив'язав линву до скоби в лівім бику і, розмотуючи її, погріб до правого: п'ятдесят шість футів! Чудово! Максимальна ширина судна — сорок сім... Висоту зм'ярати важче. На око видно, що й висота достатня, але довіряти оку не можна — Максимові Георгійовичу потрібна точність. Припнувши човен, щоб не понесло течією, подерся по скобах вгору, тягнучи за собою линву... Зрадів і цьому, останньому, вимірові: тридцять футів! Максимальна ж висота судна — двадцять один! Радий буде товариш Степанов!..

Назад гріб понад самим берегом — тут течія тихіша, одначе братися по ріці вгору не те, що спускатися вниз. Щосили розмахував веслом. Змокрила сорочка, капало з лоба, але довбанка, хоч яка легка й погониста, подавалася черепащачим темпом. Починало сіріти, мусив квапитись. Міст був уже далеко позаду, коли на ньому нагло бабахнув постріл, за ним другий, третій. Далі знялася ще дужча тріскотнява, але ніби не на самім мосту, а десь ближче. Що за лихо? Прийшов наряд змінити пост, а змінювати нікого, то вдарив тривогу?..

Галашко роззувся, кинув у човен черевики, туди ж безкозирку й бушлат, засукав холоші і жваво побрів берегом, тягнучи човен за уривок вірвовки. Так скоріше, так завше робили Галашкові земляки, жарівчани: до Києва пливли човнами, а назад верталися по-бурлацьки, впрігшись у кодолу... Швидше б добратися до «Малого»! Бо канонерку може виявити легіонерський наряд і повідомити одну з ближніх батарей. «Малый» муситиме відійти. Швидше, Галашку, швидше!

Забахкало зовсім неподалік, наче вже не позаду, а попереду. Невже випередили Галашка і вийшли до берега, відрізавши йому шлях?.. Забрів під розложистий верболозовий кущ, що нависав над саму воду, затяг в укриття довбанку, прислухався. Стояв хвилину, другу... Тихо... Стрельнуло ще раз десь позаду, мабуть, знов коло мосту, а далі — ні звуку. Була саме та пора, коли ніч переходить у ранок; влітку той перехід майже непомітний: сірість тане на очах, жевріє по той бік Дніпра вузьенька смужка обрію — ось-ось усе виповниться сявом.

Галашко вийняв з кобури маузер, одіпхнув на плав човен, рішуче подався вперед, та, ступивши один крок, нараз одсахнувся у затінь куща. Шелюга зліва заколивалася, вигулькнула невиразна постать, услід — ще двоє. Знеможено одсапуючись, опустилися на пісок при березі.

Перше, що впало Галашкові в очі, — висока шликата шапка на одному з прийшлих. Петлюрівці! Бий вас лиха година!

Перестріляти трьох із засідки — не штука. Та, може, ще є за ними? Тільки він про це подумав, як один з невідомих помітив Галашків човен, що носом уперся в куц, а кормою виступав на ріку, й швидко попрямував до берега, тримаючи в руці гвинтівку.

Галашко скинув маузер, торкнувся пальцем гачка. Мав пальнути, та щось його спинило. На незнайомцеві бушлат, безкозирка! Але не це зарятувало чужака від неминучої смерті. Хода, кумедна хода боком, перевальцем змусила Галашка затримати палець... Павло Троць! В екіпажі часом незлостиво кепкували з тієї Троцевої ходи, а вона, бач, як йому прислужилася! Врятувала!.. Троць! І носить же його нечистий!

— Павле, ти? — подав голос Галашко, щоб той з гарячки не вчинив казна-чого.

Троць остовпів.

— Хто тут? — спитав неголосно, бо одразу розгледіти під кущем Галашка не міг.

— Свої, Павле, опусти це. — Галашко виступив настріч і одвів убік Троцеву гвинтівку. — Здоров!

— Андрюха! — здивувався Троць. — Здоров! Де ти взявся? З ким?

— Сам, як бачиш, — повів оком на човен. — А ти?

— З Руштаном, — одказав Троць і покликав: — Антоне, давай сюди! І Симона тягни! — Дуже полюбляв кожному стрічному ліпити прізвисько і вже встиг прозвати Шевчика Симоном — на честь «батька» Петлюри.

Руштан був здивований і радий Галашкові не менше від Троця.

— От-так! — широко розвів руки. — Андрюха!.. Земля, правду каже комісар товариш Данилов, кругла: ходимо по колу, не можемо розминутися! — І тиснув Галашкові правицю.

Шевчик переминався з ноги на ногу і дурнувато усміхався.

— А це хто? — поцікавився Галашко.

— Так собі, — пояснив Троць, — ні риба ні м'ясо. Знайшли в житі, підібрали, може, на що здасться.

Галашко не зрозумів, але допитуватись не став. Запитав про інше:

— Стріляли допіру ви?

— Менше ми, більше поляки. Насилу одірвались.

— Було б не нариватись.

— Е, коли ж так вийшло. Бачимо — курить біля мосту, пішли по «язика», а там — ні ляльки. Наче святий дух кизяки палить. Не встигли подивуватись, аж тут...

— Ілляшок раніше від нас впорався, — перебив Галашко. — Трьох поцупив.

— Он як!.. Не встигли, кажу, подивуватися, — вів далі Троць, — аж тут наряд. От і побахкали. Одного їхнього вклали, і дай боже ноги. Мив куці — вони вслід! А нам ще оця морока, — указав на Шевчика, і той знічено утягнув голову в плечі, — возимося. Вбити совісно, кинути шкода. А Симон з переляку й бігти не може. Трохи не тягли!.. Ліпше, думаємо, живий петлюрівець, ніж мертвий пілсудчик... А ти ж куди? — випаливши все те, спитав Галашка.

— Додому, на «Малый».

— Чотирьох твій есмінець підніме? — ткнув ногою у ніс довбанки Троць. — На нього падія.

— Не підніме, та й навіщо?.. «Малый» на цім боці, он за поворотом.

4

Начальник Першого дивізіону суден Дніпрофлоту Максим Степанов кілька днів не мав ні хвилини на відпочинок. Відколи дістав наказ командуючого флотилією Смирнова про прорив лоївських укріплень, не присідав сам і не давав спокою военкому Данилову, командирам і механікам, надто розвідникам. Настає ж бо гарячий час, готується наступ Південно-Західного фронту. Цим наступом почнеться остаточне визволення української землі від інтервентів і петлюрівських недобитків.

Майже місяць тому третя армія війська польського вступила в Київ, і Дніпровська військова флотилія була змушена перебазуватися: одна група суден відступила по Дніпру на південь, а друга, командування якою недавно прийняв Степанов, — на північ.

О, як не хотілося Максимові залишати рідне місто! Після п'ятирічної розлуки (в п'ятнадцятім його призвано на флот) прибув з групою революційних балтійців до Києва, думав — назавше. Радів і ніби пізнавав Київ заново. Служба на флотилії не залишала вільної днини, та

все ж, хоч зрідка й ненадовго, навідувався і на меблеву фабрику на Деміївці, і до родичів, і до нареченої, — жде сердешна уже котрий рік!.. На фабриці пам'ятають столяра Степанова. Добивай, кажуть, контру та швидше приходь до цеху, — тепер-бо наша фабрика! Він обіцяв. Усі п'ять років сниться свіжа соснова стружка!

І от знову покинув Київ. Його Північна група, або Перший дивізіон, відійшла аж на Сож, не сподіваючись, що так там застрягне. Відступаючи з правобережжя, наше сухопутне військо висадило в повітря лоївський міст, що вельми ускладнювало вихід суден назад, у Дніпро. А поляки й зовсім зав'язали дивізіон у сожському мішку: укріпилися в Лоеві, натикали по берегу артилерії, замінували цілі ділянки фарватера — не вийти більшовикам за гирло Сожу!.. Раділи: хай посидять хлопи невмивані! Розгромимо сухопутних більшовиків, а там дійде черга й до їхніх дірявих корит, званих бойовими суднами!..

Позбавлений можливості вести широкі воєнні дії, дивізіон все ж не марнував часу. Екіпажі здійснювали зухвалі десантні операції: висаджувалися на правий берег, розганяли нечисленні польські гарнізони, поповнювали боєприпаси. А ще велася щоденна бойова й політична підготовка особового складу: воєнмори, що не знали грамоти, відвідували організований з наказу політвідділу флотилії лікнеп...

Та Степанов був невдоволений. Читаючи оперативні зведення, заздрив Південній групі, що вела бойові дії під Кременчуком, Трипіллям, підтягалася до Києва. Одне слово, там воюють, а він зі своїми сидить у мішку!.. Та віднині — досить! Прорив лоївських укріплень — то вже справжнє бойове завдання!

Того ранку, відпливши на «Малом», що був флагманом дивізіону, від Лоева вгору, він прийняв рапорт Троця й Руштана про їх чотириденний рейд і вислухав Галашка. Наслідки його вимірювань радували: коли триматися курсу, що його ось накреслив на схемі Галашко, пройти міст не така вже й важка штука. Але міст — то ще не все. Далі, на сотню верст униз, як твердить Троць із Руштаном, берег їжитья гарматами й кулеметами. Отже, Лоївський прорив — то не лише прохід мосту, а широка бойова операція, що вимагатиме максимальних зусиль дивізіону. І ще: оскільки прорив не є самоціллю, а має на меті забезпечити переправу наступаючих зі сходу

більшовицьких частин на правий берег, то важливо мати відомості про польські та петлюрівські сили на цій ділянці правобережжя. Чи дадуть можливість висадитись, зайняти необхідний плацдарм і розгорнути дальший наступ? Троць та Руштан доповіли про прибережні гарнізони противника — то здебільшого дрібні підрозділи, піхотні й артилерійські, які неважко паралізувати вогнем канонерок. А що вглиб од берега?.. Чи не згруповано більших сил? Чи не підтягнуться та не стануть на заваді переправи? Може, відповідь дасть «язик»?

— Ну, дякую, Андрію, — згорнув начдив карту. — Іди відпочинь, а дорогою скажи Троцеві, хай приведе свого петлюрівця.

Хотілося пити. Сходив на камбуз, приніс котелок окропу. «Заварив» підпаленою житньою скоринкою, налив у бляшану квартиру, вкинув дрібок сахарину. Заварювання чаю скоринкою — давній, ще з цивільного життя, досвід. Хазяїн фабрики платив столярам, та ще таким молодим, як Степанов, казна-як. Доводилося зводити кінці з кінцями. Старий робітник-мебляр, у якого квартирував, навчив економити на заварці.

Троць був здивований: ти ба, яка честь петлюрівському вилупку! Сам товариш Степанов зацікавився! Думалось, що підібрав у житі чортзна-що, а воно, може, справді «язика» варте, хоч поганкуватого?

— Гей, Симоне! — наказав пригніченому Шевчику. — За мною! Та начувайся! — незрозуміло, зате значуще застеріг полоненого. — Ідеш до бойового червоного командира, а не до якогось петлюрівського дурисвіта!

Шевчик знизав плечима й поплентавсь за Троцем. Той постукав у двері каюти, поклав перед Степановим Шевчикове посвідчення, доповів:

— За вашим наказом, товаришу начдив! Ось його документ, ось він сам. Можна йти?

— Так.

Шевчик ступив до каюти, став біля порога, мнучи в руках шликату шапку й зацьковано позиркуючи на чорновусого, кремезного начальника, що смачно сьорбав з кварти й зацікавлено міряв його очима. Поздоровкатись?.. Витягнутись «во фронт», як учили в петлюрівців?..

— Сідай, чаю хочеш? — глухо озвався начальник і налив ще в одну, таку ж бляшану посудину. Руки в нього неквапні, з широкими долоньями й короткуватими, міцни-

ми пальцями. Стиснута в кулак така рука — мов камінь. Робоча рука, добра.

Зовсім спантеличився Шевчик. Думав, тут його їстимуть живцем, кричатимуть, обзиватимуть, як Троць, лайками, допитуватимуть і не віритимуть жодному слову, а натомість нате вам: «Чаю хочеш?» Він не знав, хочеться йому чаю чи ні, але коли питають, то треба відповідати, принаймні відмовитись і сказати спасибі. В роті пересохло, він ворухнув шорстким язиком і зітхнув:

— Хочу.

— То ти, виходить, Шевчик Тихін Миколайович, — дивлячись у посвідчення, мовив Степанов.

— Авжеж, — підтвердив Шевчик, обіруч тримаючи квартиру. — А той, — повернув голову до дверей, маючи на увазі Троця, — зве Симоном і гадом світової буржуазії.

— Ну, він може, — усміхнувся Степанов. — А тобі не подобається?

— Кому те сподобається!

— Так, так, — вів далі Степанов, — стрілець третьої сотні першого куреня шостої дивізії?

— По бумазі так, та тільки не зовсім...

— Це ж як?

— Та я вже розказував, а ті не вірять...

— Правильно роблять, що не вірять, Шевчику. Такий час, хлопче... Тобі скільки років?

— Вісімнадцятий. — Збадьорений мирною настроєністю начальника, Шевчик оговтався і відповідав з готовністю. Хай питає що завгодно, він усе розкаже, аби тільки йому повірили, бо страх погано, коли тобі не вірять. І нехай відпустять його додому, бо батько вже думає, мабуть, хтозна-що, а звідси до їхнього села зовсім недалеко.

— От бачиш, уже не маленький. Міг би розуміти.

Шевчик винувато опустив очі.

Троць ще раніше, повинившись перед начдивом, що привів не зовсім путящого «язика», скупю переповів химерну придибенцію з Шевчиком, отже Степанов був добре поінформований. Але, вислухавши самого Шевчика, ледве стримувався, щоб не розсміятися. Бачив Степанов усього, подибувалося всякого люду. Той червоний, той білий, той зелений! А той зовні ніби червоний, а всередині — як вугіль!.. Той — до фанатизму самовідданий борець за ідею (справедливу чи й хибну), а цей — хитрий, корисливий і егоїстичний обиватель, що сповідує єдине

гасло: моя хата скраю, я нічого не знаю. Все те зрозуміле, звичне, закономірне, соціально зумовлене: кожен визначає собі лінію поведінки залежно від власного становища в миколаївську пору, а ще — від власної совісті.

Шевчик — явище не зовсім звичне. Злидар із злидарів, бідняк із бідняків! Такі почасти свідомо, а почасти й стихійно плавом пливли до більшовицького берега. Засвоївши мінімальну частку більшовицької програми (земля — селянам!), остаточно прозрівали й робилися надійними бійцями за трудівничі інтереси.

А Шевчик?.. З поганої вівці, себто з Петлюри, — хоч вовни жмут! Хоч чоботи та жупанину! Ха-ха!.. Небагато ж тобі треба, Тихоне Шевчику! А втім — ні! Сорочиної землі йому он скільки нарізано! Він розуміє, що то — головне і сам уже дбає про дрібниці. Йому байдуже, що за ту землю хтось недоїдав, годував вошву на позиціях, лив і досі лле кров, платив і досі платить життям! Хтось боронить Шевчиків наділ, а він знає своє: не мав у чім їти свататись — обмундирувався петлюрівським коштом, потрібна конячина — подався за нею туди ж...

Коли не вникати в Шевчикову суть — він дивак диваком, який ніби хилиться до більшовиків (я теж за революцію!). А що навідався до Петлюри, то тільки зробив йому збиток! Будь у головного отамана все таке воїнство — геть розтягли б манаття з уенерівського вагона, не настачилися б ні пан Пуанкаре, ні Черчилль, ні Пілсудський!..

Але коли глянути на Шевчика інакше, він — потенціальний ворог. Дай йому землю та волю та пусти його самопливом — не встигнеш кліпнути очима, як виросте глитаюка, і тоді починай усе спочатку. Троць до певної міри має рацію: «гад світової буржуазії». Незакінчений, але може таким стати й загине. І сам дивуватиметься: що це воно і як це воно з ним зробилось? Шкода дурного, не можна дати йому пропасти.

Степанову двадцять сім років. Не так щоб багато, але з самого малку — у велелюдді, в тісняхві. Навчився розпізнавати ближнього. Був схильний вірити Шевчику, бачив, що не бреше, і водночас завважив, що не зовсім він простачок. Око має кмітливе і голову метиковану. Переконався в цьому, коли той розказував про свою другу втечу. Перед тим як дати тягу, дбав не лише про коника. До всього приглядався, дослухався, карбував у пам'яті. Гадав, що все те знадобиться?..

— Отже, другого разу служив у самостійників місяць? — питав Степанов, щоб спонукати Шевчика до детальнішої розповіді.

Шевчик був точним:

— Трохи менше. Місяць, як з дому. Поки добрався до Києва, поки мене прийняли, то минув тиждень. І вже п'ятий день, відколи з Києва. Два тижні з гаком, виходить, служив.

— В чому полягала служба?

— Полягала?.. — не втямив Шевчик.

— Ну, чим займався два тижні? Що робив?

— У них новачки, як я, спочатку учення проходять. Вишкіл, казав хорунжий. Ходили на стрільбище, на плаці муштрувалися: «Довгим коли! Коротким коли!» Слухали їхніх наставників: Україна для українців, москаль твій ворог, ну й інші балачки. Я не дослухався, воно мені ні до чого.

— Потім?

— Пройшли вишкіл, перевели в казарми третьої сотні.

— Чом же стільки ждав? Можна було — на коника та й додому, у Лошакову Гуту чи як там ваше село...

— Е, можна, та не так! Весь день ти на оці: на вчення — строем, до казарми — строем, при дверях — днювальний, увільнень до міста новачкам не дають, а головне — далеко. Шмаття мое, в яким прийшов з дому, забрали, бумага, аж поки не перевели в сотню, — ніякої. А без бумага в їхній одежі далеко не зайдеш. Хоч-не-хоч — будеш ждати. Потім сказали, що курінь у похід виходить. Дали харчів і набоїв. Я перше злякався, думав, зразу на позицію, а тоді рішив утекти по дорозі. Піду в кукурудзу чи там жито, скажу, треба — і гайда.

— І вийшло, як надумав? — сміявся Степанов.

— Не зразу. Коли вишикувалися та рушили, бачу, женуть не за Дніпро (в сотні казали, що там десь фронт і там наш другий курінь), а на Куренівку, далі — по димерській соші. Пощастило, думаю, і не тікаю, хоч шаснути в ліс було тьху, та й годі! Іду за гуртом, бо це мені по дорозі. Ночували в Димері, на другий день перейшли Тетерів і спинилися в Іванкові. А там кожен двір забитий поляками, — полк з кіньми, обозом і з гарматами. Їхній офіцер махав руками й лаяв нашого курінного, щоб тут не розквартирувалися, а йшли далі. На ніч стали за Іванковом, у селі, не знаю, як зветься. А третьої ночі я від них пішов. Це вже як прийшли в Чорнобиль. Не

знав, куди поженуть назавтра, а мені час було через Дніпро перебиратись, — додому не так щоб далеко. Села понад берегом обминав — там поляки, йшов луками, шукав човна й не знаходив. Під ранок на другу ніч сховався в житі, а на мене й натрапили ваші.

Степанов уважно слухав, Шевчику його уважність подобалась, і він повів мову про те, як Троць та Руштан, тягаючи його за собою, подалися було до мосту, перестрілювалися з польським нарядом, але Степанов перебив:

— Я знаю. Отже, ваш курінь у Чорнобилі?

— Був у Чорнобилі, а може, пішов десь.

— Хто курінний?

— Пан Чепіга, полковник... А сотенний нашої сотні — пан Каленюк. У другій — Очеретний, у першій — Степура.

— Де другий, третій і четвертий курені шостої дивізії?

— Я ж казав: другий на фронті, за Броварами. Третій і четвертий під Білою Церквою. У Києві є ще резервний курінь, три квалерійські сотні, на Сирці стоять, а в Святошині — гармаші, не знаю скільки.

А звідки все знати Шевчикові? І без того широка поінформованість навіть дивувала Степанова. Ніби перед ним не селяк, що затесався між петлюрівців заради чобіт, а писар штабу головного отамана.

— Грамотний? — Запитання для Шевчика було несподіване, він злегка стенив плечима — навіщо те начальникові? — але відповів:

— Не так, щоб дуже. Але писати й читати трохи вмію. — І зітхнув, згадавши, що довелося покинути школу, навіть однієї зими не провчившись. Був босий, не мав у чому на двір ступити. — А цифри добре знаю, можу полічити хоч до тисячі, аби було що лічити.

— Які у Києві польські частини, чисельність?

— Багато.

— Точніше?

— Точніше не знаю.

Польські спільники пана Петлюри, як було Степанову відомо, не вельми з ним панькаються: тримають його ватагу на чималій відстані, навіть казарми для петлюрівських полків, претензійно званих куренями, відведено подалі від розташування частин третьої польської армії, на околицях міста, — хазяїни, пане Петлюро, тут ми, отож

сидить, де вам сказано, і не рипайтесь. Чисельність польського війська в Києві, мабуть, невідома навіть петлюрівським штабникам, то що вже питати з Шевчика!..

— Гаразд, Шевчику, можеш іти.

Час на розмову з ним Степанов згаяв недарма. Перший курінь шостої петлюрівської дивізії, отже, в Чорнобилі чи й ближче! Підтягають сили? Пронюхали про плановану червоними переправу?..

— Додому? — зрадів Шевчик. — Зсадите мене на берег?

— Можна й на берег, — по короткій мовчанці погодився Степанов, — але...

— От дякую, — закланявся Шевчик і заторохтів, перебиваючи Степанова, — ото вже спасибі, пане... даруйте, товаришу начальник, це я сьогодні надвечір і дома буду, а ні — то заночую десь та завтра рано й...

— Зажди, — спинив балакуна Степанов. — Я б тобі не радив квапитись. Домівка не ворог, коли запалиш, тоді й згорить. Постривай кілька днів.

Шевчик зів'яв:

— То ви мене не відпустите?

— Не відпущу, тобі ж на добро.

— Чи я в чім винний?

— Винний чи ні — не про те зараз мова. Згодом сам розберешся, а поки що не спіши.

Гасла Шевчикова сподіванка на добрість більшовицького начальника. Чому не спіши?.. Якби висадили на лівий берег, він почувався б там, як риба в воді: знайомі села, знайомі шляхи, на яких ні військових колон, ні обозів, ні петлюрівських чи польських роз'їздів (так було місяць тому), до Лошакової Гути рукою подати, він добрався б додому без жодних пригод і вже, хай йому лихо, не рипався б на непевні роздобутки.

Але ж за місяць багато що змінилося. Лівобережжя вирувало, кипіло боями. Дванадцята армія Південно-Західного фронту зім'яла польські й петлюрівські позиції, вела бої неподалік од тих місць, куди поривався Шевчик, підтягалася всіма силами до Дніпра й зосереджувалася для форсування. Кіннотники Башкирської кавалерійської бригади, сьома та двадцять п'ята стрілецькі дивізії, що є ударною групою Дванадцятої армії, виходять до берега в районі Сухолуччя й вище по ріці. Попадись Шевчик під гарячу руку червоному стрільцеві чи кіннотникові-башкирові — і полетіла б у бур'ян

петлюрівська шапка разом з головою! Жаль дурного хлопця, з нього ж бо можуть бути люди.

Степанов не став того пояснювати пригніченому Шевчику.

— Там небезпечно, — мовив коротко. — Дуже небезпечно. Іди! — І додав, коли Шевчик був на порозі: — Щоб не дратувати воєнморів оцим, — указав на Шевчикову уніформу, — скинь.

— В чому ж ходити? В підштаниках?

— Катай у баталерку, хай боцман підбере щось інше. Скажи, я звелів. І носа не вішай, — підбадьорив на прощання. — Зла тобі не зичимо.

Що таке баталерка, хто такий боцман, Шевчик не знав, але допитуватись не посмів. Знайшов Троця, — той хоч язикастий, та все ж ніби знайомий.

— А, Симон! — зрадів Троць при Шевчиковій появі. — Ну?

— Що ну?

— Накрутили тобі хвоста?

— Сказано йти до боцмана.

— Це ж чого?

— Та одіж поміняти, чи що, — знизав Шевчик плечима.

— Ов-ва! Товариш Степанов сказав?

— Хто ж іще.

— Ну, Симоне!.. То ти справді того... не справдешній Симон?

— Ану тебе! Куди йти?

— Ходімо.

Шевчикові і шкода було скидати добротну, та вже остогидлу петлюрівську амуніцію, і водночас хотілося позбутися її, аби вона не спричиняла до відверто ворожих воєнморівських позирків, кпинів, образливих прізвиськ. Сподівався, зніме її — і одразу очиститься від чогось неприємно липкого, ганебного, начеб покається й виправдається перед чесним людом за якусь провину, якої ніби й не має за душею і яка, мабуть, є, бо бентежить його, не дає спокою.

Боцман, що через неукомплектованість екіпажу виконував і обов'язки баталера, виявився скупим, як усі боцмани на світі. Перше сховався до товариша Степанова, щоб самому почути наказ переобмундирувати петлюрівця. А тоді натренованим оком зміряв Шевчика з п'ят до голови, визначаючи розмір одягу. Довго порпався в купі

дрантя, збивав пилюку й голосно чхав од неї. Шевчико-ві здавалося, що йому жаль путнішої одежини, вибирає найгірше — щоб латка на латці.

— Бери, — нарешті викинув чорні штани, безкозирку, легкий бушлат. — Переодягнись і оте, своє, здай. Взуття катма, ходи в своєму.

Шевчик зрадів: чоботи вартісніші за стоптані матроські черевики, а бушлат і штани не такі вже й кепські: не нові, але й не гірші, ніж у інших. У Троця он геть подерті, а в Руштана й зовсім домоткані!..

Одягнувся Шевчик і полегшено зітхнув.

— О Симоне! Та ти чистий морський вовк! — захоплювався Троць. — І за які заслуги така тобі ласка від товариша Степанова?

Шевчик не знав, добре то чи недобре, — «морський вовк». Про всяк випадок нагадав Троцеві:

— Тихін я, щоб ти знав.

— Тихін не Тихін — однаково Симон! — Троць цього разу не назвав Шевчика гідрою контрреволюції й гадом світової буржуазії, але був послідовний: Симон та й Симон.

До Степанова ввійшов Данилов, що мав перед цим розмову з полоненими поляками.

— Маєш щось нового, комісарє? Як твої жовніри?

— Затяті. Що не спитай — товчуть «не вем», а спробуй переконувати — удають з себе патріотів: «Нех жие велька Польска!..» Двое молодиків — чисто зінські щенята. Я до них — так і сяк: «Хай живе, мовляв, хто вам боронить!..» А вони: «Більшовики». — «Схаменіться, панове! Та більшовики ж звалили царизм, вашого й нашого одвічного ворога, який однаково гнобив і вас, і нас! Принесли вам визволення, а ви прийшли до нас із розбоем... Хто ж від кого має боронитися: пілсудчики від більшовиків чи більшовики від пілсудчиків?..»

— Просвітив?

Данилов мав неабиякий досвід більшовицького агітатора ще зі студентських років. На нелегальних сходках, на міських мітингах, з тим у червоних військових частинах його залюбки слухали й переймалися більшовицькою переконаністю. Його зусилля приносили добрі наслідки й на флотилії. У воєнморівську масу часом проникали анархістські настрої, дехто схилився до партизанщини, вдавався до незаконних ревізій у населення, і Данилов мав досить роботи, 'цілком віддавався

вихованню особового складу. Степанов справедливо відзначив, що на комісара йому вельми пощастило: робота з екіпажем, яку звалив собі на плечі Данилов, чи не половина всієї діяльності командного складу флотилії!

На начдивове «просвітив» усміхнувся:

— Важка аудиторія. Проте не думаю, що змарнував час. Третій з жовніврів набагато старший і тому не такий телепень. З ним мав допіру окрему розмову. Молодики паралізували його, називаючи зрадником, а коли зостався зі мною віч-на-віч, розговорився й повідомив цікаві речі. За достовірність не ручається, бо користується не авторитетними джерелами, а чутками, що доходять до солдатського загалу.

— Чутки — річ уперта і часто небезпідставна, — зауважив Степанов.

— Я такої ж думки, принаймні в даному разі.

— Що ж каже жовнір?

— Пілсудський зняв з себе командування і ось днями, точніше двадцять сьомого травня, разом з оперативною групою генерального штабу вибув з Житомира. Командуючим замість себе призначив генерала Лістовського, який до цього командував другою польською армією.

— Хто прийняв другу?

— Ніхто. Другу розформовано, частково вліто в третю, частково — в шосту, а решта перейшла в резерв штабу фронту.

— Цікаво! Виходить, нашому Південно-Західному напрямку польське командування не надає великої ваги, якщо розформувало другу армію й ослабило свої позиції?

— Чом же ослабило? Третю армію, навпаки, посилено. І командуючого призначено нового: генерала Ридз-Сміглого. Вважають, що цього досить, щоб утримати Київ, а резерв штабу фронту, переважно кінні підрозділи другої армії, можна в разі потреби перекинути будь-куди.

— Цілком імовірно. А на ділянці Чорнобиль — Лоїв?

— Без істотних змін. Оборона на правому березі, гадають, надійна. Навіть відвели один піхотний полк з Чорнобиля, новим пунктом дислокації визначено Коростень. Натомість прибув петлюрівський курінь.

— Чи не той, з якого втік хитрун Шевчик? — зауважив Степанов. — В Іванкові союзники погризлися за квартири. А звідки це відомо жовнірові?

— Кажу ж, чутки. Під Лоевом стояла одна з рот цього полку. Раділи солдати, що вертаються ближче до домівки. Про те знали в інших підрозділах, заздрили щасливцям. Мій жовнір теж заздрив, набридла, каже, собача служба.

Степанов підвівся, заходив по тісній каюті.

— Здається, ти маєш рацію, комісарє! Резерв штабу фронту, мабуть, перекинуть десь на північ. Розумієш, що це значить! Тут, у прибережній зоні, знімають свої надійні частини й затикають дірки петлюрівцями, в боєздатність яких не вельми вірять! Отже, наступу нашого Південно-Західного не ждуть? Чуєш, не ждуть! Або принаймні недооцінюють наших можливостей... Та це ж здорово! Чи відомі ці дані, хай неперевірені, але ймовірні, нашому командуванню?

— Думаю, що так. Одначе варто надіслати донесення.

— Так, так! — кивнув Степанов. — Негайно відправлю радіотелеграму. А нам — форсувати операцію!

— Що робитимемо з полоненими?

— Коли сформуємо десантний загін і демонструватимемо переправу — відпустимо. Хай потвердять, що на Сожі більшовики готують наступ.

5

Скоро місяць, як скніє й нишком ремствує достославний Київ, пережидаючи ще одну, треба сподіватися, останню, напасть. Комендатура війська польського собі, а уряд пана Петлюри собі наводять у місті лад. Та де вже дати раду цілому місту, коли союзники співіснують, як кіт із собакою, терплять одні одних з крайньої необхідності. Вищі військові чини на чолі з генералом Ридз-Сміґлим і петлюрівські урядовці про людське око підтримують видимість взаємної зичливості, а п'яне офіцерство, стикаючись у кав'ярнях, кабаре, театральних та всяких інших балаганах, навідриваних для розваги грошовитих відвідувачів, нерідко доходить до бійки й хапається за пістолі. Влада, бач, така штука, що ділити її непросто, тим паче, що вояки Пілсудського мають себе за благодійників петлюрівського хлопства: боронять його від більшовиків, отже, законно вимагають вдячності й шанобливості, а хлопство теж хоче почуватися хазяїном, сидіти на покутті, а не десь на кінці лави коло порога. Отож

і чубляться. Нема приязні між союзниками, і ніц тут не вдієш, хоч гопки скачи. Те вельми псує настрої панові Петлюрі. Він і так має клопотів повну шапку, а тут ще мусить мирити забіяк, бий їх лиха година.

Учора геть споганили йому свято. Вірнопіддане панство, купецтво, значніший діловий і чиновний люд із вдячності за визволення від злидарських Рад скликали на честь головного отамана урочисте зібрання, прислали поважне представництво з проханням приїхати в літній театр, що в Купецькому саду, показатися власною персоною на очі «народу». Його те вельми втішило, сів у авто з чотирма охоронцями, попереду — ескорт бравих верхівців з вірного «запорозького коша», позаду — офіцерство, штабники, вістові, чиновники, члени міської думи й інший дріб'язок. Їхав з радістю і непевною сподіванкою: хай чествують, хай возвеличують, хай рятують отаманський престиж, бо (сам собі мусив признатись!) падає він катастрофічно, незважаючи ні на що.

Відкрите авто від «Континенталю», де мав головний отаман резиденцію, м'яко котило Хрещатиком, на тротуарах шпалерами стовбичило панство, махало хусточками, мимо пропливали вітрини багатих магазинів і дрібних крамничок, приземкуваті афішні тумби, рясно заліплені наказами, розпорядженнями, об'явами, анонсами.

В Купецькому саду грала музика. Жалібливо-мрійна Третя симфонія Бетховена створювала блаженний настрій. Мир і благодать над зеленими дніпровськими кручами... Якби тільки не зблискувало ген там, за Броварами, якби не погримували більшовицькі гармати! І якого дідька сидять склавши руки пани союзники, що собі думає штаб Ридз-Сміглого, чом не готує дальшого наступу?..

У театрі — розфранчене, нарядне, нанафталінене велелюддя: сюртуки, фраки, чиновницька уніформа, армійські жупани й навіть польські мундири. Он їх, жевжикуватих офіцерів з третьої армії пана Пілсудського, ціла група!.. Після урочистої частини, тобто вшанування головного отамана, буде показаний фривольний водевіль. Жадібні до такого роду видовищ офіцери, певне, й прийшли тільки заради нього. Але хай побачать й інше: он як величають його, Симона Васильовича, он як його люблять!.. І хай шанують!..

Панство говорило гарні слова, несамовито било в долоні, а коли Симон Васильович з театральною скромні-

стю подякував та запевнив, що живота не пошкодує заради волі неньки-України, так ревонуло «Слава!», що, якби в літньому театрі була стеля, вона б обвалилася і багато кого придушила.

Все було так гарно, так шляхетно! Добре б відпочив душею Симон Васильович, але ті дурні все звели нанівець! В антракті побилися біля буфету. Хорунжий з «запорозького коша», зумисне чи ні, штовхнув під лікоть союзника-ротмістра. Той розлив на мундир вино, кинув склянку на підлогу і дав хорунжому в пику. І пішло. Головний отаман наказав викликати патруль, щоб утихомирити п'янюг, а сам з вірною охороною ускочив в авто й погнав геть. Ганьба! Тьху, та й годі!..

Це було вчора, а сьогодні мусить вершити державні справи... Нахаб'я пан Ридз-Сміглий! Валить з хворої голови на здорову: за невдачі на фронті винуватить доблесне петлюрівське військо, безсоромно твердить, що воно нічого не варте, а тим часом вимагає кидати його на найнебезпечніші ділянки! Коли так триватиме й далі, то що зостанеться від шостої дивізії, на котру Петлюра робить ставку, як на ядро майбутніх непереможних збройних сил української держави? Ріжки та ніжки зостануться, як од багатьох інших частин і з'єднань, що їх розгубив отаман в ході переможного поступу до слави та волі.

Кілька днів тому він наказав штабові розробити детальний план невідкладних заходів по реорганізації й перегрупуванню сил на фронті. Як тільки буде той план готовий, треба домогтися його затвердження в штабі пана Ридз-Смігло, і тоді більшовикам каюк! Але ж чи погодиться Ридз-Сміглий з пропозиціями пана Петлюри?.. За визнання «самостійності» України та за воєнну допомогу Петлюра віддає Польщі Волинь і Галичину, та щось з тієї допомоги ніц не виходить! І панові Ридз-Сміглому, видко, про те байдужісінько!..

А тут ще клопоти цивільні. З ними прибув до головного отамана глава українського уряду пан Прокопович.

— Слава Україні! — ступивши через поріг, привітався новоявлений державний діяч.

— Навіки слава! — з тією ж оперетковою урочистістю відповів головний отаман. — Радий вас бачити, пане Прокопович, прошу сідати.

Вони дуже різні — військовий диктатор Симон Петлюра і його висуванець на високий державний пост пан Прокопович. Сорокарічний Петлюра худощавий, підтяг-

нутий і сірий: сіре, позбавлене будь-яких емоцій обличчя, сіре, зачесане на рівний, мов під лінійку, проділ волосся, сірий військовий мундир, — весь сірий пан Петлюра, тільки й того, що на рукавах та на комірі рясніють сріблясті позументи — відзнаки головного отамана. Проте пан Прокопович знає свого патрона й іншим. В збудженні Петлюра загоряється хворобливим вогнем, на обличчя майстерно надягає машкару натхнення, невеликі очі метують іскри!.. Надто коли, красуючись перед військовим строем, промовляє до «улюблених дітей». «Здорові були, діти!» — гучно вигукує завчене, натреноване «демократичне» привітання, і спинається навшпиньки (вождь мусить возноситися над масою!), і грає очима, і, чуючи у відповідь могутне: «Будь здоровий, батьку!» — демонструє розчулення, самовідданість, самозреченість і ще хтозна-що. Натхнення його здається непідробним, а красне слівце, що ним маскується лисяча думка, таки ж впливає на «дітей», запаморочує незвиклі до прудкої роботи селюцькі голови, тримає їх у приреченому на ганебний кінець війську.

Ні, вділив-таки милостивий бог панові Петлюрі дешицу організаторського дару, — інакше давно б уже розбіглися рештки його воїнства. Воно було б куди краще мати на високому посту головного отамана щось путніше, інтелігентніше, культурніше, авторитетніше в народі, але де його візьмеш, коли путніше пішло в ненависний більшовицький табір!

Все те розуміє хитрий Прокопович, але, рятуючи величенькі маєтності, хапається за соломинку, якою в даному разі і є Петлюра. З радістю погодився взяти на плечі тягар глави уряду петлюрівської УНР, аби особисто (а в свої можливості він вірив!) впливати на плин історичних подій, спрямовувати їх у бажане русло. Та впливати, виходить, нелегко — не коряться події розумній Прокоповичевій волі, плинуть, як їм заманеться. Мотається пан Прокопович, стирає з чола піт, проте... не худне.

Пещений, круглий, до непристойності рожевошокий, він аж ніяковість почуває за ту свою рожевість перед сірим «батьком» (на рік молодшим за нього, Прокоповича), але що вдієш: такий він удався, така в нього добра козацька порода.

Справа, з якою нині прийшов глава уряду до патрона, вельми животрепетна: гроші.

— Ремствує людність, — доповідає Прокопович. — Союзницька адміністрація не хоче визнавати жодних грошових знаків, крім золотих Речі Посполитої, управителеві банку дано наказ не провадити жодних фінансових операцій, якщо йдеться про паперові гроші, які мали вжиток раніше. Хиріє торгівля, животіє ринок, бо (як за допотопного часу) тримається обміном товару на товар. Банк має мізерні надходження, та й ті контролюються адміністрацією польською. Уряд позбавлений можливості вести будь-яку фінансову політику. Голодує населення — хоч має гроші, але не може нічого купити. Нарікає на нас, Симоне Васильовичу, а то зле.

Петлюра знає те незгірш Прокоповича. На нарікання голодного населення йому начхати, так само як і Прокоповичу, — непокоїть інше. Поляки справді поклали ратиці на стіл. Банк Української народної республіки обернули на гендлярську контору: обмеживши операції своїми паршивими золотими, мають чималі бариші, а республіка, що була пустила в обіг «лопатки», хай ссе лапу!.. Республіка — то він, Петлюра, йому потрібно грошей та грошей, і не паперових, а дзвінкої золотої монети! Без неї він, хоч і має од закордонних благодійників подачки, не зможе завершити далекосяжних патріотичних задумів!..

Останні роки в Києві ходило всяке бумажжя: миколаївські «катеринки» й «петрівки», простирадла керенок, гетьманські, більшовицькі грошові знаки. Директорія випустила «лопатки» (не цар на асигнації, а селюк з лопатою — он які ми демократичні!), об'явила їх єдиними повноцінними грішми й мала від того зиск. Директорію виперли з Києва більшовики, більшовиків — Денікін. Денікіна — знову ж більшовики, з грошима робилося чортзна-що. А тепер, вернувшись до Києва в польським обозі, петлюрівський уряд розпакував мішки з «лопатками», сподівався гребонуть благородного металу, та тільки ба! Союзники кажуть, що то ніщо, можете використати нікчемний папір за призначенням... Кривдно, але, коли говорити чесно, поляки мають рацію: «лопатки» продукувалися з кепського паперу, що аж ніяк не скидався на гербовий.

— Треба домогтися, Симоне Васильовичу, аби наші гроші функціонували нарівні із золотими, інакше всі фінансово-економічні заходи уряду УНР залишаться на папері, будівництво незалежної державності затримається на невизначено довгий час.

Які фінансово-економічні заходи, яке будівництво?! Що меле ця самовдоволенна рожева свиня! Невже не розуміє, що кошти потрібні передусім на військові потреби, на забезпечення остаточної перемоги над більшовиками. За кілька десятків кілометрів погуркують більшовицькі гармати, а він про економіку, про якийсь там будівництво!

Петлюра, стримуючи шаленство, куснув:

— Ви глава уряду, домагайтесь!

— Але ж військові власті союзників, незважаючи на історичну Варшавську угоду, не хочуть говорити з нами як з рівними. Тут, Симоне Васильовичу, треба вашого авторитету й вашого впливу, — вдався Прокопович до лестощів, знаючи, що то найпевніший засіб порозумітися з головним отаманом. — Ваше прохання вони не посміють ігнорувати.

— Прохання? Я маю просити? — спалахнув Петлюра, боронячи ущемлене самолюбство. — Звеліть своїм неробам-міністрам виробити проект постанови про введення в обіг грошей республіки і йдіть за візю Ридз-Сміглого. Скажіть, головний отаман звелів! Умовляйте, домагайтесь, просіть на колінах — корона не злетить, у вашім становищі не сором поклонитися!..

Прокоповичу висіло на кінчику язика: у вашім, Симоне Васильовичу, так само, але він проковтнув образу.

— Докладу сил, — самовіддано запевнив і тут же зробив обачне застереження: — Але якби мої зусилля не принесли успіху, просив би вашого авторитетного втручання.

— Добре, добре, — одмахнувся Петлюра, — матимете собі авторитетне втручання. Бажаю успіху, будьте здорові!

На обіцянки головний отаман щедрий, як сам милостивий господь: міг пообіцяти будь-що й будь-кому, проте виконанням обіцянок клопоту собі не завдавав, забував про них одразу, як тільки щезав з-перед очей той, кому обіцянка давалася. Прокопович добре знав Петлюру і з цього боку, та, оскільки передчував, що час на візит до генерала Ридз-Сміглого пропаде намарне, вициганив у Петлюри обіцянку, щоб потім було чим виправдатися і щоб головний отаман менше шаленствував і лаявся. Та й в уряді можна буде зберегти репутацію, віднісши невдачу на Петлюрину бездіяльність.

Спекавшись недолугого глави уряду, отаман нервово заходив по великому, як клуня, і такому ж незатишному

кабінету. Гроші, чорт забери!.. Він давно наміряється за-
вести собі військову авіацію — може, не стільки для бо-
йових дій, скільки заради престижу: хай усі бачать, що
УНР — не мильна булька, а таки ж держава! З урядом,
з військом і, головне, з повітряними збройними силами!
Чорні гречкосії значуще прицмокували б язиками, по-
зиркуючи вгору: «Ба, у більшовиків катма еропланів, а в
Петлюри е! Петлюра — сила, Петлюру големи руками не
візьмеш!» — і не сахалися б од нього, і не відхрещували-
ся б, як од лукавого.

О, як вони зараз потрібні, клятї аероплани!.. Заводив
дипломатичну балачку з французами (дайте в кредит
дві-три ескадрильї «Спадів»), з тим же посилав до нім-
ців (дайте хоч кілька «Таубе»), а вони — «викладай ва-
люту».

І «любим дітям» заборгував за кілька місяців. Котрих
побито в останніх боях, тим у раю заплатить господь, а
живим мусить платити «батько». Самими байками їх уже
не нагодуеш, надто останнім часом. Вірний «запорозький
кіш» (од нього капості ждалось найменше) глумиться
над «лопатками», уся шоста дивізія вимагає повноцінних
грошей. Нині, перед вирішальними боями, позолотити б
їхні чорні руки, задобрити, підняти бойовий дух. Більшо-
вики, як видно з донесень платних інформаторів, розки-
даних майже по всій Україні, ось-ось підуть у наступ,
треба негайно вживати заходів, отже знову — гроші.

Та й ще не другорядне: хоч не полишає пан Петлюра
віри в блискучу перемогу, хоч покладається на силу со-
юзників (аби вони були трохи активніші!), одначе ре-
зонно вважає, що всі під богом ходимо, що всяка може
лучитись okazія, отож не завадило б перевести децицю
на власний рахунок у Паризькому банку. Обертається
там у нього кругленька сума, ростить відсотки, але гро-
ші є гроші, чим їх більше, тим ліпше.

В цім він якоюсь мірою може собі зарадити. Досить
лише на короткий час відкласти державні справи й зай-
нятися ділом — зрештою, має він на це право!

Головний отаман виглянув за двері:

— Грицьку, до мене!

Застиг перед отаманом один з персональної охорони:
дужий, як ведмідь, досить спритний дядько років на три-
дцять п'ять, з лица добродушний і простакуватий, на-
справді хитрий, мов bestія, і по-собачому відданий Пет-
люрі, втаємничений в усі його інтимні справи. Інтимні е

інтимні, ними головний отаман не похвалився б у шляхетному товаристві і волів би, щоб про них не відала жодна жива душа, навіть отакий вірний Грицько. Та хай до часу живе Грицуньо, він ще буде потрібен.

— Слухаю, батьку! — Ість очима підручний високоповажного пана.

— Сідай, вип'єш? — запитав отаман лише для годиться, бо Грицько випити завжди готовий, і налив склянку французького коньяку, яким постачався регулярно й безперебійно (якби так зброєю чи тим паче аеропланами!). Грицько звично вилив напій у чорну пельку, тернув рукавом вуса й голосно вихукнув гарячим духом «батькові» під самий ніс:

— Дякую!

Петлюра поморщився — по-свинськи п'є тварюка! — і водночас позаздрив ведмежому Грицьковому здоров'ю: налий відро — вихилить супостат і не здригнеться, а от він, Симон Васильович, так не подужає, витягне ноги.

— З Сутулим бачився?

— Так, батьку. Вчора.

— Що каже?

— Скаржиться на зв'язані руки.

— Має щось на прикметі?

— Так, на сто тисяч валютою.

— Бреше?

— Певно, що бреше. Я йому так і сказав.

— А він?

— Божиться.

— Забожитись — не штука, та ще Сутулому. Скажи: сто п'ятдесят — і хай собі розв'язується. Гольдштейна не руште!

— Слухаю, батьку!

— Іди!

Грицько задки вислизнув за двері й мало не скакав од радості.

Короткочасна й лаконічна Грицькова балачка з головним отаманом багато що значила...

Несосвітений пройдисвіт, бандюга-рецидивіст і великий розпутник Даниїл Сутулий ще дев'ястсот п'ятого року лютував у всіх збіговиськах «чорних ангелів», во ім'я захисту «православія і самодержавія» поров єврейські перини й засніжував пухом подільські квартали, громив кустарні підприємства золотарів, численні лабази й крамниці, очищав житла біржовиків, маклерів та

всяких інших грошових мішків і натоптував золотом власний капшук. Легко набував і так само легко розтринькував набуте, влаштовуючи гучні багатоденні оргії, проте не був зовсім дурний і купив розкішну триповерхову кам'яницю, що невдовзі стала потайним кишлом злочинності й розпусти.

Час від часу, залежно від того, яка була в Києві влада, яку вела національну політику й як розв'язувала, зокрема, єврейське питання, Сутулий організовував погроми й погромчики, — шаленствували його зарізяки, здебільшого колишні «чорні ангели», а він, з вигляду зовсім респектабельний пан, залишався в тіні й стриг купони, збираючи данину з підлеглих.

У петлюрівської служби безпеки він був на оці, тому брався до старого лише зрідка й вельми обачно. Петлюрівські власті, по суті, схвалювали погроми й усякий розбій, одначе на словах засуджували, боролися проти незаконних дій. В разі провалу серйозна небезпека Сутулому не загрожувала, але навіщо б він робив добрим властям неприємності, даючи привід вживати до нього правових заходів? Діяв так, щоб і кози були ситі, і сіно ціле: провадив масштабні грабунки з чийогось відома і комусь платив за сприяння. Догадувався кому, але помовчував.

Грицька мав за бидло, але те бидло репрезентувало поважну і владну особу, тому підтримував з ним зв'язок, обумовлював безпеку планових операцій і щоразу, як дрібна перекупка, торгувався за кожну монету. Та ви торгувати в Грицька — однаково що видерти у сліпого старця костур: по-хуторянськи впертий і хитрий псявіра, це раз, а друге — не його воля поступитися бодай одним шелягом, бо має категоричну вказівку.

Грицько радів. Великодушна «батькова» згода дати Сутулому на певний час цілковиту волю обіцяла дещо й йому... Того ж дня надвечір метнувся шукати Даниїла. Хай платить, сякий-такий! Пан Петлюра щедрий: зі своїх ста п'ятдесяти одлічить Грицькові десяток тисяч!.. Ех, і скупить він земельку з лісками, садками, ставками, млинками! Ех, і заткне ж за пояс багато кого з ближнього задрипаного панства!.. А Гольдштейна, бач, не руште! Шкода. Гребонуть б із його тайників, якби не «батькове» застереження! І чим тільки зачарував хитрюга-біржовик пана головного отамана, такого лютого й немилосердного до будь-якого єврея?.. Знизував Грицько плечима, бо не

відав (те йому знати не належить), що біржовик давно купив собі в пана Петлюри недоторканність: погодився фінансувати й фінансує рясну сітку таємних інформаторів, навербованих службою безпеки. Видатки величезні, та Гольдштейн не дурень, наміряється повернути їх сторицею: крім недоторканності, яку вже має, йому обіцяно в уряді УНР після остаточної перемоги високу посаду — мало не міністра фінансів. Якби на те пішло — він би свого не попустив.

Та ну його, шахраюгу Гольдштейна, — резонно вважає Грицько. Сутулий, певне, має на оці тайники, не бідніші від Гольдштейнових. Його пройдисвіти, як собаки, чують носом, де пахне золотом.

Знайшов Сутулого на постійному місці — той «культурно відпочивав» за столиком у ресторані «Гранд-отель». Було ще не пізно, але в залі вже кишма кишло: надривалася музика, безперестанку товклися респектабельні танцювальники, висів густий тютюновий дим, наростав п'яний гамір. Сутулий сидів у товаристві худорлявої й миловидної дівчиці — такої юної, що Грицькові на мить зробилося її шкода, — занастить душу... Але нині не до сентиментів, хай не буде дурепою! Безцеремонно підступив до столика:

— Маю честь вітати, пане Даниїл! — пристукнув підборами й указав очима на сусідку. — Не заважає тимучу?

— Піди потанцюй, — звелів дівчині Сутулий.

Вона слухняно встала, й Грицько опустився на її стілець.

— Ну? — буркнув Сутулий, уткнувшись у тарілку.

— Сто п'ятдесят.

— Грабуєте. Сто десять!

— Сто п'ятдесят! — ультимативно повторив Грицько, наливаючи собі в недопитий дівцею келих.

— Сто двадцять!

— Облиште, пане Даниїл!

— Сто двадцять п'ять! — скрипнув Сутулий зубами.

Грицько розсердився й зробив порух, щоб устати й піти геть:

— Тю на вас! Беріть собі все!

— Якби ж моя воля, — пожалкував Сутулий. — Чорт з вами, завтра одержите.

— Отак би зразу, — похвалив Грицько. — Бажаю успіху.

А на світанку місто трусила трясця, — недовго, але шалено. На ранок, коли чиновництво міської управи потяглося на службу, вже й утихло. Тільки звихрював вітер пір'я та ходили довгоногі чутки. Управа збирала відомості й слала донесення штабові головного отамана й польській комендатурі.

6

Командуючий третьою польською армією генерал Ридз-Сміглий поклонявся воєнно-стратегічному генієві пана Юзефа Пілсудського, вважав його рішення непогрішними й був невдоволений просторікуванням начальника штабу полковника Кутшеби, який насмілювався брати під сумнів правильність того чи іншого наказу командування фронту. Коли Пілсудський передав командування генералові Лістовському, а сам разом з групою генштабу відбув до Варшави, Кутшеба зауважив:

— Не на часі.

— Пан так гадає?

— Саме так, прошу пана генерала.

— Чим пояснюєте свій скепсис?

— Тим, що генштаб, а відтак і командування фронтом, недооцінюють сили більшовиків, дезорієнтують штаби польових частин і намарне перекидають збройні сили на північ. Пан генерал пам'ятає телеграму генштабу від двадцять другого травня: «Слід чекати ворожих атак в районі Білої Церкви, демонстрацій на передмостовому плацдармі перед Києвом і дій ворожої кавалерії напрямом на Козятин»?

— Пам'ятаю, бардзо добже, пане Кутшебо. Що з того?

— А ось що, прошу пана: знаємо, що більшовики готують удар Південно-Західним фронтом, тим часом же немо сили на північ, на Західний. Чи є в тім логіка?

— Є, пане Кутшебо, — засміявся Ридз-Сміглий. — Ми з вами по-різному читаємо телеграму. «Слід чекати ворожих атак» не значить чекати фронтального наступу. Так само й демонстрацій на передмостовому плацдармі, і дій ворожої кавалерії. Більшовицькі «стратегі» в такий наївний спосіб хотіли б відвернути нашу увагу від Західного фронту, наступом якого сподіваються взяти реванш за недавні поразки на Південно-Західному. Чи не так?

— Пан має рацію, — чемно погодився Кутшеба, — тільки ліпше переоцінити ворога, ніж недооцінити. Чому більшовицьку Першу кінну перекинуто на Україну, а не десь на північ, на Західний фронт? То мобільна й досить значна ударна сила, що відіграла б у наступі велику роль.

— Пусте, — махнув Ридз-Сміглий на Першу кінну рукою, тримаючись погляду Пілсудського (а той цінував її вельми низько), — то не кавалерія, лише хлопство, посажене на щойно виборсані з хомутів шкапи. Та нех би була ця їхня Перша кінна й цілком боездатною, то нею більшовики собі не зарадять: маємо півтораразову перевагу і за чисельністю жовнірів, і за озброєнням. Не беручи до уваги частин петлюрівського війська.

Сперечатися з Ридз-Сміглим — марна річ, новий командуючий уперто не хоче дошукуватися здорового глузду, одначе Кутшеба вважав своїм обов'язком застерегти:

— За невдачі з нас спитають. Маємо їх не допустити.

— Що пан пропонує?

— Схилити командування фронтом до невідкладного наступу на нашій ділянці, — мусимо випередити більшовиків. Інакше вся наша воєнна виправа може скінчитися крахом.

— Це ви занадто, пане Кутшебо, а що занадто — то не здорово, — урезонував Ридз-Сміглий занудливого начальника штабу. — Чи ви вважаєте, що пан Пілсудський менше за нас знається на стратегії? Більшовики хочуть нас упевнити, що почнуть наступ Південно-Західним фронтом, і хай собі думають, що ми їм повірили, а тим часом ударимо на Західнім — ошукають не вони нас, а ми їх. Просто, як Колумбове яйце, пане Кутшебо! — Вдоволений своєю аргументацією, Ридз-Сміглий хвилю помовчав, потім додав: — Не треба ломитися у відчинені двері. Наступ готується і закінчиться перемогою. Ми ж мусимо дбати про своє: наша третя, хоч як би розгорталися події, має утримати Київ. І ми його утримаємо! А безпідставно панікувати, бардзо пшепрашам, не до лиця воєначальнику доблесного війська польського. — Ридз-Сміглий підвівся, даючи Кутшебі зрозуміти, що розмову закінчено.

Кутшеба був досвідчений штабник і мудра літня людина. Йому наплювати на образливий тон командуючого — сам же себе принижує, показуючи брак шляхетності. Він, Кутшеба, ставить обов'язок вище, ніж власний

гонор, тому розмінюватися на дрібниці не буде і образою на образі не відповість, а спокійно викладе зарозумілому командуючому свої міркування.

— Я не панікую, пане генерал. Як і ви, вірю, що втримаємо Київ і добудемо зрештою перемогу, але за однієї умови: при рішучому й невідкладному наступі на Україні. Чим довше тягтиметься кампанія, тим меншатимуть наші шанси на успіх, а більшовицькі, навпаки, рости-муть. Перемагають-бо не лише чисельністю та зброєю, а ще й усвідомленням мети військової виправи, або, як кажуть більшовики, бойовим духом.

— Софістика, позбавлена логіки, — роздратовано кинув Ридз-Сміглий. — Бойовий дух жовніра польського вищий за всяку похвалу! Поляк воліє вмерти, боронячи державність від більшовиків.

— Не кожен, прошу пана генерала. Дехто вважає більшовицьку загрозу нашою вигадкою й починає сумніватися в доцільності і справедливості нинішньої війни. Частішають випадки дезертирства.

— Дезертирство, як вияв нищості й боягузства, мало місце в арміях усіх часів і народів, але ніколи не грало вирішальної ролі й не було причиною поразки тієї чи іншої армії.

— Так, але йдеться не про те дезертирство: жовніри польські, їх, слава Єзусу, поки що небагато, тікають не зі страху за життя, а перекидаються до більшовиків.

— Зрадники були завше, судити зрадників до стра-ти! — верескнув Ридз-Сміглий, не маючи сказати нічого переконливішого.

— Є небезпека, що їх ставатиме більше, — ніяк не зреагувавши на вигук командуючого, Кутшеба розгорнув теку й подав машинописний аркуш. — Ось останні таємні зведення, прошу!

Ридз-Сміглий перебіг очима папір, в якому інформувалося про прикрі випадки переходу жовнірів до противника, повелівалося активізувати пропаганду «великої ідеї захисту незалежної держави польської» і вказувалося на необхідність посилення дисципліни й рішучих карних заходів. Спохмурнів командуючий — неприємний папір, неприємні вісті. Слава богу, що то не в третій, а в інших арміях.

— У нас такого не буде! — не стільки висловив певність, скільки втішив себе самого.

— Хотілося б вірити, — зауважив Кутшеба. — А ось

іше, — підсунув свіже донесення, — це вже в нас. Загадково зник наряд берегової оборони під Лоевом.

— Але ж це не дезертирство, — нервово прочитав командуючий донесення, — не перехід до більшовиків. Це скоріш робота більшовицьких лазутчиків, насильство.

— Хтозна, можливо, — не перечив Кутшеба. — Однак жодних слідів насильства. Чом не припустити гіршого?

— Не треба припускати! Накажіть негайно провести ретельне розслідування й доповісти. На підставі ось цього, — пещеною рукою ткнув командуючий у неприємне зведення, — заготуйте наказ по армії. А щодо висловлених вами допіру міркувань і побоювань, то викладіть їх у реляції. Я їх не поділяю, одначе поставимо штаб фронту до відома. У вас усе?

— Ще одне, останнє, прошу пана генерала.

— Слухаю.

Відведення військових частин з лінії Дніпра Кутшеба вважав тактичною безграмотністю вищого командування і у відсутність Ридз-Сміглого (той виїздив до штабу фронту) наказав замінити передислокований з Чорнобиля двадцять третій піхотний полк першим петлюрівським куренем. Командуючий не любив, коли штаб самочинно віддавав такого роду накази, і Кутшеба зараз сподівався в ліпшому разі вичитувань, в гіршому — скасування наказу. Але, на подив Кутшеби, командуючий схвалив його рішення.

— Добре. Взагалі частинам шостої української дивізії нічого відсиджуватися в Києві. Поміркуйте про доцільне їх використання й домовтеся з Петлюрою.

— Гадаю, не завадить зміцнити ними берегову оборону. «Двуйка» повідомляє про намір Дванадцятої більшовицької армії, що веде бої на лівобережжі, з ходу форсувати Дніпро, отже посилення наших прибережних позицій необхідне.

— Не перечу, — погодився Ридз-Сміглий, оцінивши важливість останнього Кутшебиного зауваження. «Двуйка», себто розвідка війська польського, вміла добувати потрібні дані й вельми прислужувалася командуванню, правдивість її інформації майже завжди підтверджувалася. Нехтувати повідомленням про наміри Дванадцятої армії було б нерозумно. Якби, не доведи matka боска, справдився зухвалий більшовицький замір, то Дванадцята заскочила б Києву в тил! Разом з отими гаданими атаками в районі Білої Церкви, Козятина й демонстра-

ціями на передмостовому плацдармі перед Києвом вона б являла для третьої польської армії вельми велику загрозу!

— Не перечу, — повторив командуючий. — Зміцнюйте!

— Активізується Північна група Дніпровської флотилії: було дві спроби виходу з Сожу в Дніпро. Я те пов'язую з діями Дванадцятої армії і Південно-Західного фронту взагалі.

— Тим паче зміцнюйте!.. Виходу флотилії не допустити! Посилити контроль за службою лоївських укріплень! Вести спостереження за рікою з аеропланів! Обстрілювати й топити все, що тільки з'явиться на ріці! — нервово, одним духом сипонув Ридз-Сміглий низку категоричних вказівок, виконання яких, вважаю, гарантуватиме від неприємних несподіванок.

— Буде зроблено, — флегматично обіцяв Кутшеба, який пильнував за всім тим і без наказу командуючого, розуміючи важливість позицій третьої армії по лінії Дніпра. — Простежу.

— Бардзо дзенькує!

У двері кабінету постукали.

— Прощу! — дозволив командуючий, радий скоріше спекатися начальника штабу, що вже набрид песимістичними балачками.

Увійшов бравий штабс-капітан — один з порученців командуючого, які постійно чергували в передпокої:

— Експозитура ужонду українського в особі пана Прокоповича й двох чиновників міської управи просить аудієнції!

Ридз-Сміглий поморщився: розмова з експозитурою, себто представництвом балаганного українського уряду, від якого тхне дьогтем, принесе не більше приємності, ніж балаканина занудного начальника штабу.

— До дябла ужонд! До дябла пана Прокоповича! — на мить дав волю емоціям, та одразу ж змінив гнів на милість і вже спокійніше кинув штабс-капітанові: — Нех почéка!

Кутшеба згорнув теку й устав, щоб відкланятись, але командуючий волів затримати начальника штабу бодай затим, щоб мати привід змусити Прокоповича посидіти в сінях і дати йому час усвідомити, хто на Україні справжній хазяїн: пан Ридз-Сміглий чи ужонд український.

— Єдну хвилю, пане полковник! Присядьте.

— Слухаю, пане генерал.

Ридз-Сміглий помовчав, навмисне зволікаючи час, розгорнув карту:

— Що я хотів сказати? Ага, прошу, пане полковник, зв'язатися з «двуйкою» й порадитися, чи не послати розвідку сюди, — ткнув вістрям олівця в Білу Церкву, — і сюди, в район Козятина. Мусимо бути вичерпно поінформовані про наміри противника на південному фланзі нашої армії. Перевірте зв'язок з сусідами й уточніть план взаємодії на випадок ворожих атак чи будь-яких інших воєнних дій — перегрупування, передислокації тощо...

Коли Кутшеба нарешті вийшов і Прокопович з представництвом вступив до кімнати, Ридз-Сміглий, вдаючи бозна-яку зайнятість, прибрав з-перед очей карту, гостинно пішов навстріч «урядовій експозитурі», широким жестом указав на фотелі, розставлені обабіч довгого столу:

— Бардзо прошу, пане Прокопович! — з дипломатичною гречністю поручкався з главою уряду. — Бардзо прошу, панове! — так само привітно привітався з членами управи. — Пшепрашам, що змусив ждати! — Такий гостинний, такий ласкавий пан! Тепер-бо він не просто генерал Ридз-Сміглий, який у приватній зустрічі авжеж начхав би на пана Прокоповича і його супутників, а Річ Посполита, себто висока договірна сторона, отже мусить дотримувати відповідного етикету з другою договірною стороною, дарма що нею є якийсь там Прокопович. — Радий бачити вас у добрім здоров'ї й добрім гуморі!

— Того ж зичимо й вам, пане Ридз-Сміглий, — кланявся й розпливався в солодкій усмішці рожевий Прокопович. — Як ся має пан Пілсудський? Сподіваюсь, гарзд?

— О так, пане Прокопович, — запевнив Ридз-Сміглий, — дякую за увагу. Гадаю, в пана Петлюри теж все добре?

— Дуже добре, — збрехав Прокопович. — Недавно мав честь вести з паном головним отаманом тривалу нараду з деяких державних питань, що мають стосунок як до України, так і до Польщі. Просив пан Петлюра кланятись вам, пане генерал, і запевнити вас у своїй щирій повазі й відданості.

— Перекажіть, будь ласка, те саме панові головному отаману. — Ридз-Сміглий вважав, що належну данину дипломатії віддано, можна перейти й до конкретного ді-

ла, за яким зволило завітати поважне представництво.— Я вас слухаю, пане Прокопович.

І Прокопович, що вдома старанно відрепетирував свою роль у цім водевілі, діловито заговорив:

— За вказівкою головного отамана уряд Української народної республіки з метою врегулювання та впорядкування грошового обігу в Києві й на вільному від більшовиків терені України має видати закон, що покладе край хаосу й безладдю, які панують нині в роботі банку, торгових закладів і загалом ринку...

— О, то дуже похвально, — неширо озвався Ридз-Сміглий, коли Прокопович, переводячи дух, зробив паузу.— Захід уряду вкрай потрібний і своєчасний.

Збадьорений такою підтримкою польської сторони, Прокопович продовжував:

— Зважаючи на военний час і умови історичної угоди між Річчю Посполитою і УНР, наші урядові інституції в своєму законодавстві виходять з інтересів обох держав, тому я й мої колеги, — короткий жест на супутників, — члени міської управи й фінансові діячі, маємо честь познайомити вас, пане генерал, з проектом і відтак, якщо буде на те ваша згода, опублікувати його й надати чинності закону. Обмеження грошового обігу лише знаками вашої держави, себто польськими злотими, зумовлене нинішньою діяльністю банку, спричиняється до всіляких суперечностей фінансово-економічного характеру й паралізує нормальне функціонування загальнодержавної торгівлі.

— Але ж, панове, грошовий обіг, як і інші питання цивільного характеру, до моєї компетенції не належить. Я бардзо втішений нашою з вами приємною стрічею, одначе вам слід би звернутися до комендатури, яка регламентує життя міста.— Ридз-Сміглий хотів ухилитися від ділової розмови, але й Прокопович був не ликом шитий.

— Так, пане генерал,— лестив союзницькому командуванню,— комендатура багато помагає налагодженню життя в місті, та йдеться про загальнодержавний захід, який є поза повноваженнями комендатури, і реалізувати його можна лише за вашого ласкавого сприяння.

— Дзенькує, хоч ви й перебільшуєте мої можливості. Комендатура керується відповідними директивами властей польських...

— Передусім військових, що нині репрезентуються вами, пане генерал. Уклінно просимо,— Прокопович

поклав перед Ридз-Сміглим проект державного закону,— про вашу візу, тоді комендатура матиме підстави зробити належні вказівки банкові.

Ридз-Сміглий знехотя перечитав папір, прикидаючись, що справді погано знається на фінансовій політиці й тільки зараз проникає в її суть, а тим часом міркував, як би дотримати делікатності і виперти геть хлопську «експозитуру» з її нахабними домаганнями.

— Отже, уряд український в інтересах держави й народу клопочеться про впровадження в обіг грошових знаків, випущених Директорією?

— Так, прошу пана... На рівноправних началах зі злотими польськими.

— Не знаю, чи було б то справедливо, якщо взяти до уваги, що, крім ваших карбованців та наших злотих, на руках у киян і загалом в людності української є чимало інших грошових знаків. Чи не так, пане Прокопович?

— Пан має рацію. Є всяких: і керенських, і царських, і більшовицьких, та вважати їх повноцінними грішми не маємо підстав, оскільки випущені вони неіснуючими урядами, отже нічим не гарантовані.

— Цілком слушно,— чемно погодився Ридз-Сміглий, хоч щодо гарантій мав свою, цілком протилежну Прокоповичевій думку. Петлюрівські «лопатки» також не гарантовані, бо, як би не розгорталися подальші міжнародні події, петлюрівщині навряд чи стати державою. Так само — керенські й більшовицькі. А от царські ще можуть принести зиск тому, хто їх має: більшовизмові скоро каюк, у Росії, якщо не реставрується імперія, візьме гору глузд і прийде до влади демократичний (як, скажімо, в нинішній Польщі!) уряд і муситиме за царські «катеринки» й «петрівки» платити золотом, інакше зіпсує собі стосунки з західним цивілізованим світом, буде бойкотований і ізолюваний, а відтак збанкрутує. Отже, якщо нині є сенс пустити в обіг щось із несосвітеного паперового хаосу, то тільки царські, — вони згодом можуть обернутися для Польщі дзвінкою монетою. Як суто військова людина, Ридз-Сміглий такими міркуваннями, може, й не морочив би собі голови, але то було фінансовою політикою уряду Пілсудського і генерал мав щодо неї відповідні рекомендації. Сказати все те Прокоповичу та його мовчазним супутникам він не міг, бо негоже виявляти зневагу до «лопато», тому прикинувся вболівальником за українську людиність:

— Гадаю, панове,— обвів очима «експозитуру»,— було б негуманно об'явити неспроможним усе, що донині було грішми і що ними досі вважається серед населення. Не кажу про керенські чи більшовицькі — набувались вони швидко й легко, ні для кого не становлять справжньої цінності. Царські ж — то нелегка багаторічна праця ділового, торгового і всього працюючого люду. Одразу звести їх до рівня паперового непотребу — значило б багато кого розорити, а це не в наших з вами інтересах. Чи не так?

Воно, звісно, і так, і трохи не так: у працюючого люду чортма будь-яких грошей — перебивається з квасу на воду; спекулянт, дрібний шахрай напхав у панчоху всього потроху,— волів би мати самі червінці, а коли йдеться про паперові, то віддає перевагу миколаївським; ділові кола, себто значне шахрайство (не є винятком і пан Прокопович з колегами), теж провадять фінансові операції або валютою, або тими ж царськими, бо вони досі котируються по декотрих західних банках, отже поки що дають можливість для збільшення поточних рахунків.

— Так,— одностайно кивнуло представництво прохачів,— пан генерал має слушність, доцільно дозволити обіг миколаївських, звичайно, як тимчасовий захід... — І кожен прикинув, як можна тим скористатися у власнім бюджеті.

— На свою відповідальність,— зробив благородний жест пан Ридз-Сміглий,— я поклопочуся, аби банкові було дозволено триденний чи, найбільш, чотириденний обмін царських асигнацій на знаки держави польської. Повторюю, на свою відповідальність, бо, не маючи офіційних повноважень, зроблю це винятково в інтересах української людності, яка через безладдя грошового обігу зазнає скрути.

— Уклінно дякуємо від української людності,— раболіпно поклонився Прокопович, але, згадавши, що метою його візиту до пана Ридз-Сміглого було зовсім інше, посмів продовжити розмову:

— А як з «лопатками»... даруйте, пане генерал, як з карбованцями нашої республіки?..

— Зі свого боку не перечу, навіть навпаки, вважаю, що карбованці вашої шановної республіки мусять бути на Україні єдиними грішми,— золотив гірку пілюлю Ридз-Сміглий,— навіть злоті держави польської, не кажучи про все інше, мусять бути вилучені з обігу. Я зробив

би це негайно, сьогодні ж, якби те від мене залежало.— І шляхетним жестом посунув по столу до Прокоповича проект державного закону.— Поки що візьміть. Я його завізую, даю в тім слово гонору, але перше мушу проконсультуватися з компетентними особами. Ближчим часом поставлю до відома вас, пане глава ужонду, або пана головного отамана. Смію запевнити, що розв'яжемо це питання, маючи на увазі тільки інтереси вашої держави.

Дипломатична делікатність вимагала залишити кабінет, і Прокопович, а вслід і його без'язикі колеги, встали.

— Щиро дякуємо за приязну розмову, пане генерал!

— До відзень, панове,— тиснув Ридз-Сміглий руки поважному представництву.— Втішений нашим взаєморозумінням і приязню, приходьте ще, я завше до ваших послуг!..

Наперед знав глава уряду, що спіймає облизня його шановна держава, але не дуже побивався. Дідько з ними, з «лопатками»! Він дещо облагодить собі «катеринками» й «петрівками», а пан головний отаман хай не буде телепнем і зараджує собі сам.

7

Шевчик ладен був кусати собі лікті. Навіщо рвався в Лошакову Гуту, а не вернувся з Троцем і всім загоном на «Малый»? Не стогнав би на прілій соломі в Сорочиному хліві — не був би побитий. Казано йому «не спіши», раджено, як краще, а він вважав, що розумніший за інших.

За дверима тупає та покашлює петлюрівський лайдацюга, стереже Шевчика, наче бозна-яку персону. Озивався до нього Тихін, пробував усовістити: «Не будь звіром, чоловіче, випусти, ради бога, ну що я тобі винен?», а він лається й грозиться проткнути Шевчика багнетом... Що зроблять з Шевчиком завтра? Уб'ють? Привселюдно повісять перед сільською управою? Страх не хотілося б такої ганьби! Скарають його петлюрівці, маючи за більшовика, але ж односельці знають, що ніякий він не більшовик, і подумають казна-що. Повісили, скажуть, бродягу й конокрада, туди йому й дорога, безпутному Шевчику! А йому не хочеться помирати безпутним. Якщо вже не судилося жити, то хай би люди хоч пожалкували та

згадали добрим словом. Чи зробив він комусь щось лихого?.. А що й кому він зробив доброго? За яке добро поминати Шевчика добром? Ніколи не мав таких думок, а нині вони самі лізуть у болючу голову.

Дуже шкода згорьованого батька — на кого зостанеться під кінець бідацького життя? Соромно перед Одарочкою — мала Тихона за бравого та промітного парубка, а він, виходить, тюхтій, дав себе повісити! Гойдається на налігачі, який сам же сплів для Сорочиних бичків!

Мурашки повзали Шевчикові попід закривавленою сорочкою. За щемом десь усередині, мабуть коло серця (Шевчик до ладу не знає, де воно в людині), не почував навіть болю покатованого тіла і трохи знову не впав у безпам'ятство.

Били його вчора жорстоко й тупо. Били вперше в житті. Він раніше не думав, що людині може бути так боляче й так кривдно. Биття — несосвітений глум, велика наруга, яку важко перенести, а ще важче будь-чим виправдати...

Притягли його в Сорочине обійстя, перед очі сотенного, що був у хазяїна на постой. Навіть не допитували — досить було сотенному кивнути п'яним гайдукам, і вони мало не розп'яли Шевчика на хресті. Тихий та влізливий Лаврін Сорока красувався на ганку поруч із сотенним.

— Дядьку Лавріне, — зважився попросити Шевчик, — скажіть-бо їм що-небудь, за що вони мене?

Сорока, зловтішно блимнувши очима, «заступився»:

— Не зашмагайте, прошу вас, до смерті в моєму дворі, — сказав до високого, як жердина, сотенного. — Лиш дайте пам'яткої, хай не буде дурним та не зазіхає на хазяйську землю.

Щось іще казав сотенному, той покивував і відповідав, але Шевчик більше нічого не чув, бо наче провалився в чорну яму.

Що буде на ранок?..

Жорстким язиком Шевчик зволожував покриті смагою губи й корив себе за безрозсудство.

У більшовиків, на «Малом», не було кепсько. Що Троць дражнив Симоном, так то пусте. Зовсім він не лихий, сміхотун Павло, а навпаки — добрий. Допікав Шевчикові не через неприязнь, а лише заради сміху.

Того дня, тільки-но переодягли Шевчика в воєнморівську одіж, Троць заявив:

— У нас, Симоне, так: хто не робить, той не їсть. Гайда до роботи!

— А я не прошу їсти,— відповів Шевчик, бо мав іще дещо в торбі, а крім того, не думав надовго zostаватися на судні й задарма об'їдати екіпаж.

— Голод не тітка, попросиш,— кинув Троць і привів Шевчика на корму, де навалом лежало грубе колоддя.— Пилятимеш дрова.

Кілька воєнморів, між ними Руштан, чиргикали шерבלеними поперечками, різали й кололи колоддя на важкі плахи, складали у рівний стос. Навіщо на судні стільки дров? Шевчикові здавалося, що всяка машина — авто, пароплав чи тим паче аероплан — приводиться в рух святим духом, а виходить... дровами?.. Понуро взявся до сокири, легко й звично крушив кругляки на тонкі полінця.

— Не дрови,— зауважив скупий на слова Руштан,— кочегарка зжере й грубіші.

Шевчик скоро побачив, що то справді так: топка на судні — не те що піч у їхній хаті. Поглинає грубі дрова мов навіжена, два закіптюжені кочегари вергають їй у пельку плаху за плахою і скаржаться на кепське паливо. Сто разів захекаєшся, поки нагодуєш ненажеру, розкочегариш під котлами та набереш пари. Дрова — не вугіль!

Але вугілля катма. «Малый», як і інші судна, давно спалив невеликий запас, з яким вийшов з Києва, і тепер мусить задовольнятися дровами. Товариш Степанов дав наказ екіпажам заготувати їх якомога більше — попереду бої, хтозна, чи буде можливість приткнутися до берега й поповнитись паливом.

А невдовзі ще один наказ товариша Степанова: спорядити воєнморівський загін у триденний рейд з метою забезпечення екіпажів продовольством.

Рейди продзагонів споряджалися й раніше. Степанов щоразу суворо застерігав заготівників провізії, аби не зловживали силою зброї, суворо карав кожного, хто посмів переступити межу дозволеного. А спробуй визначити межу! Спробуй, щоб селяки здали бодай що-небудь добровільно! По селах, де існували незаможницькі ради, було легше: ті знали, де й що можна добути, скільки закопав хліба чи приховав худобини той або інший глитаюка, своєю владою доводили до двору тверде завдання, і воєнмори без великої мороки одержували необхідне.

Але ж у більшості сіл або панувало безвладдя, або ж верховодили міцні господарі, які зичили більшовикам трясці, а не хліба та м'яса, і тут не зарадив би нічим, окрім реквизиції. Степанов був би радий відмовитися від цього не ідеального способу продовольчого постачання, але його дивізіон, по суті, не мав централізованого забезпечення.

— Гадаю, Павле, що це востаннє,— сказав Троцеві, який ішов із продзагоном за старшого.— Візьми по тричотири чоловіка з екіпажу — командири суден попереджені — й рушайте. Ідете в прифронтову зону, можуть виникнути несподіванки, то без потреби в сутички не лізьте. Бережи людей.

— Єсть, Максиме Георгійовичу! З «Малого» візьму Руштана й Галашка.

— Руштана бери. Галашка не можна.

— Жаль, він тут як дома.

— Так, але Галашко має інше завдання.

— То, може, цього, Шевчика? Теж тутешній.

— З того користі мало.

— Розумію, теля! Та хай би звикав.

— Не перечу. Але приглядай!..

...Тридцятєро бувалих военморів, а з ними хитруватий Шевчик, протупали курними путівцями, либонь, з півсотні верст. Бобрянку, Кренівку й інші пошарпані села поминули не зупиняючись,— сюди продзагони заглядали не раз, і було совісно знову нікати по обійстях, хазяї яких самі перебивалися з квасу на воду й нетерпляче ждали нового врожаю. Троць цілився на Гупачів — далекоувато, зате, казано йому в Кренівці, село величезне й багате, сховане лісом од битих шляхів, не виснажене поборами, а зємлі там — посади оглоблю, то виросте бричка! З бідніших сіл здавна ходять туди на заробітки.

— То правда, добряче живуть дядьки,— підтвердив Шевчик, коли Троць згадав про Гупачів,— я там робив в одного, будь він неладен. А в Сліпках не гірше, це недалеко від Гупачева.

— Веди, Сусанін! — заохотив Троць і дружньо ляпнув Шевчика по зсугуленій спині.

О, ще одне прізвисько! Мало тобі, парубче, Симона, то на ще Сусаніна! Образитись? Але ж хто він, Сусанін? Гірший чи кращий від Симона?

— Ану тебе! — одмахнувся Шевчик.

— Не подобається бути Сусаніним? Чудак! Сусанін — герой, інтервентів потопив у болоті.

— То зброю дав би героєві, — висловив Шевчик те, що його бентежило, відколи вийшли в рейд: усі ж при зброї, а він з голими руками. Не довіряють?

— Не дмись. Зброю треба заслужити... І я ще зроблю з тебе першокласного военмора!

Шевчик би з радістю! Чом справді не стати йому таким, як усі! Як оці одчайдухи матроси? Але ж додому страх хочеться! Здається, сто років минуло, відколи покинув Лошакову Гуту!

Дорога на Гупачів петляла мокрими луговинами, низькорослими перелісками, перевалювала через невисокий пагорб, порослий молодим сосняком, і аж ген зникала між сірих приземкуватих будівель, що примарливо бовваніли у вечоровій сутіні.

— Привал, братва! — Троць звернув на узбіччя й сів на обніжку, що одділяв дорогу від білого гречаного лану. Гречка цвіла буйно, несамовито, простір повнився паморочливим медяним духом і мовби світився блідим фосфоричним світлом, яке розганяло морок, не давало ночі спуститись на лан.

Военмори підбились довгим переходом і зголодніли. Скоріше б до села, змити б куряву з опаленого сонцем лица, напитись у гостинній хаті свіжого молока — і на сіно! Але сунути в село наосліп, хоч ніщо начеб не віщує небезпеки, не годиться.

Зморений Шевчик, уклякнувши на обніжку, одразу почав покльовувати носом, ще хвилина-друга — і простягнувся б на білій гречаній постелі, і захропів би так, що було б чути навіть у Лошаковій Гуті, але Троць не дав заснути.

— Підете з Антоном до села, узнаете, що там і як.

Невтомний Руштан стояв над Шевчиком, готовий в дорогу.

— Ходімо, Тихоне.

Пішли не битим шляхом, щоб не нарватися на петлюрівський чи польський пост, якщо село зайняте ворожими частинами, а збочили праворуч, перейшли порослий рідким лозняком лужок і, перемахнувши через невисокий тин, зачалися під острішком стодоли крайнього гупачівського обійстя. Супокій у селі і звичний вечоровий гомін. Хтось неголосно перегукується з сусідом, хтось дзвякає відром коло криниці, ліниво перегавкують-

ся собаки. Село намагається вклатися на ніч якомога раніше, бо скільки тієї травневої ночі, а вставати треба вдосвіта. Хазяї обійстя теж, видко, обляглися — ні в дворі, ані в хаті ніщо й не шелесне.

Руштан та Шевчик уже бачили, що в Гупачеві ні поляків, ні петлюрівців (інакше б допізна не мовкла п'яна товча й колотнеча), але мусили впевнитися в тому остаточно,— підійшли до хати, постукали у вікно. Довгу хвилю за вікном було темно й німо, Руштан підніс руку, щоб постукати рішучіше, аж тут блимнув у хаті сірник, захилталася розкучмана тінь, хазяїн запалив на коминку гасничок, пішов до дверей. За мить грюкнув засув, двері розчинилися навстіж, на порозі став бородатий дядько у спідній одежі.

— Заходьте, чи що,— запросив, силкуючись розглянути в темряві, кого це принесло такої пізньої пори.

— Дякуємо,— озвався Руштан, ступаючи в сіни.— Безпечний ви, дядьку, навіть не питаєте, хто й чого...

— А що питати? Коли люди з добром, то чом не впустити? А коли з розбоєм, то самі ввійдуть,— міркував господар. Підтягнув гніт у гасничкові і, обвівши очима незнайомих, поцікавився: — А ви з чим же?

— З добром,— заспокоїв дядька Руштан,— зла не вчинимо.

— Дай боже.— Господар зітхнув, поглипуючи на Руштанів карабін.— Час такий, що не знати, яка халепа тебе чекає.

— Військо є в селі?

— Бог милував. Наїжджали недавно, та ненадовго.

— Хто наїжджав?

— Хіба їх тепер розбереш?

— Поляки?

— Та ні, наші. Вівса їм для коней було треба.

— Отже, петлюрівці?

— Чи я знаю? — Господар був обережний, не відав, що́ перед ним за люди, тому волів тримати язик на припоні. Хата, подвір'я були небагаті, навряд щоб дядько належав до міцних хазяїв, а що хитрує, то це зрозуміло: нині навіть прямий, як голобля, гречкосій мусить виявляти дипломатичний хист, якщо не хоче скуштувати шомполів. Руштан розумів дядька, тому одразу пояснив:

— Ми з більшовицького продзагону, хазяїне. Завтра об'явимо про здачу гупачівцями продовольства. Рада є в селі?

— Була, чоловіче, та, можна сказати, загула, — сміливіше заговорив дядько. — Ще позаторік вибрали були Митрофана, справедливий парубок (хай легко згадається!), але ж він десь, як оце ви, з оружжям ходить. Подавсь воювать, одне слово. А коли вибирали другого, то хазяї веремію зчинили, свого поставили. Люд залякали — далі й нікуди! Дядьки навеспі побоялись навіть ни-ви засівати, наділені при Митрофані. А хазяям того й треба, посміюються гидотники! А чом би й ні? Петлюрівці наїдуть, як оце недавно, — вони й сього їм, і того, у нас, мовляв, злидарськими радами й не пахне, а прийшли б більшовики — дивіться: в селі все по більшовицькому закону, сільським сходом обрали раду, ось вам і голова товариш Покотьоло, і радівці, та все трудярі, та все незаможники! А що насправді — найперші глитаюки, того не кажуть. І не допустять, щоб сказав хтось інший...

— Покотьоло? — озвався Шевчик, який досі мовчазно переминався з ноги на ногу за Руштановою спиною. — Може, Никанор?

— Та він же! А ви його знаєте? — розгубився старий. Він пошкодував, що дав волю язикові. Лихий його знає, хто вони, ці люди. Може, тільки назвалися більшовиками? А він їм он скільки намолов про Никанора! Що коли перекажуть? Живцем зжере його лукавий!

— Як же не знати? Батракував у нього одне літо.

— Он як! — зрадів старий, приглядаючись до Шевчика. — То, може, я вас і бачив?

— Може.

— Ні, не пригадаю. Строковиків переверталось у Никанора шоліта хтозна-скільки. Всіх не запам'ятати.

А Покотьоло тоді скривдив Шевчика. Перше ніби й зовсім не хотів наймати (недоліток, та ще, либонь, і ледар!), потім вимагав роботу як з дорослого, а розраховався під кінець строку геть безсовісно — заплатив половину заробленого. Шевчик пробував протестувати, доводив, що робив нарівні з іншими, насилу стримався, щоб не заплакати, але хазяїн не хотів слухати: їв ти за двох, а роботи з тебе — що з козла молока.

— Гад ваш Покотьоло! Гідра світового імперіалізму, он він хто! — Шевчик сам не сподівався од себе такого революційного красномовства і трохи зніяковів перед Руштаном. — Так же кажу, Антоне?

— А певно, що так, — підбадьорив Шевчика Руштан. — Ходімо, подамо знак загонові.

...На пам'ять Покотьоло поскаржитися б не міг. Коли рано другого дня Троць з кількома матросами й Шевчиком увійшли до хати, хазяїн одразу виділив з-поміж прийшлих колишнього батрака і, прикидаючись, що ледве впізнає його, закрутив хвостом:

— Ти ба! Чи не Тихін?

— Тихін, дядьку Никаноре, — з гідністю підтвердив Шевчик. — Не ждали?

— Чом же не ждав! — з нещирою гостинністю торохтів хазяїн. — Завжди радий тебе бачити, хотів навіть переказати, щоб прийшов. Боржок там за мною, то ти вже не ремствуй, не пропаде...

— Не за тим я, дядьку! — Шевчикові було неприємне його лукавство, і він зиркнув на Троця: чом слухає глитайські теревені?

Хазяїн завважив той позирк, пояснив:

— Знайомі, виходить... В житті, як на довгій ниві... Та ви сідайте, може б, поснідали? Ось гукну жінку...

— Не треба, — спинив Троць.

— То я вас слухаю...

Загін тихо розквартирувався в Гупачеві вчора близько опівночі. Покотьоло, як і все село, вже хріп під рядном, і тепер ось звалилися голодранці, як сніг на голову. І з ними цей вилупок, Шевчик! Що їм треба? Привів пограбувати? У-у, черв'яцюга!..

Троць категорично проказав:

— От що, хазяїне! Для потреб революції і остаточного розгрому світової буржуазії Гупачів сьогодні ж, до обіду, мусить забезпечити триста п'ятдесят пудів борошна, стільки ж різних круп, шістдесят голів великої рогатої худоби, стільки ж свиней чи овець! Це одне...

— Господь з вами, товаришу начальник, — перебив Покотьоло, — де стільки набрати?

— Помовчте! Це одне, — повторив Троць, — а друге, мобілізуйте сорок парокінних підвід для доставки продовольства до місця призначення! Ясно?

— Та воно ясно, тільки не знаю, що з того вийде.— Покотьоло хотів поплакатись, хоч наказано зібрати не так уже й багато, стягти все те з шестисот гупачівських дворів простіше простого. — Село зубожіло за війну, треба б поговорити з радою, може, бодай половину й зберемо...

— Ніякої половини! Все! До останнього пуда й до останнього підсвинка! І не думайте розкладати порівну

на двори! Півтора десятка куркулів з вашого села можуть прогродувати цілу армію! Ви їх знаєте! А ні — я можу назвати. — І Троць вийняв список.

— Та поговоримо з радою, — правив своє Покотьоло, з люттю міркуючи, який воно гад уже й списочок підсунув більшовикам, — та й тее, почнемо...

— Ціну вашій раді ми знаємо. З неї й починайте. Ще краще — з себе: двадцять пудів борошна й телицю — у вас же чотири корови й три назимки!

— Хай добавить пудів п'ять у рахунок недоплати, — докинув раптом Шевчик. — Мені для революції не жалко.

— Правильно, товаришу Шевчик! — похвалив свого підопічного Троць. — Двадцять п'ять!

— Го-осподи! — забідкався Покотьоло. — Та майте бога в душі, та подивіться в засік! Де мені, сердешному, нашкребти хоч десяток пудиків! — Зчепивши перед грудьми руки, він трохи не падав перед Троцем навколішки, але розжалобити того було не просто.

— Тридцять! По-доброму, чуєте?! Бо нашкребете більше...

І глитай умовк. Краще віддати, що сказано, хай жеруть, бодай подавилися, бо доберуться до схованки, то вигребуть усе.

...На сільським майдані кублилась курява, іржали коці, ревла худоба, порохкували свині й мекали вівці, — важкий обоз рихтувався в дорогу. На вантажених тугими чувалами возах сиділо по матросові й по їздовому. Селюки-їздові понуро поблимували на збройних більшовиків і зітхали, наче прощалися з білим світом, а ще кляли необачність: чом уночі не сховалися разом з кінями, а дали себе приневолити в підводи?.. Але ж чи легко було сховатися?..

Он Покотьолів Охрім, поки більшовики в хаті теревенили з батьком, нишком вивів зі стайні вгодованих огирів, верхи вихопився за село, думав, що вже втік, а тут на тобі: де не візьмись варту! Стій, сякий-такий, бо стрілятиму! Шмагонув коней, а йому бабах понад вухом раз і вдруге! Мусив спинитися. Дали по морді. Сидить тепер на возі, сопе. Повезе мучицю з батькової комори, поведе прив'язану до люшні телицю, — піде в підводи, а коли вернеться? Їхній старший запевняє, що всіх одпустить з кінями не пізніш, як завтра, але хіба тепер можна кому-небудь вірити? Ну, та на Охримові далеко

не зайдуть! Якщо не одпустять, він таки ж утече. Різоне ножем по посторонках, хай пропадає віз із збруєю, а він з кіньми таки буде дома! А найгірше — он той гидотник, Тихін, позиркує та посміхається. Забув, як недавно запобігав Охримової ласки, як просив, щоб той сказав батькові, аби доплатив йому, безштанному Шевчикові, за роботу! Ну, хіба не прийде коза до воза?!

Та прийде чи не прийде, а тим часом наказано рушати. Заголосило жіноцтво, проводжаючи чоловіків-іздових, наче вони зібралися у хтозна-яку дорогу. Час-бо непевний: чи вернуться незабаром, чи, може, застрянуть або, боронь боже, й пропадуть разом з кіньми? Ой, напасть, ой, лиха та нещаслива година!

— Тю, дурні! — вилаявся Троць. — Виють, наче над покійником. Умовкніть! — гукнув на весь майдан. — Кажу ж вам — приторохтять завтра чи позавтра назад ваші чоловіки! І полають вас, а декотрих, може, й за коси потягають!.. Цитьте!

Шевчик тюпав за підводою, що нею правував набурмосений Охрім Покотьоло. Не міг зносити жіночого плачу, було шкода молодиць, хоч розумів, що Троць учинив по правді: вигнав у підводи живодерів-глитаюк або розгодованих куркуленків — тих, що не пожаліли б Шевчика, що здерли б із нього шкуру заради зиску, не зважали б на чийсь там голосіння й побивання. Все-то так, однаково на душі тоскнувато. Але разом з тим, коли глянути ось хоча б на вовчкуватого Охріма, що звик попихати Шевчиком, а тепер виконує його волю, зроджується гордість з причетності до правдивої трудівничої сили, яку на разі уособлюють Троць, Руштан, усі революційні военмори, а відтак якоюсь мірою й сам Тихін Шевчик. Почувається він зараз, як ніколи, сильним, а сильні — великодушні. Тому не обриває Охримової підлабузницької балачки, яку той заводить, сподіваючись про щось довідатись.

— Заздрю тобі, Тихоне...

— А я зроду нікому не заздрив. Навіть тобі, коли був у вас у батраках.

— Чого мені заздрити? Ти он яка птиця, скоро, либонь, начальником будеш.

— Нащо? — скромно відповів Шевчик. — Скоріше б до плуга та борони.

— Знов у гречкосії?

— Не в гречкосії, а в хазяїни на своїй землі! Орати

й сіяти не на тебе з батьком, а на себе! Так-то, Охріме! Аби тільки втихла війна.

— Далеко поженете нас обозом?

— Це вже не твоє діло, Охріме. Куди треба, туди й поженемо, — суворо прорік Шевчик, але тут же змилюстився над зніченим куркуленком. — Обіцяли скоро відпустити — отже недалеко.

— Обіцянка — цяцянка.

— У вас воно так, а в нас інак: слів на вітер не кидаємо й людей не дуримо. Вернетесь, трясця не візьме.

— Твої б слова та богові в вуха.

— У нас он Троць — бог і цар, молись на нього.

— Охо-хо! — зітхнув по-старечому молодий Покотьоло, виказуючи приховану за смиренністю ненависть. — Кому молитися доводиться!.. Може, й тобі, скажеш, покони бити?

— Мені не треба. Але й попихати мною зась! На заробітки до вас не прийду.

— Не зарікайся.

Шевчик розсердився, мирна балачка мала перейти в сварку, та в голові валки, що розтягнулася майже на півверсти по розтертій гарячій большаку, нагло бахнув револьверний постріл, спалахнув гомін.

— В балку, жени в балку! — Уздовж обозу біг Руштан і звертав підводу за підводою в крутосхилий, порослий миршавим березнячком яр, що йшов справа понад путівцем. Отетерілі їздові нокали на коней, тугіше підбирали повіддя, і навантажені гарби, мало не перекидаючись, торохтіли вниз, щезали в рідколіссі.

Шевчик встиг угледіти, що ген попереду, на згірок, через який перевалювала дорога, вигулькнула сотня чи, може, більше верхівців і припустила навстріч обозові. Ще не усвідомив, що воно скоїлось, як неподалік загримало, загаласало, затаракало, над головою огидно зацвѣохкали кулі, наганяючи на Шевчика не звідуваний досі страх. Він знетямлено заметався по дорозі, не віддаючи, куди податись: зостатися з воєнморами, що залягли вздовж укусу й вели густу пальбу, чи гнати в яр, у яким щез обоз?

— Лягай, дурню! — підскочив до нього Руштан і щосили пхнув у спину. — Підстрелять!

Шевчик поточився й повалився головою у вільховий кущ, а коли знову звівся й оглянувся — всередині йому

затерпло й охололо від жаху: Руштан за крок від нього раптом судорожно смикнувся й, розкинувши руки, горілиць упав на землю, кривавився під розщібнутим бушлатом смугастий тільник. Далі Шевчик ніби осліп і оглух: з виряченими очима позадкував од Руштана, обернувся й погнав, геть нічого не чуючи, не бачачи. Біг, аж поки не підкосилися ноги, поки снопом не звалився в траву. Чи довго лежав — не знає. Мабуть, довго, бо коли прийшов до тями, було вже поночі. Перше не міг зрозуміти, де він і що з ним (як буває після п'яного сну), та поволі явом постало недавно пережите, надто — Руштан, яким він бачив його в останню мить. Шевчик мало не заплакав. Власне, він плакав, усе в ньому ридало, але не було сліз, наче вони висушені пекельним вогнем, не було голосу, бо горло міцно й надовго перехопив болючий спазм. Та все ж вернулася здатність мислити, не терпляче ворухнулася властива всьому живому воля до життя, що спонукала Шевчика діяти.

Устав і пішов. Тепер почував не стільки страх, скільки сором і каяття, жаль і докір сумління за якусь до кінця не усвідомлену провину перед Руштаном, перед Троцем — перед усіма добрими до цього военморами. Тої ж ночі прибивсь у Лошакову Гуту.

— Вржай ти син, — казав старий Шевчик, урадуваний з Тихонової появи. — Не помреш своєю смертю...

Чутки, як відомо, мають довгі ноги. Поперед Тихона дійшли в Лошакову Гуту. На всякий лад переповідалося, що неподалік од Гупачева більшовики-матроси трохи не до ноги перебили петлюрівську кінну сотню. Кажуться од люті петлюрівці! Слухав Тихін батька й тишився з добрих вістей. А на ранок його арештували... Просидів у Сорочинім хліві день, сидить ніч. Що буде завтра?

Ладен кусати собі лікті. Але хіба тим зарадиш?

За дверима допіру потупував та покашлював охоронець, а це не чути. Одійшов? Заснув? Шевчик до дзвону в вухах напружує слух — ані шереху. Ні, щось начеб тихо сопе: петлюрівець чи свиня за дерев'яною переділкою сарая?

Шевчик квапливо й гарячково перемацує підлогу, просилює в шкалубину між дошками пальці, сторожко, аби не зарипіти, рве мостину. Вона давно струхлявіла й подається легко. Під нею — волога й тепла земля, він гребе й гребе її, до крові здаюючи пальці й обламуючи нігті, але не почуває ні болю, ані втоми, як не помічає

й плину часу, аж поки в нору, прориту попід підвалиною, не дихнула в лице передранкова прохолода, поки не одкрився йому рятівний лаз. Вужем протиснувся з проклятого Сорочиного хліва, поповз, напружуючи рештки сили, між росяне картоплиння.

8

Ілляшок не вельми зграбно зсунувся з коня, цвѣохнув його лозиною, і той важким підтюпцем одбіг геть. Дурень видумав верхову їзду! Якби не треба було поспішати, Ілляшок плюнув би на сухорєбру шкапу, тупав би пішки й тільки посвистував! Але знав, що його ждуть, то мусив зловити на випасі старого бронтозавра, охляп глекати на гострій, як ребро дошки, хребтині. Виграв годину, але якою ціною! Наглекався так, що болять ноги, наче його допіру роздирали вповодж! Тьху, нечиста сила! Якби довелось служити в кінноті, їй-бо, оддав би богові душу! Щастя, що він военмор, а не кавалерист.

Чорніє в місячнім сяєві «Малый». Ілляшок скрутив віхоть сіна, чиркнув сірником, тричі махнув факелом і кинув у воду. Сигнал помітили: від судна одділилася шлюпка й шпарко пішла до берега. В шлюпці дві темні постаті: одна бовваніє на кормі, друга розмірено хилитається, махаючи веслами.

— Ти, Ілька? — озвалися зі шлюпки, перш ніж вона причалила до берега і Ілляшок пізнав Артема Сиротюка.

— Не який же дідько, — ступив у воду, притримав шлюпку й, ціплячи зуби, переніс ногу через борт. — У-у, бодай ти здох! — вилаяв безневинного коня. — Здоров! — подав Артемові руку. — А це хто? Васюта? — поздоровкався з другим военмором, знесилено опустився на банку й стримано застогнав.

— Поранений? — занепокоєно сахнувся Артем.

— Гірше: вбитий! Упокой, господи, пречисту душу раба твого Ілька Рудого! — Ілляшок злісно плюнув через борт і, вказавши на коня, що притупав до берега напитись, пояснив: — Верхи на чорті їхав. З незвички — ні ходити, ні сісти.

Сиротюк, а з ним і Васюта, зареготали.

— Ти ба, як він тебе вимотав!

— І не кажіть! Гірш од петлюрівця, лукава худобина!

— Минеться.

— Знаю. Але дивіться, на судні — анічичирк! Бо вам тільки попадись на язик!

— Гаразд.

На «Малом» панувала тиша й супокій. Спить натомлений екіпаж, поки можна спати. По лункій палубі тупають двоє вахтових военморів, та ще коло трапу, перехилившись через поручні, жде Ілляшка товариш Степанов.

Якогома старанніше ховаючи ганебну розбитість, Ілляшок видирається на палубу й виструнчується перед начдивом:

— Дозвольте доповісти, военмор Рудий завдання виконав!

— Здрастуй, Ільку, — подав Степанов Ілляшкові руку. — Ходімо до мене. — І, обернувшись до Сиротюка, попросив: — Розбуди комісара, хай зайде.

Комісар не забарився, увійшов майже вслід за Ілляшком, — як і начдив, теж, видно, навіть не думав спати.

— Сідай, Іване, — вказав рукою Степанов на каналу. — Слухаєм, Ільку...

Прорив Лоївських укріплень планувався на наступну ніч.

Вдесяте обміркувавши з Даниловим деталі операції, Степанов скликав на оперативну нараду командирів і комісарів, чітко обумовив дії кожного судна. В успіху операції ніхто не мав сумніву, проте було зауважено: прорватись через міст і вийти в заданий район конче необхідно водночас з підходом до Дніпра передових частин Дванадцятої армії, з тим щоб негайно почати переправу. Якщо ж Дванадцята армія запізниться бодай на день, противникові буде неважко розгадати наші наміри. План обходу Києва й оточення третьої польської армії для Ридз-Сміглого не буде несподіванкою. Він докладе всіх зусиль, щоб потопити судна й зірвати переправу. Таким чином, одна з ланок загального наступу Південно-Західного фронту може виявитись заслабкою й призвести до зриву стратегічних планів командування.

Слушність такого міркування була очевидна, і Степанов вважав за потрібне узгодити свої дії зі штабом Дванадцятої армії. Написав до штабарму рапорт. Поперше, повідомляв, що судна ввіреної йому групи в ніч з першого на друге червня пройдуть лоївські укріплення

і будуть готові до перекидання військ на правий берег. По-друге, з метою відвернення уваги противника від ділянки ріки, де планується переправа, Дніпрофлот сформував десантний загін, який висадиться вище гирла Сожу на правобережжі й, демонструючи наступ, спробує відтягнути на себе польські сили, щоб полегшити переправу Дванадцятій армії й сприяти її наступові. Оскільки екіпажі урізані, флотилія не може виставити вельми численний загін, — було б добре, якби Дванадцята армія якомога оперативніше висунула в цей район одну із своїх частин чи підрозділів: десант виглядав би солідніше і швидше завів би поляків в оману.

Радіотелеграфний зв'язок зі штабом Дванадцятій армії був перерваний, тому Степанов був змушений послати з рапортом гінця, наказавши йому обернутись якомога скоріше.

Ілляшок, як бачимо, обернувся швидко. Добув з-під бушлата пакет, подав Степанову.

— А на словах велено переказати: Башкирська кавалерійська бригада зім'яла противника в районі Остра й вийшла до Ошиток. Перший експедиційний загін і сімдесят третя стрілецька бригада на підступах до Пічок. Інші частини Дванадцятій армії зосереджуються для атаки й не пізніше, як післязавтра надвечір, вийдуть до ріки. Другий батальйон сімдесят третьої стрілецької бригади на марші — завтра на світанку буде в районі розташування нашого десантного загону.

— Дякую, товаришу Рудий, — кивнув Степанов, розриваючи пакет. — Ви вільні.

Ілляшок хвацько, наскільки дозволяли сили, крутнувся й вийшов з каюти.

Степанов перебіг очима лист. Було в нім, власне, те саме, про що допіру доповів Ілляшок. В штабі армії розвідника було поінформовано про зміст листа на той випадок, якби в дорозі виникла небезпека й довелося б знищити пакет. Крім того, штабарм-дванадцять повідомляв, що Башкирська бригада не лише вийшла до Дніпра, а почасти навіть переправилась на правий берег, зайняла невеликий плацдарм, але втриматись на нім не змогла: густим артилерійським вогнем і шаленою атакою противник притис підрозділи кавбригади до берега, й вони, зазнавши чималих втрат, змушені були відійти на лівий. Треба гадати, противник, діставши перемогу, повторної переправи в скорім часі не жде, тому й слід її

прискорити. Перед тим цілком слушно здійснити демонстрацію наступу десантним загonom. Суднам флотилії, наголошувалося в листі, водночас з переправою, необхідно вжити заходів, щоб нейтралізувати берегову артилерію противника.

— Ну що, комісарє? — озвався начдив, коли Данилов і собі ознайомився з листом штабарма-дванадцять.

— Чудово, Максиме! Поки що кращого й не побажати. Плановість розвитку подій аж насторожує.

— Пусте.

— І военмор Рудий — молодчина. За два дні одмахав півтора ста верст.

— Після операції представимо до нагороди.

— Справедливо. Але якщо й надалі радіотелеграф замінятимемо Ілляшком — можемо поплатитися дорогою ціною. Події наберуть темпу, і ніякий скороход зв'язку не забезпечить.

— Знаю, — спокійно кивнув начдив. — Заходив до радистів, ворожать над апаратурою. Незабаром зв'язок відновлять. Надуживати Ілляшковими ногами не будемо.

Про Ілляшка помовка, а він у каюту:

— Дозвольте звернутися, товаришу начдив!

— Дозволю, Ільку.

— Дозвольте піти з десантним загonom?

— Гаразд, — усміхнувся Степанов. — Усе тобі сьогодні дозволяється.

Ілляшок зник за дверима.

— Непосида, — мовив Степанов. — Хай іде, Галашкові він буде потрібен. Щось є од Троця?

— Нічого.

Обидва потерпали, аби з продзагonom чого не скоїлось. Повернення планувалось сьогодні надвечір, нині глибока ніч, а його нема. Продовольства на суднах обмаль, перебитись можна три-чотири дні, найбільше — тиждень, а далі? Саме в розпалі операції, коли триватиме переправа, коли доведеться хтозна-як довго вести бій, екіпажі не матимуть чого їсти. Та хоч як би там було, запланований на завтра прорив зірвати не можна. В крайньому разі, до підходу продзагону можна залишити посильні судна, хай приймуть продовольство й ідуть услід за загonom прориву. Гірше, що екіпажам бракуватиме гармашів і кулеметників, які пішли в складі продзагону.

— Прийдуть, — заспокоїв Степанов і комісара, і самого себе. — На Троця можна покластись.

— Так, але ж завтра операція.

— В запасі маємо добу.

— Небагато.

— Встигнем. А якби з якоїсь причини загін запізнився, на канонерках треба добрати заміну гарматної й кулеметної обслуги. А ти, комісаре, може б, трохи поспав? Завтра буде ніколи.

Справді, завтра буде ніколи. Данилов планував об'їхати всі судна, провести в екіпажах летючі мітинги: воєнмори мусять якнайглибше розуміти важливість наступної бойової операції, усвідомлювати свою роль у вирішальних історичних діях, звершуваних в ці дні революційною армією й флотом на захист Жовтня, в ім'я життя молодой Республіки Рад.

Данилов глянув на годинник. Вельми коротка літня ніч — от-от почне танути сутінь, зажевріє край неба над лівобережжям, зійде на луки росяний світанок. А спочити, то, правда, не завадило б, але не стільки йому, скільки Степанову: виду не подає, а знервований і стомлений до краю. Тільки ж не ляже. Ходитиме по палубі, нетерпляче позиркуватиме на темний берег: чи не спалахне жданий вогник, чи не появиться та не подасть знаку Троць?

— Лягай! — Степанов здер зі свого ліжка сіру солдатську ковдру. — Я вийду на повітря.

— Я з тобою, — бадьоро підвівся Данилов і тернув кулаками повіки, одганяючи сон.

— Як знаєш, — не перечив Степанов. — Ходімо.

Надалися в двері, а назустріч — вахтовий матрос. Виструнчився, радісно випалив:

— Товаришу начдив, прийшли!

— Дякую! — з полегкістю видихнув Степанов, наче з плечей звалилось жорно, й заквапився на палубу.

— Накажете оголосити побудку?

— Оголошуй! Негаймо! — не зупиняючись, кинув Степанов. — І підійми сигналіста.

Гупали по трапах і палубі матроські черевики, чулися короткі команди, блимав у темно-синім мороці ліхтар: «Увага, увага! Всім суднам дивізіону! Прийняти на борт продовольство!» У відповідь на сигнал з «Малого» одне за одним заблимали судна:

«Молодецкий» зрозумів, наказ прийняв».

«Меткий» зрозумів, прийняв».
 «Геройский»...
 «Мстительный»...
 «Батурин»...

9

По споловілих травах розлилися рясні, мов повінь, ранкові роси. Важкі гарби не котились, а пливли по них і купчилися на березі; до ріки тяглася востаннє напитися присмучена й сумирна худоба; вовчкуваті їздові, до нестями налякані вчорашнім боєм, жвавіше перемовлялися й зичливіше поглядали на суворого й пригніченого Павла Троця: не збрехав, скоро одпустить їх під чотири вітри, бо куди ж далі їхати, як попереду ріка. А на ріці он яка сила! Скільки кораблів стовбурчаться чорноротими гарматами, скільки човнів одразу пригреблося до берега! Он як матроси з перегуками та пересміхом вергають п'ятипудові лантухи! Мов велетенські мурахи, ментаються при березі, тягнуть і тягнуть собі в плавучі мурашники запас.

Трохи повеселішав і Охрім Покотьоло. Вчора, коли загримали перші постріли і обоз збився в балці, він, хоч страх переполошився, проте не згубив метикованості й, користуючись сум'яттям, спробував дати тягу, — з кінцями, з возом, з хлібом! Смикнув ліворуч, вихопився за кущі, гадав, у метушні ніхто на нього не зверне уваги і він, поки тарахкатиме стрілянина, буде хтозна-де. Та не ликом шиті іродові матроси. Один, худий як трясця, та, виявилось, меткий і жилавий, угадав Охрімів намір, кинувся навперейми і трохи не пристрелив. Спинив і дав по морді, як і вчора вранці, коли Охрім хотів вислизнути з села. Роздивився хитрий Покотьоло — і матрос учорашній! Напасть, та й тільки! Рука у вражого сина — як гиря! Спасибі, що не доконав. А застеріг не жартом: спробуєш ще раз — каюк тобі, шкуро!

Слушної нагоди більше не траплялося, та якби й трапилась, Охрім би не зважився на третій ризикований крок: лиха година помилювала двічі, втретє не помилює. Задерев'яніла щелепа, під оком, мов слива, синяк — Охрім понуро тягнувся в обозі.

Тепер пожвавішав, навіть помагав матросам переносити до човна хліб, аби тільки скоріше спорожнили його

віз, аби одпустили душу на покаяніє. Подумав: мішків шкода, нові ж, недавно пошиті, хай би випорожнили та оддали, вони їм не треба, але махнув рукою — узяв чорт коровку, то хай бере й вірвовку! — і ще з більшим осатанінням кректав, розвантажуючи підводу.

Троць ніколи в житті не мав такої засмути.

Вчора, коли в гарячці бою почув, що Руштана вбито, спалахнув таким жалем, що, кріплячись, до крові прокусив губу й ледве втримав сльози, які ладні були бризнути з очей. Нехтуючи небезпекою, кидався вперед, раз по раз палив з карабіна, рука й око були несхибні — за кожним пострілом падав і конав хтось з ворогів. Услід за Троцем, пройняті бойовим шалом, то залягаючи, то схоплюючись і рвучись уперед, неблаганно підбирались до ворожої лави (петлюрівці спішилися і також залягли) його воєнмори. Петлюрівські коні, нашвидкуруч прип'яти в рідкому гайку, нажахані стріляниною, рвали повіддя. Не витримавши натиску, петлюрівці позадкували, а потім, обійняті панікою, накивали п'ятами, залишивши на харч воронню кілька розгодованих хуторян... Аж тоді Троць метнувся до простертого при курній дорозі Руштана.

— Що ж це ти, Антоне!.. Як же це, браточку! — опустився на коліна, дивився затуманеними очима й наче не пізнавав, не вірив, що перед ним Антон Руштан, його лагідний побратим, незрадливий і найвірніший друг: лице, що завше світилося крізь засмагу густим рум'янцем, тепер землисто-сіре, склеплені жовтаві повіки в запалих очницях, міцно стиснуті посинілі губи й безживно розкинуті великі руки.

Припав Руштанові до грудей — скоріше в розпачі, аніж у надії, і нараз скинув очі на матросів, що мовчазно стояли з пониклими головами, болючим зусиллям зборов спазм у горлі, видихнув:

— Живий! — Ще раз припав Руштанові до серця, впевнився, що не помиливсь. — Йй-бо, живий! — повторив радісно й розпанахав на Антонові смугастий тільник, одкрив рану, з якої досі ледь помітно струменіла кров.— Бинта! Вату! — гукнув, ні до кого не звертаючись, бо ніхто ні бинта, ні вати не мав, і він здійняв з себе бушлат, подер запліюжений й просякнутий потом тільник на довгі стьожки. — Промити б рану! Спирту б...

Але ж де той спирт!

— Гей, дядьки! — гукнув хтось із воєнморів до іздо-

вих, які теж товпилися неподалік, цікавлячись, що воно там коїться. — Може, в кого є горілка?

Дядьки перезиркувались і низували плечима. Рушаючи в дорогу й не відаючи, коли повернуться, туго натоптували торби хлібом, салом, цибулею, огірками, а от про горілку було не в голові. Чи, мо', хто поклав яку пляшку?

— В тебе нема?

— Тю, де вона!

— А в тебе?

— А може, в тебе?

Розводять поліщуки руками: раді б, мовляв, та, бач, катма, хіба ж хто думав, що буде треба, якби ж знаття, то чого ж...

Літній, низькорослий, з рудуватою борідкою селюк почухав пужалном під шапкою. Знайшов очима Покотьолового Охріма, що стовбичив осторонь, байдуже споглядаючи сум'яття довкола пораненого, докірливо проказав:

— У тебе ж є Охрїме. Ради такого діла жаліти негоже — людина вмирає.

— Та я... та де в мене, — бурмотів куркуленко, не підводячи очей, — я непитуший, то навіщо брав би...

— Кажеш, нема? — з недовірою примружився рудуватий.

— А нема, дядьку Кононе! — сердито блимнув на сусіда Охрім, бо не сподівався, щоб той його виказав, і подумки покладав оддячити колись старому чорту, щоб не розпускав язика. — Навіщо дарма клепати?

Що Охрім був непитуший, то правда, але ж відав Конон: старий Покотьоло втелющив синові перваку про всяк випадок. Підмогоричити когось, одкупитися горілкою, — воно ж бо всяк буває; горілка — то така штука, що з нею доступишся куди завгодно й доб'єшся чого захочеш!.. Охрїмові первак не знадобився. Навіть не пробував з ним підступатися, бо більшовики — то вам не петлюрівці... Тепер їм треба, а він не дасть, і квит! Краще вилле!

— Ех, ти! — плюнув Конон собі під ноги і більше — ні слова. Більшовиків, добра б їм не було, не полюбляв, був, як і Покотьоло, хазяїн, потерпав за землю, але зараз про те не думав: людина ж бо вмирає...

Знайомий Охрїмові худючий матрос, що має кулаки, мов гірї, хуленько попрямував до Покотьолового

воза й за хвилию вернувся з пузатою пляшкою, передав Троцеві.

— Каїнове зілля! — підступив до сплотнолого Охріма. — І як вас таких земля носить!

Нахабного глитайчука трусила тряся. Бач, знов ускочив у халепу! Тепер цей рукатий, мабуть, його доконає. Ладен був бухнути на коліна, благати, випрошуватись, проклинати свою жадність, розжалоблювати нахмареного матроса, хай одлупцює втретє, але не до смерті, і він стерпить, і він покається... На Охріма було гидко дивитись: жалюгідний і нікчемний. Не велика приємність — поганити об такого руки.

— Розчавив би, мов жабу, але гиду, — з нехиттю проговорив матрос і одійшов подалі од гріха.

Усю дорогу Павло Троць не відходив од підводи, на якій везли Руштана. В Антонові ледве теплилося життя, і Троця огортав страх: чи витримає трясавицю, чи дотягне, поки зробить все необхідне судновий лікар? Раз у раз тривожно схилявся над пораненим, наслухав, чи не спинилося гаряче Антонове серце, й підганяв їздових, але обоз сунувся черепащачим поступом, коні підбилися й насилу тягли важкі гарби, що по ступиці тонули в піску й по-журавлиному тужно рипіли. За сумом забув про інші клопоти, в тім числі й про телепня Шевчика, який десь у дідька запропастився, тільки-но почався бій. Невже й справді петлюрівський лазутчик? Але не схоже. Казано, що заметався з ляку мов навіжений при перших пострілах, а потім ніхто його й не бачив. Може, вбито? Так дивилися ж, шукали, перш ніж рушити далі, — нема. Десь забився в кущі й досі тремтить од страху? Та грець із ним, із Шевчиком! Якщо живий — не пропаде. Головце — Антон. Ех, друже мій добрий, сам би волів лягти на твоє місце, нічого б не пожалів, аби поставити тебе на ноги...

Тільки-но шлюпка, на якій приплив Степанов, шурнула кілем по піску, пригнічений Троць доповів:

— Продзагін завдання виконав. У дорозі мусив прийняти бій. Тяжко поранений военмор Руштан.

— Ех, як же ци ви! — з докором кинув Степанов і заспішив до підводи, де поверх мішків непорушно лежав Антон. Спробував промацати пульс і дедалі дужче хмурився.

— Та живий, — заспокоїв начдива Троць. — Я допіру слухав.

— Негайно на шлюпку! В лазарет!

З-за темно-синьої смуги лісу, що велетенською підковою простерся ген від Бобрянки аж десь до невидимої за ним Городні, вигулькнуло розпечене кружало сонця, злизнуло роси й ну смажити м'яку землю. Парувала в тремкому серпанку ріка, парували трави. Від самого ранку — така спека! Военмори, обливаючись потом, металися між берегом і суднами, а на «Малом», під дверима тісної каюти, що служила лазаретом, знервовано переминався з ноги на ногу Павло Троць, ждучи, поки вийде лікар. Його, Троця, випроводили з каюти (стороннім тут робити нічого), але він не міг піти геть, не довідавшись, що там і як.

— Житиме? — благально кинувся до лікаря, тільки той прочинив двері.

— Не знаю, не знаю... Потрібен час. — Глянув за згорьованого военмора, заспокоїв: — В усякім разі, нагальної загрози не бачу.

Глибоко зітхнувши, Троць піднявся на палубу, взявся помагати матросам, що підіймали на борт шлюпки. Над гарячим берегом, де од світання й майже до обіду тривала товча, пустельно й тихо. Шез за верболозовим кипінням розвантажений обоз, мерехтить над неосяжними луками прозора імла.

Нараз у сонячну тишу вломився рівний, настирний рокіт, спочатку неголосний, а далі дужчий і дужчий. З-над правобережжя в небесну блакить увігнався чорний з перетинчастими крильми «Таубе». З шаленим ревом надлетів ближче, военмори висипали на палубу, похапалися за карабіни. Проте літак, обачно тримаючись на чималій відстані, окреслив над суднами широке коло і, начеб заспокоєний нерушністю флотилії, відлетів геть. Проте повернув на південь не зразу, а пройшов понад лівим берегом Сожу, либонь, з десятків верст і тільки тоді взяв курс на правобережжя і зник з очей.

— Треба сподіватися, помітив зосередження десантного загону? — стурбовано озвався Степанов до комісара.

— Гадаю, що так.

Троць порпався коло кольта. При появі польського розвідника про всяк випадок розчохла кулемет і, оскільки той не пристосований для вогню по зенітних цілях, прилаштував його так, щоб при потребі все ж чесонувати довгою чергою, — якщо не збити, то бодай настраши-

ти, — але потреби не виникло, і кулеметник знов укривав його шматиною брезенту.

Степанов, проходячи мимо, на хвилю спинився:

— Що з цим, Шевчиком? Чом не видно?

— Даруйте, Максиме Георгійовичу, забув доповісти. Загубився Симон... Чи, може, до петлюрівців подався, трясця його матері...

— Мати не винна, — зауважив Степанов. — Шкода хлопця.

10

Ех, Шевчику! Тіпає тебе лиха година, та чи навчить розуму? Якщо зостанешся живий, то знову клопотатимешся дріб'язковими клопатами чи шукатимеш справжнього молодецтва, яким було б не сором похвалитися? Хтозна, як воно там буде, а поки що укляк Шевчик серед молодії кукурудзи край села, боїться ворухнутися, щоб не зрадити схованки, не датися знову в петлюрівські лапи, — вдруге із Сорочиного хліва не вислизнеш.

Вчора вночі він тихо крався з Лошакової Гути, ліз городами та левадами, втішено думав, що вже врятувався, та за околицею, коли, здавалось, усі страхи zostалися позаду, наткнувся на петлюрівську варту.

— Стій, хто йде! — Попереду виринула примара в довгому шликові й клацнула рушничним затвором.

Несамовито рвонувся вбік, у захисток приземкувався, мов копиці сіна, верб при шляху, далі — назад, у гущину та шелест городів, бо за село — зась, бо за вербами рівна й чиста луговина — пристрелять з першого пострілу.

— Стій, стрілятиму!

Стріляй, братовбивче! Стріляй, гаде, однаково не вцілиш, — у передсвітанкову годину, як завше літньої пори, сутінь стала гущішою. Хіба ненавмисне знайде Шевчика сліпа куля і вкоротить молодого віку.

Братовбивець бабахнув кілька разів, сполошив сонну тишу. Йому відповіли пострілами десь з інших нічних дозорів, виставлених поза селом, зчинилася густа пальба, але ненадовго, — незабаром вщухла, зате по всім селі завалували потривожені собаки, не вмовкаючи перебігувалися майже до самого ранку.

Шевчик припишк у кукурудзі й затамував дух: ану ж як зачує його котрийсь із проклятих псів та почне в'їдатися, наведе на слід петлюрівців! До біса собачні в Лошаковій Гуті. І нащо тримають їх навіть у злидарських дворах? Однаково, обшар усе обійстя, вкрасти нічого. Інша річ — Сорока й такі, як він, хазяї. Хай би й тримали. Та от саме Сорока й не тримає: ліпше вгодувати поросля, ніж переводити харч на собаку. А щодо добра, то хазяїн пильнує його сам незгірш лютого псюги... Тю, та сказитись йому, як псові! Чи нема Шевчикові думати про щось /путяще? Хоча б про те, де він, у яким кутку, в чийй кукурудзі. Гнав-бо наосліп поночі, не розбираючи дороги, перемахував через тини, аж поки опинився у цій кукурудзі, що здалася йому хоч яким-небудь захистком. Коли б тільки не так парко і не хотілося пити, можна перележати день, а ввечері й вибратись, але вже обачніше, щоб знов не наскочити на варту.

Справді, в чийм це він городі?

Звиваючись вужем поміж кукурудзинням, пильнуючи, щоб не зворухнути ані стебельця, вершок за вершком посувався до краю грядки. Коли ненароком згойдував над собою верховіття, надовго завмирав і лежав непорушно, дослухався, чи не виказав себе, чи не помітив його хтось з хазяйського сімейства. Якби хоч вітер, чи що! Хай би грався довгим кукурудзяним листям, гойдав його над головою, тоді Шевчикові не треба було б так пильнувати.

Зважився висунутися на край. Повз довго, але то навіть на краще: часу в нього хоч одбавляй, довжелезний літній день, який треба переждати, видасться за рік.

Сторожко виглянув з-поміж зеленого шереху — і серце зайшлося в несамовитім калатанні. Чудо, та й тільки! Він на Остапчуковій садибі. Саме на Остапчуковій, чуєте? Он той заповітний поріг, який давно праглоось Шевчикові переступити в товаристві поважних і кумедних старостів, що завше мелють про куницю, красну дівицю й стрільця-молодця, а потім вертаються з рушниками або з гарбузами. Он той широкий, найлюбіший на білому світі, острішок над причільною стіною, під яким Шевчик мовчазно (щоб не почули в хаті) пораював зо три рази, тримаючи за руку Одарочку. Он та стежка в рослому спориші, якою він по недовгім стоянні ішов додому. Яка вона близька, та заповітна стежка! Встань, ступи кілька кроків — і будеш на Остапчуковім порозі...

А кляте серце калатає мов неприкаяне. Справді-бо, як він попав до Одарчиної садиби? Невже ненавмисне? Чи, може, сам того не усвідомлюючи, поривався, тікаючи од небезпеки, не будь-куди, а саме на Остапчуків куток; може, зласкавившись над закоханим, привела його сюди доля? Але ж і час вибрала! На глум, чи що? Хіба може він показатися перед ясні Одароччині очі отаким нікчемним і жалюгідним! Раз те, що побитий, ледве ворухить щелепами, опухло ліве око, до спини, посіченої шомполом, не можна доторкнутися; а друге, обдертий, мало не голий! Чоботи й бушлат петлюрівці одібрали зразу ж, залишили на нім спідню сорочку й штани. Але ж, мордуючи його, так пошматували одіж, наче рвало її сто навіжених собак. Що й казати, вигляд у Шевчика зовсім не молодецький. Волів би стати перед дівчиною соколом, а не обскубаною куркою. Та коли подумати, то чого потерпати, чого соромитись своєї знівеченості й покривдженості? Постраждав от петлюрівського каїнства, а вони падлюку не скривдять — лиш порядну людину... Одарочка — дівка тямуща, мусить зрозуміти. А що негарний нині, то й те дарма. Хай би бачила всяким. Полюби мене в чорній, а вже в білій абихто полюбить... Тю, що за думки лізуть у безпутну голову? Ніби від його, Шевчикової, волі залежить, побачитися з Одарочкою чи ні, наче не загрожують йому всілякі страхи, якщо висунеться він з кукурудзи й попаде комусь на око... Може, шукають, полюють на нього, винюхують слід і ось-ось схоплять та потягнуть на муку? Хіба, мо', гадають, що не одсиджується втікач неподалік, а забіг хтозна-куди і годі його зловити.

Рипнули в Остапчуків сінешні двері. Стрепенувся Шевчик, мов лист на осиці. Ясочка, пташечка моя?.. Ні! Бухикаючи й кадячи скаженим самосадом (аж у кукурудзу доноситься ядучий дух!), поріг переступив старий Остапчук, сходяв у повітчину й вернувся з косою. Вмостився на дровітні, коло цурпака, в який забито бабку, взявся клепати косу. Рівно, монотонно гамселить молотком, пронизливий металевий брязкіт висне над подвір'ям, над усією Лошаковою Гутою, боляче оддається Шевчикові в вухах, і здається, кінця не буде тому жахливому дзвоніві. Раніше він навіть любив, коли ранок клепле коси: такий веселий передзвін над селом, такий у тім передзвоні мир і трудовий спокій, що на душі радісно й легко. Тепер тільки біль у вухах. Хай би швидше старий

перестав... А він не перестає. Косар з Остапчука на все село, за день, бувало, викосить десятину лугу, а косу ладнає так, що вона в нього ніби сама косить. Е, не скоро він кине, коли взявсь до клепання! Шевчик затулив вуха: ударів не чути, лише рівний дзвінкий шум, ніби тобі на голову одягнуто великий чавун абощо. Дивився на зігнуту над косою Остапчукову спину: під полотняною сорочкою рівно ходить гостра лопатка, хилитається й хилитається лікоть правої руки...

— Тату! — за остогидлим шумом Шевчик не почув, а скоріше вгадав чарівний голос, одтулив вуха й кинув очима на поріг. Так і є! Одарочка!.. В картатій спідниці, білій сорочці з вишиваними рукавами, на голові — дбало викладена золотава коса. Ой, та коса, що найперше запала Шевчикові в око, коли позаторік трапилось йому з гуртом дівчат і хлопців скиртувати в Сороки сіно! Довга, в'юнка, ніби жива — ледь поведе Одарочка плечем, ледь поворухне головою, а вона звивається, лосніє й проміниться вабливим сjevом, мовби промовляє до Шевчика. Так, саме до Шевчика й ні до кого іншого! Тоді, першого разу, йому страх захотілося торкнутися до неї рукою, відчути її на дотик, перейняти живе тепло й зберегти його надовго, може, до самого віку. Він, звісно, не доторкнувся, не посмів, але відтоді завше пас дівчину очима, приглядався з незрозумілим досі зацікавленням і щораз більше приходив у захват, у радісне зачудування, з якого не вийти йому ніколи!

— Тату, нагострять сапи, підгортатимемо з мамою картоплю.

— Неси, — хрипло озвався старий Остапчук, востаннє дрібним постуком пройшовши по косі від носка до п'ятки.

Одароччин голос — чиста небесна музика. Шевчик слухав би його й умлівав, танув би од хвилі розчулення, яка залила йому серце, і не потребував би більшої радості. Але Одарочка більше не сказала нічого, принесла батькові дві сапи й щезла за дверима. Він ждав, що вона вийде знову, поратиметься на подвір'ї, щось буде говорити, дасть Шевчикові, не підозрюючи того, намілуватися собою і врадуватися бодай тим у його безрадісним становищі. Одарочка справді вийшла, та тільки на мить: взяли з матір'ю сапи й пішли з двору. У матері в руці вузлик з харчами. Отже, пішли на цілий день. Склавши косу, потупав з дому й батько. Бухикнув,

рипнув хвірткою — і в дворі запанувала пустота. Опустіло й на душі в Шевчика. Зробилося тоскно й тісно в кукурудзі, і дошкуляло непізнє, та вже жарке сонце, і мучила спрага. В роті сухо, наче в пустелі, язик жорсткий, як терпуг, — пробує Шевчик злизнути криваву смагу на розпухлих губах, але не може дати собі ради, в роті від кожного подиху сохне ще більше, наче вдихає він не повітря, а полум'я. Пити, пити! За один ковток води оддав би що завгодно. Зломив молоду, налляту теплим соком кукурудзяну бадилину, ковилав щелепами, вичавлював зубами неприємно солодкувату рідину, трохи зволожував вуста, але за хвилю робилось так само спрагло.

В селі, то на однім кутку, то на другім, зрідка пострілювали, чулася брутальна лайка й голосіння, — певно, петлюрівці когось грабували або тягли в холодну. А тут, на Остапчуковому дворі, на Шевчикове щастя, тихо... Криниця в Остапчука коло хвіртки, в тину. Якщо проповзти на той край кукурудзи, ближче до вулиці, то вода — ось вона, за кілька кроків. Тягнуло його туди владно й шалено, він забув про небезпеку, рачкував понад межею, аж поки не ткнувся головою в позеленілий од моху зруб. І тільки тепер усвідомив, що мало доповзти до криниці: щоб напитись, воду треба дістати, а як і чим? Впоперек зрубу — до блиску виковзана руками березова жердина з цвяхом на кінці. Було б відро — він би якось зачерпнув з криниці, та відра немає. І нічого нема поблизу, що могло б зарятувати Шевчика. Лежачи під зрубом, гарячковими очима оглядався по двору, уздрів дерев'яний ківшик, з якого пили воду кури, поповзом надався до нього, та враз на коротку мить завмер на місці, а потім якомога швидше задки одсунувся в кукурудзу. За двором почувся кінський тупіт, п'яний гомін, хтось навіть зривався на пісню: зранку підпивши чи не прохмелившись з ночі, петлюрівські верхівці гасали по селу. Заскочили й на Остапчукове подвір'я. Грюкали в замкнені двері, чортихалися.

Ні живий ні мертвий лежав Шевчик, приплюснвшись до землі запалим животом, і дрібно вицокував зубами, наче на нього напала лихоманка. Не почував спеки та спраги, навіть, навпаки, зробилось од ляку холодно. Боявся й за себе, і за Остапчуків. Добре, що нема їх дома. А як зараз хтось вернеться, а як прийде Одарочка? Ой, заподіють іроди дівчині лихо! Бо хіба з добрим наміром наїхала в двір навала?

Петлюрівці (Шевчик налічив шестеро) тим часом висадили двері, але порались у хаті недовго. Нічого путящого, щоб потягти, мабуть, не знайшли, знову висипали на подвір'я, порозчиняли двері в клуні й повітчині. Скоро потривожено закувікав підсвинок. Петлею накинувши йому на задню ногу налігач, погнали з двору...

Увечері Остапчукка голосила і слала страшні прокльони:

— А бодай вас сира земля не носила, розпросучих мазепинців! А пошли, господи, кару небесну на ваші голови! А сконати б вам до ранку в муках пекельних! А поїже вас черви божі, як ви з'їли моє порося! Ой, го-о-о-ренько, ой, нещаслива годинонька!..

— Та цить, бабо! — прикрикнув на жінку Остапчук, що наче не вельми й побивався пропажею підсвинка. — Бере вовк, але й вовка візьмуть.

— Ой, якби ж швидше! — не вгавала Остапчукка. — Ой, життя ж немає од них, гаспидових душ!..

— Яка ти скоро, — розважно мовив старий, — май терпіння.

— Та де ж набрати того терпіння, ой, урвався мені терпець, бодай їм жили урвалися!..

— Урвуться, а ти не голоси. На поросяті світ клином не зійшовся. Як не згинем — наживемо.

Жінка поволі вгамувалася. На село опустився тихий сторожкий вечір, у хаті засвічено каганчик, на невеличке вікно, що проти кукурудзяної грядки, напливають тіні й то закривають мерехтливе світло, то знову відслоняють. Волохата, розкучмана, затулила всі чотири шибки невеличкого віконця й незрушно застигла на місці — певно, старий Остапчук усівсь до вечері... Світочку милий, як довго!.. Наче жує не хліб чи картоплю, а бозна-що. Шевчик дивиться на притемнене вікно з почуттям неприязні до клятої тіні: ішла б собі на піл чи на лежанку, мостилася б на ніч, а натомість, може, мелькнула б Одароччина, він би був радий навіть її тіні...

Коли дуже-дуже прагнеш щось побачити, то зрештою побачиш, але для того треба зібрати в одно всі чуття, волю, уяву, некліпно й напружено дивитися в одне місце, щоб не пропустити жаданої з'яви, бо вона може показатися лише на одну мить і лише раз; прогавиш, то вдруге не побачиш. Колись Шевчикова бабуся в такий спосіб викликала навіть покійників: наливала в мисочку свячену воду, добавляла сажі, чи що, світила свічку й подовгу

втуплено вклякала над чорною мішаниною в мисоцці, а потім хрестилася й запевняла, що їй явилось... Бабі ніхто не вірив, але кожен, кому доводилось принишло сидіти й спостерігати її священнодійство, проймався незрозумілим страхом. Не вірив у ворожіння й Шевчик, але зараз в нервовім трепеті не зводив очей з вікна. Адже якби покликати Одарочку вголос, вона почула б, то, може, є якась інша сила, яка позве її хоча б до вікна, підкаже, що того так прагне і так гукає душею сердешний Тихін Шевчик. Невже ж душа не має голосу, невже поклик її не знаходить відгуку в душі іншої людини, тієї, до якої волає зболено, спрагло, шалено?..

А кучмата тінь — ані руш! Наче хворий чудернацький птах опустився на лутку, настобурчив пір'я і не має сили розправити крила й одлетіти геть.

Не тінь, а сама Одарочка з'явилась, і не перед вікном, як того жадалось Шевчикові, а на порозі: неголосно рипнула сінешніми дверима, брязнула відром і легкою ходюю підійшла до криниці, начепила відро на цвях, схилилася над цямриною. Шевчик, від того, що кохана була так близько, нараз оглух, осліп, онімів, нічого не чув і не бачив і не пам'ятає, зродився в ньому голос, коли він клично видихнув, чи беззвучний поклик почула дівчина серцем.

— Одарочко!

Вона вже ступила з повним відром од колодязя, та враз тихо зойкнула, відро випало з рук. Ще мить — і налякана дівчина щезне за дверима, гуркне засувом. Та при самім порозі щось її зупинило. Хвилию постояла в мовчазній нерішучості, потім ледве чутно одгукнулась:

— Хто там?

— Я, Тихін,— почулося з кукурудзяного шелесту. — Не бійся.

— Господи! — розвела кукурудзиння, опустилася перед Шевчиком на коліна, охопила гарячими руками його голову. — Голубчику!.. Тихін! — і радість, і сполошеність, і тиха ласка в дівочім шепоті, і від усього того бризнули Шевчикові пекучі сльози,— добре, що ніч і їх не видно.

— Пити... — перше, що почула од парубка Одарочка.

— Я зараз!

Він пив довго й спрагло, почував, як з кожним ковтком вертається сила, як весь він оживає, наче то не звичайна кринична вода, а живлюща волога з чарівного

казкового джерела. Зачерпнув долонею з відра, омив закривавлене й запилюжене лице і почувався щасливим, ніби заново народженим на світ.

— Господи! — повторила Одарочка, вже опанувавши себе й давши лад страхіві. — Де ти взявся?

— Утік... Минулої ночі...

Одарочка глибоко зітхнула, так глибоко, що Шевчикові здалося, ніби то зітхнула сама земля:

— Живий!

— Живий,— умиротворено підтвердив Шевчик, тримаючи в долонях, як найдорожчий на світі скарб, тремку Одароччину руку. — Мало не доконали, іроди.

— А в селі вже казна-чого набалакано.

— Де ти там, дівко? — перебила Одарочку мати, ставши на порозі.

— Іду.

— Тебе тільки по смерть посилати! — Стара пішла в хату, а дівчина швидким гарячим шепотом до Тихона:

— Ти почекай, я скоро... Мати посуду мие, ось тільки воду однесу й назад. — І знову її нема, наче допіру привиділась Шевчикові, і знову — тиша й морок, а на вікні та сама батькова тінь.

Вернулася справді скоро, хоч Шевчикові в тяжкому жданні здавалося, що минула добра половина ночі. Підступав страх: а що як дівчина зовсім не прийде і його, Шевчика, застане в кукурудзі новий нестерпний світанок? Та почув скрадливу Одароччину ходу — і одлягло від серця.

— А в селі казна-чого набалакано,— зв'язала перервану розмову, знову давши руку в Шевчикові долоні. — Зранку казано, що ти буцімто втік, шукали тебе вдома, в хаті й дворі все перевернули, батька допитували. А по обіді пішов поговор, що вони тебе до смерті забили й десь нишком закопали, а про втечу пустили чутку, щоб люди не ремствували.

— Хто б за мене ремствував,— гірко поскаржився Шевчик. — Що я для них, для людей?..

— Таке! — палко заперечила Одарочка. — Та в селі всі вже знають, що ти в більшовиках! Хтось був із Гупачева, кажуть, якийсь куркуляка кипить на тебе, що привів у село більшовиків.

— Покотьоло?

— А так, Покотьоло.

— Біс із ним,— байдуже мовив Шевчик. — Батька били?

Одарочка на мить умовкла. Воліла б не казати про те Тихонові, не ятрити душу, але він ждав.

— Били, Тихоне,— зітхнула. — Та ти не журись, кажуть, нагаєм кілька разів... Не так, як тебе...

— А що мене бито, звідки знаєш?

— Знаю, Тихоне, знаю, голубчику. — І припала лицем до шорстких Шевчикових рук. Про те, що вчора, коли катували Шевчика в Сорочинім дворі, стояла в гурті «лошаків» за ворітьми й тихо плакала, оповідати не стала.

— Мені пора,— рішуче підвівся Шевчик. — Побачиш батька — перекажи, що живий, але нехай скоро не жде і не сердиться. Тепер я не такий, як він думає. За битого двох небитих дають.

— Иди,— і журно приникла Шевчикові до грудей,— я ждатиму, хай береже тебе бог.

З калатанням у грудях Шевчик несміло й невміло пригорнув дівчину, поривався торкнутися губами її чола, але не наваживсь, рішуче одступив на крок, востане потиснув Одароччині руки.

— Зоставайся здорова!

— Візьми! — подала дівчина вузлик. — Тут харчі й дещо з батькової одежі — зодягнешся.

— Спасибі! — розчулений Шевчик узяв подарунок і пошурхотів кукурудзою.

11

Другий батальйон сімдесят третьої стрілецької бригади з довгим, на півверсти, обозом, артилерією, кухнями, інтендантськими службами підтягався до Сожу, коли сонце вже високо підбилося вгору, а матроський десантний загін настягував до місця планованої переправи силу-силенну всякої всячини: легких рибальських човнів, неповоротких, на три пари уключин, дубів, нашвидкуруч збитих з колоддя плотів й іншого дерев'яччя, аби лиш воно трималося на воді й могло прислужитися переправі. Все те навмисне було розтягнуте якомога ширше по берегу, аби виглядати масштабно, переконливо: готується не вилазка місцевого значення, а солідний наступ!.. На березі висів гомін, перестук сокир і молотків:

збивалися нові плоти, конопатились нікчемні, за іншої години годящі хіба на дрова, вутлі суденця; цибатий, за-смажений сонцем, наче просмолений, командир загону Андрій Галашко метався від одної матроської групи до іншої, когось лаяв за непорядок, квапив, давав останні накази.

Авангард другого батальйону в супроводі Ілляшка й Артема Сиротюка, які з досвітку стояли на спостережному посту, ждучи підходу стрілецької частини, висипав над берег. Стомлені довгим переходом, червоноармійці вітально підіймали гвинтівки, підкидали в повітря кашкети:

— Агов, братва!

— Привіт революційним матросам!

— Смерть легіонам Пілсудського!

— Смерть Петлюрі!

І квапились до ріки, черпали казанками, долонями, кашкетами, гамували спрагу, умивали закіптюжені лица, одмолоджувалися, скидали втому і красивішали,— небагато ж і треба гартованому в пекельнім горні бійцеві, щоб збадьоритись і почутись на силі перед новим бойовим походом.

— Де командир загону? — питав меткий молодцюватий червоноармієць, видно, вістовий командира прибулого батальйону.

— Я,— одізвався Галашко й рушив навстріч перевитому ремінням молодикові, що прямував до берега услід за вістовим. Білявий, світлолиций, наче зріс у коморі й ніколи не показувався літньому промінню й гарячим вітрам. Бач, і засмага його не бере, є ж такі, подумалось Галашкові, він приязно посміхнувся командирові-піхотинцю й подав руку:

— Андрій Галашко, командир загону.

— Комбат Захар Зарубін, радий познайомитись.

— З планом дій батальйону знайомі?

— В загальних рисах. Прибув у розпорядження флотилії.

— Обміркуємо деталі спільної операції?

— Так. Але люди, стомлені переходом, передусім потребують відпочинку. Маємо час?

— Зо дві години.

— Досить,— кивнув Зарубін — і до вістового, який, забрівши у воду, плескав собі в обличчя й задоволено попірхував: — Степура, годі полоскатись, не качур!

— Слухаю, товаришу командир! — Вістовий нашвидку втерся кашкетом і застиг перед Зарубіним.

— Передай наказ командирам рот: на відпочинок — дві години, зварити обід і нагодувати бійців.

Над Сожем стелився пахучий димок, потріскувала в топках похідних кухонь суха шелюга, кухарі брязкали відрами, змиваючи з кепсько облущеного пшона полову, заливали котли, стукали ножами, готуючи для кулешу приправу: шинкували зелену цибулю і — бодай для запаху — товкли жовтаве сало, по крихті на казан. Згоднілі бійці, мимохідь завертаючи до кухонь, брали на кпини кухарську скарעדність:

— Ото утнув! Ото розщедрився!..

— Хіба що губи помазати!

Кухарі незлостиво одбивалися:

— Ласуватимеш по війні в теці, а зараз — зась! Роз'їсися — який з тебе боець?

Галашко з Зарубіним умостилися в затінку над картою.

— Переправляємося через Сож і зосереджуємось ось тут, — указав Галашко, викладаючи розроблений флотилією і погоджений зі штабом фронту план демонстративного наступу десантного загону. — В межиріччі Сожу й Дніпра, за нашими відомостями, жодних військових частин противника, отже вести бойові дії не доведеться. А на дніпровському березі, куди мусимо висадитися не пізніше сьогоднішнього вечора, буде сутужніше. В Холмечі й Малодуші чималі польські гарнізони, вони неминуче підійдуть на допомогу береговій охороні, і ми втягнемо їх у бій. Але це не все. Треба, щоб польське командування повірило нашому маневру і, заведене в оману, почало перекидати сюди з'єднання, які стоять по лінії Чорнобиль — Іванків — Київ. Упевнимось, що на нашу операцію звернуто увагу і вживаються заходи, аби зупинити наступ червоних на цій ділянці, можемо вважати завдання виконаним і діяти залежно від обставин. Головне — відтягти на себе якомога більші сили противника.

— Ясно, товаришу Галашко.

— І ще, останнє: розгромити польські й петлюрівські частини, які стануть проти нас на правобережжі, своїми малочисленими силами ми, звичайно, не зможемо. Мусимо подбати, щоб провести операцію з найменшими втратами, зберегти боедатність і, пробившись у тил

противника, вийти на з'єднання зі своїми в районі переправи Дванадцятої армії. Не думаю, що це буде легко.

— Розуміється,— кивнув Зарубін. — Тим паче з моїм обозом: потрібна максимальна маневреність, а він як гиря на ногах. До речі, може, варто послати за Дніпро розвідку, уточнити розташування берегової охорони противника?

— Не варто. Маємо достеменні дані.

Знизу несподівано появився «Таубе». За грюканням, гамором, перегуками матроси й солдати не зразу помітили його наближення. Здивовано скинули догори очі, коли він з несамовитим торохтінням підлетів зовсім близько й пішов понад головами. Чорна крилата тінь, мов лиховісний хрест, швидко побігла по берегу, люди загаласували, заметалися, похапалися за рушниці й зчинили по літакові густу пальбу. Кожен цілив у чорне перехрестя, випалював і, бачачи, що лише змарнував кулю, люто лаявся й палив знову. А літакові хоб би що! При перших пострілах повільно набрав висоту й повернув ліворуч, над правий берег.

— Розвідник?

— Він, клятий. Вони тут майже щодня: стежать за флотилією.

— Отже, десь за годину в польським штабі знатимуть про нашу підготовку до переправи?

— Безумовно,— мовив Галашко, кинувши погляд уздовж по берегу, що на довжелезні гони просто кишма кишів. — Товча в нас тут несосвітєнна, розвідник доповість про зосередження для переправи значних більшовицьких сил,— цього нам і треба... А з обозом у рейді по правобережжю справді буде кепсько.

— Залишу гарматні упряжки й кілька підвід боезапасів, все інше відішлю назад, хай переправляються разом з тилами Дванадцятої.

— Я зробив би те саме. Але не зараз. Підводи потрібні, щоб перевезти межиріччям від Сожу до Дніпра бодай частину плавзасобів. А тоді хай вертаються. Зоставим для них пором.

Зарубін кивнув:

— Гарзд.

Командир батальйону, дарма що юний, був воїном бувалим: третій рік, як змінив студентську тужурку на солдатську шинель, пройшов тисячу бойових доріг, не раз віч-на-віч зустрічався зі смертю. Змужнів у кривавих

сіцах, став гартованим бійцем за перемогу світової революції, тож недарма від рядового червоноармійця дійшов до командира батальйону. А в душі зостався подитячому лагідним і щирим і назавше зберіг захоплення мужністю й самовідданістю революційних матросів, з якими вперше судилось йому зіткнутися в тяжку годину Кронштадтського заколоту. Їхній героїзм був вищий за всяку похвалу, і юний Зарубін заздрих багатирям у смугастих тільниках і чорних бушлатах.

Тим-то був радий, що відповідальне завдання виконуватиме пліч-о-пліч зі славними червоними воєнморями. Тим-то й дослухався до Галашкового слова, покладався на його досвід, схвалював нехитрий його план наступної операції.

Галашкові принесли обід: котелок матроського борщу, череп'яну миску гречаної каші й кавалок хліба.

— Ложку маеш, командире? — умощуючись до їжі, спитав Галашко. — Підсідай!

— Який то воїн без ложки, — пожартував Зарубін. — Але дякую, у нас, либонь, також зварилося, — кивнув на ближню кухню, довкіл якої вже збирались бійці.

— Сідай, сідай, — ще раз припросив Галашко, — удвох веселіше.

Борщ був із в'яленою рибою й щавлем, такого Зарубіну їсти не доводилось. Смачно сьорбав і нахвалював:

— Ге, доброго маєте кока.

— Біда навчить, всі в нас до кухарства вмілі, було б що варити. — Галашко відклав ложку й вийняв з кишені важкий срібний годинник (ще з Балтики нагорода за відмінну стрільбу), клацнув кришкою. — За чверть години переправляємось...

...Тихоплинний ласкавий Сож зоставсь за плечима.

Минуло зо дві години, і вже об'єднаний десантний загін тягнеться низинним зеленим межиріччям, що простерлось у цім місці від берега Сожу до дніпровського берега на два з лишком десятки кілометрів. Наліво межиріччя звужується й уривається при злитті Сожу з Дніпром гострим, як ворочок, мисом. Справа розходиться, ширшає й десь переходить у білоруські мочарі й болота. З тактичного погляду місцина для загону вельми не вигідна: якби в межиріччі виявилися які-небудь ворожі сили й повели наступ з правого флангу, загін опинився б у ятері, шляхів для відступу не мав би жодних. Та

Галашко спокійний — розвідка пройшла майже сто верст, до самого шосе з Гомеля на Речицю, але противника не виявила.

Мерехтять над травами й кучерявими лозняками розігріте, напоєне духом лугового цвіту повітря, понукують на спітнілих коней їздові, риплять немашчені вози, а навколо сюрчать на тисячу ладів цвіркуни. Опріч того ніщо анічирк — безлюдність і тиша. Тривожної пори тиша може таїти небезпеку, але загонові вона поки що не загрожує. Гарячий день вибухне гарматним громом трохи пізніше. Галашко те передбачає й тому, коли до дніпровського берега зостається не більше двох верст, подає знак зупинитись.

По колоні з швидкістю електричного струму пролетіло:

— Привал!

— Привал!

— Привал!

Колона ламається, втрачає похідний лад, розповзається вліво і вправо. Раді короткому перепочинкові, бійці пірнають у затінок верболозу, втирають кашкетами розімлілі лица. Про маскування навмисне ніхто не дбає. З високого правого берега, якщо в поляків сумлінна спостережна служба, вже, певно, помітили рух у межиріччі, вже ставлять до відома начальство, лаштують гармати й кулемети. Прикро те знати як Галашкові, так і Зарубіну, але завдання є завдання, і гратися з противником у схованки ним не передбачено.

— От ми й на вихідному рубежі, командире. — Галашко склав потерту до дірок карту й сунув у сумку. Правий берег і без неї мов на долоні. — В цім місці, — вказав очима поперед себе, — у них одна батарея й два кулемети. Ну й жовнірів, звичайно, зо дві роти. Сили абиякі, зім'яти їх і захопити плацдарм на правобережжі неважко, головне — переправитися всім загоном до підходу підкріплення береговій охороні. Я прикинув: з нашими плавзасобами для переправи потрібно не менше чотирьох або й п'яти годин. А полякам, щоб підтягнути з Холмечя, вистачить двох. Отже, нашому авангарду, що висадиться першим, буде важкувато тривалий час утримувати плацдарм, не кажучи про те, щоб його розширювати. Це ми зробимо разом, як переправиться весь загін, а поки що пропоную: з підходом до ріки батальйон якомога ширше розосереджуєш, аби не зчиняти

непотрібної суєти й не мети безглузких жертв від вогню противника — він почне пальбу, як тільки виткнемося на берег. Це перше. Друге — встановлюєш свою артилерію і нейтралізуєш їхні вогневі точки, кулемети й батарею. Приблизні орієнтири — будка бакенщика з деревом коло неї (там батарея), чорна круча праворуч, навігаційний ліхтар (кулемети). Коли почнуть стрільбу — скоригуєш вогонь точніше, прикриєш моїх воєнморів. Ми перехопимо першими і постараємося забезпечити переправу твого батальйону. Все!.. Щось не ясно?

— Ні, чого ж. Але в авангарді, гадаю, мусять піти друга й третя роти мого батальйону, зі мною, звичайно. Ви, моряки, ліпше організуєте переправу решти підрозділів, а вже потім переправитеся самі.

— Не згоден.

— Даремно. Я гадаю...

— Гаразд,— не став слухати Галашко заперечень Зарубіна, хоч розумів бойовий порив юного командира. — План обмірковувався всебічно, міняти не будемо.

Правий берег озвався гарматним громом ще до початку переправи. Тільки-но почали воєнмори спихати на воду човни та плоти, як над головами просвістів перший снаряд і вибухнув неподалік од берега, на тріски рознісши один з численних возів батальйонного обозу й забивши червоноармійця-їздового. Якимось дивом коні залишилися цілі — лише тоскно заіржали, схарапудились і осатаніло метнулися лугом, понесли передок з одним колесом, що тільки й залишилося від воза. Берег залементував, заквапився, заворушився жвавіше — воєнмори й червоноармійці розтягали обоз уздовж ріки, поквапом скидали з возів плавзасоби, їздові шмагали коней і з гиком та ревом відводили розвантажені підводи в захисток ближніх лозових хащ, а поляки тим часом пальнули вдруге, втретє. Другим пострілом зняли стовп каламутної води й баговиння в заводі, проте нічому не зашкодили, третій снаряд ліг на лисій піщаній горбовині, неподалік од якої квапливо встановлювали гармату артилеристи Зарубіна.

— Батарей, до бою! — намагаючись перекричати лемент, командував Зарубін. — Придушити вогневу точку противника!

Вся його артилерія складалася з двох батарей — одна на дві, друга на три гармати, — не так, щоб могутня бойова сила, але й цього було б цілком достатньо, якби

не обмаль снарядів, не потреба економити їх, як хліб насущний. Та розуміючи, що саме цієї хвилини вирішується доля операції, Зарубін передав наказ ввести в бій усі п'ять гармат.

Навідники гарячково крутили коліщата прицілів, наводячи жерла на будку бакенщика, командири батарей водночас змахували руками: «Вогонь! Вогонь!» І берег здригався від могутніх залпів, на тому боці спалахували рудясто-сірі султани диму й куряви, наче там хтось невидимий зненацька наступав на велетенські порхавки. Після другого ж залпу з бакенщикової халупи полетіло вгору ломаччя, вона перекособочилась і осіла, наче підгнилий гриб; снаряди вибухали кучно поблизу неї й пошарпаного самотнього дерева, проте ворожа батарея вогню не припиняла, тільки й того, що біла вже не по самому берегу, при яким спішно лаштувався военморівський десант, а намацувала зарубінські гармати, що обрушували на правий берег он який шалений шквал: якщо їх не знищити, то вони тебе знищать.

Кулемети поки що мовчали. Відстань до ген того навігаційного ліхтаря, либонь, більше версти,— звідти не дострелиш.

— Подадуть голос, як тільки надпливемо ближче,— зауважив Галашко. — Прикриєш, командире,— нагадав Зарубіну й скочив у човен, махнув военморам, що рясно купчилися на плотях, дубах та всякому іншому каючці; нетерпляче ждучи наказу. — Вперед, военмори! За мною!

Матроси на командирським суденці дружно ударили грібками, збили обабіч білясту піну, воно рвучко подалося вперед, а вслід, водночас одліпившись від берега, рушив різномастий флот. Матроси одчайдушно орудували веслами й жердями, намагалися одразу набрати розгін, не відстати від командирського човна. Завирувала ріка, запінилася, зачорніла матроськими бушлатами — наче чорна хвиля одплинула раптом від лівого берега й широко та повільно котить до правого.

— Скоріше, хлопці! Скоріше! — кричав, стоячи на кормі, Галашко.

Чули його за гарматним гуркотом чи не чули, але старалися матроси з усіх сил, бо, як і командир, розуміли, наскільки то важливо — виграти хоч кілька хвилин, перетнути бодай десяток сажнів небезпечної ділянки ріки, поки не вдарили кулемети. Головне — проскочити

середину, а там хай пілсудчики кусають собі лікті! Воєнмори увійдуть у мертву зону, що не прострілюється з високого правого берега, висадяться й дадуть їм про-чухана.

Кулемети вдарили раніш, ніж воєнмори на те споді-валися. Видко, нерви у польських кулеметників не боз-на-які. Кулі двома широкими віялами шелеснули по ріці, рясно забулькали попереду, наче з води викидалася, гнана окунем або щукою, дрібна рибка, але не сягали навіть передніх човнів. Галашків флот на мить ніби спіт-кнувся, притишив плин, з плотів забахкали по берегу рушничні постріли, та їх було майже не чути за гармат-ним ревом. Зарубінські батареї перенесли вогонь на ку-леметні точки, довбали землю поблизу навігаційного стовпа. Галашко не відразу й завважив, що артилерія б'є лише з лівого берега, що вмовкли гармати противни-ка. «Певно, накрив,— подумав про Зарубіна,— моло-дець!»

— Вперед, хлопці! Вперед!

Флот у громі й кипінні знову надав ходу навстріч кулеметам, навстріч крутому берегу, що спалахував ви-бухами, плювався гарячим свинцем і пламенем. Нараз умовк один з двох кулеметів— нежже шарахнуло снаря-дом?.. А за хвилю так само раптово погасло й друге вог-нянне віяло, втих, мов подавився, кулеметний гавкіт.

— Наддай, братва! Наддай!

Користуючись послабленням кулеметного вогню, де-сант рвонувся вперед, ось-ось мав увійти в мертву зону, але знову спалахнули кулемети, вдарили прицільніше, кулі тоскно засвистіли над головами, зацвѡхали по пло-тах і човнах,— булькнула чиясь рушниця за смолений борт неповороткого дуба, хтось востанне смертельно зо-йкнув, хтось несамовито вилаявся... Перші жертви!

— Поміняли позицію, гади! — скрипнув зубами Га-лашко. — Опустилися нижче...

Тепер зарубінські гармати не допоможуть — надія на самих себе.

— Наддай! Наддай!

— Вогонь! Вогонь!

Плоти й човни повільно, але нестримно пливли до бе-рега, зупинити чи повернути їх назад уже не могло ніщо у світі, по кулеметах під кручею сипонула рясна вогнен-на злива. А з правого крила десанту, що розтягнувся на півверсти чи й більше, нараз вирвалися вперед два важ-

кі дуби з кільканадцятьма воєнморами на кожному, навскіс перетяли прибережну бистринь і черкнулися пласкими днищами об пісок. Незбагненна сила, мов каміння з пращі, кидала бійців з суденець. Пружно стрибали у скаламучену воду і за два скоки сягали суші. Мить — і гнівна чорна лавина вже гнала на кручі могутне й моторошне червонофлотське «дай-о-ош!», яке щоразу проймало дрожем противника, силоміць вирвалося над рушничну та кулеметну тріскотняву, над гарматний грім, сколихнуло розбурхану боєм і розімлілу од спеки ріку...

Правий фланг, першим учепившись за берег, повів наступ на польську охорону — на кулемети, що сікли по ріці, на підрозділ жовнірів, який цепом заліг у прибережнім рідкоколззі,— і противника наче вдарило шоком. Один з кулеметів переніс вогонь ліворуч, навстріч наступаючим, другий знову умовк — чи то настрахана обслуга відтягалася далі, чи й зовсім тікала, бо не було для неї нічого жахливішого над оте пекельне матроське «дай-о-ош!».

А воно, «дай-о-ош!», уже гриміло з усіх плотів і човнів, уже весь воєнморівський загін доскочив берега і йшов в атаку.

Галашко видерся на кручу, пробіг зо два десятки кроків — зліва і справа по зеленій надбережній рівнині навальний воєнморівський вал! Перед Галашком наче з землі виріс приземкуватий, закіптюжений поручик війська польського. За трухлявою колодою, викинутою на берег весняною повинню, жовнір при кулеметі. Поручик оскаженіло махає пістолетом, квапить жовніра, який силкується встановити кулемет і од ляку не може. Поручик почервонілими витріщеними очима зиркнув на Галашка, скинув догори руку з пістолетом, та вистрілити не встиг. До ніг йому лягла граната, він хотів її одгребнути носком чобота і зник у вибуховій хмарі — разом з кулеметником і кулеметом.

— Дай-о-ош!..

Зарубінські гармати зрідка пострілювали через голови, у глиб розташування противника. «Дай-о-ош!» — долинало й на лівий берег, викликало в душі молодого комбата трепет радості й захвату.

До штабу третьої армії раз у раз прибували гінці. Полковник Кутшеба читав донесення й шодалі хмурнішав. Чорт забери! Якщо судити з даних розвідки, то щодо намірів більшовицького командування має рацію не він, начальник штабу, а генерал Ридз-Сміглий. Невже його, Кутшебу, зраджує чуття? Ні, він певен, що його оцінка оперативного становища, хоч яка з першого погляду суперечлива, таки ж єдино правильна, і треба вживати заходів, виходячи тільки з неї. Але спробуй перекопати в тім командуючого, коли ж клятві факти! Вони ще більш утвердять генерала на сумнівній позиції, він заведе в оману недалекоглядний штаб фронту, а більшовикам того й треба!

Потрібно негайно готувати наказ по армії. Начальник штабу залюбки зробив би це сам і таким чином запобіг прикрим несподіванкам, але не сміє: Ридз-Сміглий, тільки-но з'явиться у штабі, скасує той наказ навіть не стільки з огляду на дані розвідки, скільки з самої упертості!..

Але ж холера мамі пана командуючого! Коли ждати його до штабу? Певне, не раніше пізнього вечора або й завтрашнього дня! Час не стоїть на місці, час нині дорожчий від будь-якого маєтку, а генерал так просто гайнує його на сумнівні розваги! Та ще в яким товаристві! З гунцвотом Петлюрою! Ото справді шляхетна компанія!..

Вчора напрасований та прилизаний головний отаман приїхав просити аудієнції пана Ридз-Сміглого і був негайно прийнятий в присутності Кутшеби.

— Про державні, стратегічні та всякі інші важливі справи сьогодні — ані слова, — торохтів, медово посміхаючись і зазираючи в очі то Ридз-Сміглому, то Кутшебі. — Сьогодні, ясновельможні панове, маю честь запросити вас на приймний пікнік: мусимо хоч день відпочити від повсякчасних клопотів і поновити сили для великої діяльності... Зробили б он яку ласку, якби не знехтували моє щире запрошення й дозволили прислати завтра вранці автомобіль... Тут, неподалік од міста, є на Дніпрі така чарівна місцина, ніби господь бог навмисне сотворив її для душевного умиротворення й розваги ясного панства. Я звелів там дещо приготувати, там нас чекають. Слово гонору, будете задоволені.

Пан Ридз-Сміглий — відомий гуляка, запрошення головного отамана прийняв залюбки:

— Бардзо вдячні, пане Петлюро! Добра думка прийшла вам у голову! Всі ми так потребуємо відпочинку!..

— Дуже радий,— уклонився головний отаман. — Автомобіль ждатиме вас з восьмої ранку.

— Нащо клопіт з автомобілем, шановний пане! Чи не ліпше проїхатись верхи, розім'ятися після сидіння в штабних фотелях!

— Пан командуючий має слухність,— одразу погодився Петлюра. — Верхи справді не гірше. Заїду за вами.

«Забаглось бенкетування під час чуми»,— похмуро подумав Кутшеба і, подякувавши за люб'язність та поскаржившись на кляту відлюдкуватість, через яку він зле почувается в товаристві, від запрошення відмовився. А командуючий подався зранку. Гаразд, що сказав, де шукати, якби виникла нагальна потреба... Послати ко-кось із листом, аби вертався?.. Ні, ліпше поїхати само-му, бо на лист може не зважити.

Похмурий полковник Кутшеба викликав ад'ютанта.

— Накажіть осідлати коней.

— Слухаю, пане полковник!

...Останніми днями Симон Петлюра був у доброму гуморі. Писарство штабу головного отамана одразу помітило зміну в настрої патрона й користалося з його благодущності: сунуло до кабінету зі всілякими прось-бами. «Батько» був милостивий, нікому не відмовляв, хоч просьби траплялися вельми нахабні: одному забаг-лось хутора під Бородянкою (однаково він нічий, без-хазяйний), другий має дружину з капіталцем, відкри-ла б магазинчик, та нема приміщення, то чи не зволив би «батько» віддати лабаз Конторовича, що кинув доб-ро напризволяще і втік у Європу?.. Головний отаман де-монстрував щедрість підпилого купця, роздавав не на-лежне йому добро, недорогою ціною заживав сумнівно-го авторитету серед хапуг, сутяг та всякого іншого наброду, який був постійним отаманським оточенням і опорю.

А причиною Петлюриноного доброго настрою була його особиста удача: недавно поклав до кишені півторааста тисяч — не бозна-яка сума, проте ще більше округлить і без того круглий отаманський капітал. Чом з такої на-годи не виявити щедрості, тим паче чужим коштом, не

роблячи ані найменшого поруху рукою до власного гамана.

Розмахнувся досить широко й з пікніком. Під орудою вірного Грицька два дні перед цим поралися над річкою за Корчуватим теслі, товкся інший майстровий люд, чиргикали пилами, грюкали молотками; під'їздили підводи, доставляли бівуачне майно та продовольство. Все було готове саме в час — не раніше і не пізніше, ніж повелів можновладний отаман.

В приемній та ласкавій тіняві розкішних дубів, при самім березі, білили два великі повстяні намети (незгірш гетьманських, де тільки Грицько їх доп'яв?). У середині обидва вистелені килимами, поверх яких кинуті по жмені пахучого татарського зілля. Над чистим зеленкуватим тиховоддям зблискували свіжовиструганими сосновими стінами дві купальні, поставлені на вбитих у воді сторчах; до кожної з берега перекинута кладку з поручнем, в кожній наготовлено чисті рушники та простирадла. Трохи обіч, на вирубаній між кущів галявині, товклися кухарі, потріскувало вогнище, булькала юшка — в однім казані з судака, в другім з линини; на залізнім рожні смажився молодий баранчик. Під берегом у воду занурено батареї пляшок з добірними напоями. Пахощі довкола — мало не валять з ніг!.. Маємо тонкий смак, знай наших, пане Ридз-Сміглий!..

Пан Ридз-Сміглий належно оцінив отаманський розмах. Найперше, тільки над'їхавши до табору, кинув оком на намети, завважив на шпилі кожного по невеличкому прапорцеві (один — з орлом Речі Посполитої, другий — з тризубцем УНР), непевно хмикнув: телепень пан головний отаман! А потім заусміхався, замахав поперед себе рукою в білій рукавичці, відповідаючи на привітання петлюрівської челяді, що висипала навстріч поважному папству і, навчена промітнім Грицьком, ревла: «Слава! Віват!.. Слава! Віват!..»

Коли під'їхав ближче, впали в око обидві купальні край голубого плеса, ще раз так само скептично хмикнув: «Пся крев, ото передбачливий негідник! Либонь, і два нужники поставив під державними прапорцями!..» Мало не зареготав од зухвалої думки й несамохить шарнув поглядом довкруг, але ганебних споруд не уздрів. Натомість вловив чутливим носом дражливі пахощі небуденних потрав і зовсім розм'як, висловив господареві превеликий захват:

— О пане Симоне! У вас тут он яка розкіш!

Кепсько прихованої іронії Петлюра не завважував, скромно відповідав:

— Чим багаті, тим і раді, вельможний пане... Даруйте, що з огляду на военний час не можемо прийняти й розважити пана так, як би хотілось і як він заслуговує.

— О, що ви, пане! — перебив Ридз-Сміглий, безцеремонно розглядаючи в юрбі петлюрівської челяді дорідних молодиць, акторок лицедійського балагана, що недавно виріс, як гриб по дощу, завдяки сприянню головного отамана. — Вони у вас були б окрасою найпишнішого султанського гарему!..

— Хе-хе-хе! — розтягнувши тонкі губи, догідливо хикнув Петлюра. — Мої друзі, служительки Мельпомени... Коли говорять гармати, сердешні музи мовчать. Сприяю, аби не мовчали.

— Похвально, пане головний отаман, вельми похвально!.. Дивуюсь розмаху вашої діяльності: вершити справи міжнародної ваги, та ще й знаходити час на меценатство, то, прошу пана, треба мати он яку широку натуру! — Ридз-Сміглий розумів, що петлюрівське меценатство обмежується кількома особами вельми сумнівної моралі, але чом би не кинути самолюбцеві дешевого компліменту... Хай тішиться, поки натомість не піднесено йому гіркої пілюлі, не вказано на лакейське місце при панським столі.

Полковник Кутшеба прискакав у супроводі ад'ютанта й чотирьох жовнірів-охоронців, коли на застеленій килимами прибережній луговині, між двох білих наметів, клекотів підхмелений гомін, щедро лилося вино й медоточиві речі, коли гульвіси переступали той невловимий рубіж бенкетування, після якого, за розумінням вельможного панства, мав наступити справжній відпочинок, виявитися істинна привабність пікніку.

«Підсиплю вам гірчиці в медяний келих, — зловтішно подумав Кутшеба, — зіпсую настрої!..» — Його кавалькада спинилася на чималій від бівуаку відстані, ад'ютант з охоронцями zostалися чекати, не злазячи з коней, а полковник рішуче попростував до наметів.

— Бардзо пшепрашам, пане генерал, — скинув два пальці до козирка конфедератки, — шкодую, що порушую ідилію шановної компанії, але справи — над усе.

— О, пан Кутшеба! — схопився гостинний отаман, не дослухаючись до слів полковника. — Ото добре, що

надумали приїхати! Радий вас бачити! Прошу, прошу, шановний пане! — вклонився й широким жестом указав місце в лаві гуляк.

— Не на часі, пане Петлюро! — навіть не глянувши в його бік, холодно одмахнувся Кутшеба.

— Що сталося, полковнику? — невдоволено запитав Ридз-Сміглий, не рушаючи з насидженого місця між двох привабних служительок Мельпомени.

— Ще раз пшепрашам, служба. Ваша присутність у штабі, пане командуючий, конче потрібна. Так само,— позирк у бік Петлюри,— й головному отаманові, мабуть, слід вернутися до міста.

Ридз-Сміглий знехотя підвівся, не вельми люб'язно підхопив начальника штабу під руку, відвів подалі:

— Якого вам дідька треба? — кинув роздратовано.— Слухаю!

— Як доносить авіарозвідка, на південнім крилі Західного фронту більшовики почали наступ: переправляються через Сож і Дніпро, передові загони зім'яли нашу берегову охорону й розширюють плацдарм на правім березі.

— Якими силами?

— Поки що невеликими: загонами військових моряків і окремими стрілецькими частинами, треба гадати, Дванадцятої армії.

— Що повідомляє «двуйка»?

— Те саме. Переправа триває, більшовики зосереджуються вздовж Дніпра. Слід чекати рішучих дій.

— На Західнім фронті. Я це передбачав і казав вам не раз! Дані розвідки з півдня?

— В районі Білої Церкви й Коростеня не помічено жодних змін. Але смію зауважити, пане командуючий, що саме звідси та з київського лівобережжя й слід сподіватися загрози. На цих ділянках мусимо зосередити найпильнішу увагу і зміцнити оборону. Якщо не перейти в наступ, то принаймні перешкодити просуванню більшовиків. Вважаю, треба негайно передислокувати з Києва резервні частини на лівобережжя й на південні підступи до міста.

— Отже,— резюмував Ридз-Сміглий,— більшовики почали наступ на Західнім фронті, а ми маємо зупинити їх там, де вони не наступають — на Південно-Західнім?..

— Так, прошу пана.

— Дивує ваша логіка, пане Кутшебо.

— А мене, пшепрашам, дивує ваша безпечність, пане командуючий,— розсердився Кутшеба, твердо переконаний в несхибності своєї думки. — Пан слушно вважає, що наш клопіт — то Київ, маємо подбати про його безпеку.

— Невже пан гадає, що начальникові штабу те більше болить, ніж командуючому армією? — кинув Ридз-Сміглий, з ненавистю зиркнувши на Кутшебу. — Честь мундира мені не менш дорога, пане полковник, ніж вам.

Кутшеба зітхнув майже з розпачем. Ну що ти вдієш з упертюхом, засліпленим власною зарозумілістю? Як переконати в очевидному, коли він не хоче прислухатись до розумних Кутшебиних речей?..

— Дбаю не про честь мундира, а найперше про обов'язок перед Ойчизною, якій вірно служу впродовж тридцяти літ,— високопарно й не вельми обачно зауважив Кутшеба й тим дужче зачепив генеральське самолюбство.

— Пан нагадує мені про обов'язок перед Ойчизною? — верескнув Ридз-Сміглий. — Та як ви смієте?

— Не нагадую,— примирливо проговорив полковник, прагнучи затерти необачність. — Хай вельможний пан дарує, коли я не так сказав, та хотів лиш застерегти, аби нам не піддатися на більшовицьке ошуканство. Повірте слову старого штабника, пане командуючий: якщо не вживемо розумних заходів — за кілька днів більшовики будуть у Києві!

— Навіщо такі страхи? Негоже панікувати, полковнику.

— Так, негоже,— погодився Кутшеба. — Але запобігти крахові ще не пізно.

— Ото вже й крахові! — Ридз-Сміглий намагався зберігати скепсис щодо чорних Кутшебиних передбачень, проте на саме лиш припущення про можливість захоплення Києва більшовицькими частинами під генеральським мундиром повзали мурашки. Справді-бо, гарно б він оддячив ясновельможному панові Пілсудському за довіру, за ласку та милості, якими той осипав його останнім часом, якби накивав п'ятами з Києва, спричинився до провалу військової виправи Речі Посполитої.

— Гаразд, ідемо до штабу, поміркуємо. — Він з жалем озирнувся на гульбище, що дедалі хмільніше виривало на березі, й вернувся до Петлюри.

— Перепрошую, пане головний отаман,— легкий кивок гостинному організаторові гульбища,— мушу залишити шляхетне товариство,— загальний уклін веселій кумпанії,— маю невідкладні службові справи.

— Та що ви, ясновельможний! — забідкався Петлюра. — Побійтесь бога, як то можна десь їхати, коли тут...

— Шкодую, але мушу,— перебивши його, нещиро повинився Ридз-Сміглий і зловтішно додав: — І ви зі мною, пане Симоне.

— От-таке? — тільки й промимрив спантеличений Петлюра, розуміючи, що його веселому «державному» заходові амба і нічого тут не вдієш. Хотів би послати пихатого генерала під три чорти, досхочу нагулятися та натішитися, але хіба може? Ридз-Сміглий не просто собі генерал! То уособлення могутньої збройної сили Речі Посполитої, на яку покладає головний отаман останню надію, то його, Петлюрин, нинішній господар, а господареві треба коритись.

— Їхати то й їхати,— виявив ділову готовність, угадуючи за раптовою генеральською сквапністю якісь неприємності. Інакше чого б Ридз-Сміглий велів Петлюрі їхати з собою? Принесла ж лиха година занудного Кутшебу! Питати генерала ні про що не став — не до місця й не на часі. Гукнув Грицькові сідлати коня й зібрати особисту отаманську охорону. Коли підручний доповів, що кінь осідланий, а охорона готова, наказав:

— Зостанешся тут, приглянеш. Розбереш намети, все привезеш назад.

— А цих,— скосив Грицько око на підпилих гостей. — Виряджати зразу чи хай гуляють?

— Хай гуляють,— великодушно дозволив Петлюра. Було жаль на чортзна-кого переводити стільки всякого добра, але що вдієш. Кинув Грицькові крізь зуби, тихо, аби ніхто не чув: — Пийте, жеріть!.. А той ящик, з якого мав подавати мені й панові генералові, не руш!

— Що ж його, в воді зоставить?

— Тю, дурню! Привезеш назад!

— Буде зроблено, пане головний отаман! — радо пообіцяв Грицько, швидко прикинувши, що, коли не дати гостям розперезатися і виперти їх якомога раніше, то, крім ящика для пана Симона, можна багато що приберегти й собі. Загребущий лукавий син, незгірш «батька». Той самий апетит, тільки не ті можливості. Мусить задовольнитися тим, що впаде з отаманського столу. Та,

коли сказати правду, падають не самі лише крихти. Сьогодні перепаде, либонь, зо три десятки пляшок чудернацьких заморських напоїв. Заморськими напоями він утре носа сусідам-гречкосіям з ближніх хуторів — і то вже добре...

Петлюра перше пошкодував, що так нагло зіпсовано йому старанно готований пікнік, та по недовгім роздумі втішився і навіть запишався. Сьогодні в штабі Ридз-Сміглого вирішуватимуться, мабуть, дуже важливі питання, що стосуються воєнних дій на фронті, і командуючий має потребу в його присутності. Та й як же інакше? Йдеться про взаємодію збройних сил двох суверенних держав — отож цілком закономірно, що важливі плани обговорюватимуться спільно, обома високими договірними сторонами. Та невдовзі ждало Петлюру розчарування.

Пишна кавалькада — попереду Ридз-Сміглий, Петлюра й Кутшеба, позаду десяток жовнірів і січовиків генеральської і отаманської охорони — алюром доскакала до «Континенталу». Головний отаман сподівався, що проскачуть не зупиняючись далі, аж до Царського саду, де в Маріїнським палаці розташувалися численні служби штабу третьої польської армії. Але саме проти «Континенталу» пан Ридз-Сміглий притримав коня:

— Маю честь, пане головний отаман, — приклав руку до козирка, — відпочиньте, але, прошу вас, будьте на місці. Ви мені будете потрібні, я вас запрошу.

Не встиг спантеличений Петлюра кліпнути очима, як генерал зі свитою поцокотів бруком. Ти ба! Піймати такого облизня! Довгу хвилю головний отаман сидів на коні незрушно, наче прибитий, за ним купою товклися охоронці, ждучи сердитого «батькового» наказу, лише коні були байдужі до клопотів своїх хазяїв: мотали головами, одганяли мух, попирхували й дзенькали вудилами. Нарешті Петлюра отямився.

— Бодай ти пропав! — сплюнув на власний чобіт у стремені, рвонув повіддя й, доскочивши до самісінького під'їзду «Континенталу», сплигнув на землю. Кинув повід охоронцеві й зник за дверима.

Ридз-Сміглого й Кутшебу стрів жевжикуватий молодий ротмістр, черговий офіцер штабу:

— Радіотелеграма зі штабу фронту, пане командуючий! — подав паперову стрічку, доповівши, що за час його чергування в штабі нічого не сталося.

— Гаразд.— Генерал узяв радіотелеграму й швидко пройшов до кабінету. Кинув у куток стек, стягнув рукавички, стоячи прочитав штабну депешу.

— Я так і знав! — не ховаючи задоволення, повернув голову до начальника штабу. — Нате, полковнику.

В радіотелеграмі йшлося про відоме Кутшебі: більшовики почали форсування Дніпра в таким-то районі, переходять у наступ на Західнім фронті. А далі — велика дурниця: з метою припинення наступу противника третій армії наказувалося кинути резервні частини в район Хойники — Калиновичі.

— Казна-що! — Кутшеба з досадою кинув стрічку на стіл. Тепер з командуючим нема чого й балакати — поже не резерви на північ!..

— Готуйте наказ, полковнику! — Ридз-Сміглий відкинув намір радитися з Кутшебою, вважаючи, що інцидент вичерпано радіотелеграмою. Але ж начальник штабу до біса впертий.

— Я розумію: наказ є наказ, ми його виконаємо собі ж на шкоду, а потім будемо тішитися бодай тим, що не зі своєї волі допустилися тактичної неграмотності, яка недешево коштувала війську польському. Та я не про те. Оскільки в радіотелеграмі жодних вказівок щодо використання українських військових формувань, то можемо дозволити собі розпорядитися хоча б ними.

— Звичайно, полковнику,— вдаючи, що не помічає Кутшебиного роздратування, кивнув Ридз-Сміглий. — Я щойно думав про це. Оскільки ви наполягаєте на необхідності укріплення передмостового плацдарму і південних підступів до міста (хоч я тієї необхідності не бачу), викличте Петлюру й категорично порекомендуйте розставити його курені так, як ви вважаєте за потрібне.

Кутшеба розумів: не вельми то надійна сила — петлюрівське опереткове воїнство. Не раз жорстоко бите червоноармійськими загонами, воно боїться більшовицького духу і, як тільки йому непереливки, кидає бойову позицію, тікає куди очі світять, і годі його зупинити. Пишномовні речі петлюрівських балакунів уже не мають впливу, власна шкура хуторянина дорожча від ефемерної самостійності України. Та й що воно взагалі за штука, ота самостійність? На біса вона гречкосієві?.. Дивно, що досі не розбіглася петлюрівщина по своїх хуторах, не залишила «батька» коло розбитого корита... От жолнеж польський — то інша річ. Бито його менше,

отже не навчено, він (за винятком окремих розумників) досі гадає, що боронить Ойчизну від більшовицької загрози, вірить у легку перемогу, яку обіцяє командування.

Так, доблесний жолнеж польський — воїн надійний. Кутшеба волів би його поставити на небезпечну ділянку київської оборони, а не лайдака-петлюрівця, але жолнежі за дурним наказом ідуть казна-куди. Треба зати-кати дірки бодай поганим петлюрівським заткалом.

За годину начальник штабу поклав перед командуючим наказ по третій армії (Ридз-Сміглий одразу його підписав і звелів Кутшебі простежити за виконанням), а також план перегрупування петлюрівських формувань.

— Панові командуючому відомо, що деякі з них на фронті, і чіпати їх нема потреби. Я пропоную ввести в дію ті, — пояснив начальник штабу, — що дислокуються в Києві.

— Цілком слушно, тут їм робити нічого, — схвально кивнув командуючий, розглядаючи карту з викресленою на ній схемою оборонних рубежів третьої армії. — «Запорозький кіш», резервний курінь, три сотні кінноти — і це все?

— Так. Крім особистої варти головного отамана й комендантської сотні, що охороняє штаб. Але то дрібниці.

— Артилерія?

— Шість далекобійних батарей. Розташовані на Сирці й Куренівці. Вважаю, доцільно їх не чіпати, щоб не роззброїти міста, коли наш резерв залишить Київ.

— А навіщо в місті далекобійні гармати?

Кутшеба знизав плечима. Невже невідомо навіщо? Та на випадок, коли більшовики поведуть наступ і підходять до Києва. Цього не припускає ні генерал, ні штаб фронту, а він, Кутшеба, припускає! Мало того, він запевняє, що саме так воно й буде, що доведеться боронити Київ, тому й залишає гармати! Однаково на фронті, якщо він не витримає і почне відкочуватися, ці кілька батарей нічому не зарадять, а для оборони міста важитимуть чимало!.. Але чи варто пояснювати все те командуючому, який, мов сліпий стежки, тримається безглузлого переконання про наступ лише на Західнім фронті?

— Артилерію, — не дочекавшись відповіді, продовжував Ридз-Сміглий, — тримати в Києві немає рації, переведіть її, де вона потрібніша.

— Гарзд, пане командуючий, — скорився Кутшеба.

— Укріпіть нею Бровари абощо.

— Буде зроблено, пане командуючий, — мляво пообіцяв полковник, бажаючи в цю хвилину лише одного: скоріше скінчити розмову, вийти з гнітючого генеральського кабінету й перепочити. Бо йому набридло, бо він стомився вести пусту балачку! Хай генерал чинить як знає, на те він — командуючий. Якщо його армія намарне ляже трупом — відповідати насамперед йому, зарозумільцю Ридз-Сміглому. І перед немилосердним ужондом пана Пілсудського, і перед власною совістю...

Петлюра, оповіщений про те, що його хоче бачити генерал Ридз-Сміглий, сів у автомобіль і за кілька хвилин був у штабі третьої армії. Почував шаленство за недавню кривду, кипів люттям на генерала, полковника, на весь польський штаб, але сховав пиху до кишені, свідомо приневолив себе до люб'язності.

— Маю честь, — пристукнув підборами й срібно дзенькнув острогами. — До ваших послуг, пане генерал!

— Вибачайте, що порушив ваш відпочинок...

— Який відпочинок! — перебив патрона Петлюра. — Скільки справ!

— Тим паче даруйте, що одірвав од діла. Прошу сіда-ти. Потурбував з необхідності.

— Розумію.

— Пан полковник пояснить суть справи. Удвох порадитесь, обміркуєте деталі. Сподіваюсь од вас, як головного отамана, негайних дій. — Ридз-Сміглий підвівся з фотеля, виступив з-за столу й подав Петлюрі руку: аудієнцію закінчено, щезай, пане отаман, набрид ти мені гірше від гіркої редьки!

Полковник Кутшеба взяв Петлюру під ручку, повів до себе.

— Я вас довго не затримаю, шановний, сідайте, прошу вас. — І чітко та коротко виклав наказ про виведення на оборонні рубежі решток шостої петлюрівської дивізії. Наказ, щоправда, був майстерно замаскований під дружню й зичливу пораду, аби Петлюра почувався не челядником, а рівною союзницькою стороною, і зберігав ілюзію суверенності ефемерної УНР.

...Того ж дня польські резервні легіони повантажилися в теплушки й погуркотіли на північ. Залишили насиджені кубла й доблесні петлюрівські ратники. Залишили знехотя, без найменшого ентузіазму, хоч «батько» власною персоною об'їхав казарми підрозділів, прокричав пе-

ред строем розчулену патріотичну промову, побажав ратної слави на полі брані, — силкувався надихнути, врозумити, аби су-ч-чі сини менше дезертирували.

13

Павла Троця, хоч чим би був зайнятий, тягнуло до лазарету. Двічі за півдня, підстерігши, коли строгий лікар вийде з лазаретної каюти, заскакував до Руштана й подовгу, аж поки лікар не вертався і не виряджав геть, стояв біля хворого. Згорьовано зітхав і подумки корив себе за недогляд, якого він, мабуть, допустився і який став причиною нещастя з Антоном. Троць досі до ладу не знає, як підставив себе дурній кулі завше обережний, по-розумному обачливий у бою Руштан. Хоч би розказав, чи що... Але він як упав у безпам'ятство в наглій перестрілці, так і не виходить з нього скоро добу...

Моторошне й гнітюче у Троця почуття. Розуміє: живий вірний товариш (хрипко дихає за тонкою дерев'яною переділкою, стогне або нерозбірливо говорить у гарячці), отже є він, реально існує, та от буває мить, коли здається, що Антона вже наполовину нема і скоро не буде зовсім. Тоді йому робиться страшно, він біжить до лазарету, хоч недавно там був, обридає лікареві, домагаючись, аби той пообіцяв, що Антон житиме. Лікар відповідає непевно, Троць сердиться, зривається на крик — теж має нерви! — і вертається до роботи. А за якусь годину повторюється те саме. Уже сердиться й лікар: не заважай, матросе, роблю все, що в моїх силах, але ж я не бог.

Вузьким коридором мимо лазарету, біля якого терся Троць, насідаючи на лікаря, квапився Степанов.

— Як він? — кивнув головою на двері.

— Кепсько, Максиме Георгійовичу, — доповів лікар. — Потрібна складна операція, зробити її в наших умовах неможливо.

— Отже, хай помирає? — розгнівався на безпорадну медицину начдив. — Є ж якийсь вихід?

— Доставити хворого в будь-який лікарський заклад, що має необхідне обладнання й хірургічний персонал.

— Але ж ви знаєте, що такої можливості ми не маємо.

— Звичайно, — зітхнув лікар.

— На що ж сподіваєтесь?

— На Руштанів організм та на успішний вихід флотилії в Дніпро. Дванадцята армія має добрий польовий

госпіталь, туди б відправити. Аби тільки швидше, щоб дожив до того часу.

— Протягне довго?

— Добу, щонайбільше.

Троць, почувши те, зіпив зуби й рвучко пішов геть. Глянувши йому вслід, Степанов зітхнув: і за Руштаном пожалів, і поспівчував Троцевому горю. Втратити друга — то втратити найбільше. Власним серцем пізнав те. Степанов під час Жовтневого виступу. На підступах до Зимового упав його товариш найвірніший, Санько Миколайчук. Плакав Степанов і лютився. І шалено мстив юнкерству.

Зараз глянув на лікаря і не наказав — попросив:

— Ви вже догляньте.

— Роблю що в моїх силах.

— Робіть. Завтра, сподіваюсь, відправимо. — Й пішов до кают-компанії, де на нього чекали командири всіх десяти суден дивізіону.

Підтверджую бойове завдання, товариші, — почав, зачинивши за собою двері. — Про відповідальність його говорити не буду. Лише нагадаю: від успіху нашої операції залежить доля фронту, життя тисяч червоних бійців. Виконати його ми спроможні, хоч на легку перемогу сподіватися не слід. Щоб кожен командир, начальник і кожен воєнмор краще усвідомили нелегіть завдання й мобілізували всю силу й бойове уміння, підкреслюю: з безперервним боєм мусимо пройти не лише лоївський міст, а цілий ряд укріплень противника — від Лоева і, може, до самого Києва! На відрізу Лоїв — Крупейки ворог зосередив п'ятсот чоловік піхоти, тридцять кулеметів, чотирнадцять гармат! Якщо пройдем успішно цей небезпечний рубіж — зробимо важливий крок до перемоги!.. Точність, швидкість виконання наказів, революційна дисципліна в рядах, усвідомлення високого бойового обов'язку — ось що забезпечить успіх!

Степанов передихнув і в напруженій тиші хвилю помовчав. Розкинув на столі накреслену від руки карту з кроками для кожного судна.

— Прошу ближче, товариші!.. Виходимо, — ткнув вістрям олівця в берег побіля Карпівки — місце перебування групи, — о першій годині тридцять хвилин. Оскільки на ріці жодних навігаційних знаків, а проходження попід лівою од фарватера фермою досить важке, судна ідуть кільватерною колоною за головним, дотримуючи

відстані сто п'ятдесят — двісті сажнів. Гармашам і кулеметникам бути наготові, тримати під прицілом берег. Освітлення загасити, йти самим малим, аби якомога довше залишатись непоміченими. Якщо ж противник виявить флотилію й догадається про наш намір — діяти якнайшвидше, відкрити вогонь з усіх гармат і кулеметів. Тримаючись лівого берега, відходити вниз по ріці. Порядок проходження пропонується такий: «Малый» іде головним, слідом — канонерки «Геройский», «Мстительный», загороджувачі «Трал», «Запал», посильні судна «Батурин» і «Пинск». Канонерки «Меткий» і «Молодецкий» прикривають хвіст колони. Якщо противник з передмостової позиції відкриє вогонь — «Меткий» та «Молодецкий» мусять придушити вогневі точки й пройти міст останніми або ж в крайньому разі відійти вгору й діяти залежно від обстановки. Оскільки проходження небезпечного місця вимагає граничної швидкості, наказую не допускати жодної затримки: допомоги одне одному судна не подають, на сигнал «Терплю небезпеку!» не реагують! Кожен підбитий, виведений з ладу чи застряглий на міліні корабель зарятовується власними силами...

Командири почали презиркуватись і знизувати плечима: останнє суперечило споконвічному морському закону про виручку й допомогу, порушення якого вважалося безчестям і ганьбою. Як це — не поспішати на виручку? Як не подати допомоги, якщо її просять?..

— Так, кожен зарятовується власними силами, — повторив Степанов, — і прошу дослухати мене до кінця. Це викликано необхідністю; будь-яка затримка призведе до більших втрат, отже роль рятувального судна виконуватиме «Верный»: підбитих відбуксировує в безпечне місце, екіпажі потоплених приймає на борт, діє узгоджено з «Метким» і «Молодецьким»! Все! Запитання чи заперечення є?..

— Нема.

— То в добрий час, товариші!

Вечір над Сожем опустився раптово. Червонувате сонце щойно пірнуло за розтягнуте над правим берегом пасмо хмари, — і зразу поплив по землі теплий морок, спершу тьмяно-бузковий, далі темний, мов чорнило. Небо густо забите хмарами, вітер мотає їх сяк і так, ворочає, наче вали сіна, але не може виборсати ні місяця, ані зірочки. Дме він від Лоева, навстріч флотилії, здіймає на ріці дрібну хвилю, і вона тихо поплескує, накочуючись на хо-

лодні крицеві носи канонерок, колеться навпіл і десь за кормою змішується з сірою піною й непомітно гасне.

«Малый» поволі спускається за течією і, мов жива істота, дрібно тремтить од нервового напруження. Все на нім припишло, зачаїлося, вглядається в темінь, дослухається до кожного погуку з чужого берега. Не тільки «Малый» — вся флотилія притишена й німа, але зібрана в тугий вузол, готова щомиті вибухнути громом, полум'ям, гарячим металом, ладна на смерть зітнутися в шаленім двобої з супротивником і перемогти або вмерти!

Троць не відходить від кормової стотридцятиміліметрівки. Раніше вона була Антонова, а на всю ніч, та певне й надовше, аж поки Антон видужає, — Троцева. Кулет мет передав другому номеру, прийняв гармату. За дня усе перемацав та вивірив, обклався ящиками з снарядами. Тягаючи їх з погребя, сам упрів і геть загнав заряджаючого, молодого военмора Васюту. Бач, клює носом, сердешний.

— Не спи, не спи, Васюто! — неголосно застерігає змореного матроса. — Не до сну, браток, ниші! Ой, не до сну!

— Я не сплю... Тільки так, позіхається, — ледве долаючи дрімоту, що паче медом зліплює повіки, відповідає Васюта. — Я хоч тиждень міг би не спати.

— Бреши, бреши, хвастуне! — заохочує Троць. — А я б оце, коли б можна, не пив, не їв — хріп би, та й тільки! — Хотів сказати ще щось, та раптом подався назустріч білій постаті, що забовваніла на юті. — Ви, лікарю?

— Я. Тебе шукаю.

— Щось сталося? — жажнувся Троць.

— Та ні. Ходи до лазарету, Руштан кличе.

— Кличе? В гарячці?

— Опритомнів, — повідомив лікар, непомітно зітхнувши.

— Ух, молодчага! — Троць так зрадів, що не помітив лікарської засмути, одразу погунав до лазарету, застерігши Васюту: — Ти з місця — ані руш! Я на хвилину!..

Увійшов до каюти і вражено застиг на місці. Скільки разів перед цим заглядав до друга, — бачив його в тяжкій непритомі й гарячці, в стогоні й маренні. А тепер Антон зовсім не схожий на себе: блідий, змучений, та водночас всупокоєний і просвітлілий. І та просвітлілість най-

дужче лякала Троця, тримала в заціпенінні біля порога. Не смів ворухнутися, навіть дихнути голосно, відхекнутись по скорій ході. А Руштан наче ждав, що Павло підступить ближче, дивився в стелю й збирався з думками — сказати ж має щось дуже важливе. Поволі повернув голову, далось те йому, певно, з великим зусиллям, бо на лобі заблищали дрібні краплі поту.

— Ти, Павле? Чого став, проходи, — ворухнув безкровними губами, і Троць скоріше догадався, ніж почув, що він мовив.

— Я, Антошо! — намагаючись не зрадити себе, бадьоро відповів Троць і потис холодну Руштанову руку, що безживно лежала поверх простирадла. — Здоров, друже!.. У нас, браток, таке починається, — повідомляв, аби не мовчати, — а ти залежався, розледачів..

— Залежався, розледачів, — мов луна, повторив Руштан. — А ми, чую, йдемо?

— Так, Антоне, на прорив! У Дніпро виходимо!..

— А я лежу...

— Нічого, нічого, скоро встанеш!

— Устану, устану, — обіцяв Руштан, але, мабуть, сам не вірив своїй обіцянці, бо затнувся, судорожно ковтнув гарячий клубок і, мовби вибачаючись, попросив: — А коли щось, Павлушо, так ти тее... напиши батьку-матері в Олонешти, — і з такою невимовною тугою глянув Троцеві в очі, що того пройняв дрож. Тепер у Троця не зосталося жодних ілюзій, бачив, що Антон помирає і сам те розуміє. Незбагненна й невідома сила вернула Руштанові свідомість в останній його час лише затим, щоб незабаром погасити її разом з життям. Кажуть, так буває завше: при самім кінці смерть дає людині недовгочасну полегкість — для останнього завітного слова, для умиротворення і просвітління... Троцеві хотілося криком кричати од жалю, гніву й безпорадності, та він одчайдушним зусиллям прибрав безпечного вигляду, удавано обурився й навіть засміявся:

— Та чи не тю на тебе, Антоне! Та житимеш ти, чуєш! Житимеш, житимеш, сам напишеш, що треба й кому треба!..

— Гаразд, житиму. — Подоба гіркої усмішки з'явилася на смаглих Руштанових вустах і застигла. — Ти вже йди, Павле... — сказав зовсім знесилено.

— Так, так, — закивав Троць, — ти поспи, а я іду... Але я скоро вернуся, чуєш? Ти жди: як тільки

прорвемось — так і прийду... Видужуй, нам з тобою ще Київ брати, а може, й твої Олонешти...

...Відколи «Малый» підняв якір, Степанов не сходив з містка. Стояв поряд з капітаном, вглядався в густий, як вовна, морок, що з нього поволі проступали ледве помітні для ока обриси мосту. Е, важка то штука — поночі пройти зовсім не розраховану на судноплавство ферму! За Галашковими вимірами — все в межах норми: і габарити прольоту, і глибина під кілем. Якби вдень та по тиховоддю — було б пусте! Але ж темінь, але ж течія шалена! А льодорізи перед биками мов навмисне притулені так, щоб заважати судноплавству... Треба пильнувати! Зробиш один необережний рух — і крутоне судном нечиста сила, і притисне до кам'яного стояка, і смикатимешся, як на прив'язі, поки знімешся та пропхнешся в кляту діру...

Мабуть, те саме думав і командир судна. Стояв мовчазний, зосереджений. Степанов утримувався від будь-яких порад чи вказівок. Альберт Петрович Ердман — капітан бувалий, потомствений латиський мореплавець. На нього можна покластись...

Щоб обігнути льодоріз і проскочити в неширокий прохід між биками, з фарватера, по яким досі йшли, треба круто покласти ліво руля, дати повний хід, аби судна не знесло течією, і негайно ж узяти праворуч, бо поминеш потрібний проліт і вискочеш на міліну. Командир це розуміє: наказує «Ліво руля!», обминає косу... Тепер — дужий короткий ривок вперед — і... Та з ривком «Малый» запізнівся.

— Повний вперед! — наказав Ердман, та в машинному відділенні команди, мабуть, не почули, бо водночас з нею над Дніпром зблиснули ракети, берег вибухнув пекельним громом. За ним командир не почув власного голосу.

— Повний вперед! — машинально повторив команду, хоч вона вже не могла запобігти біді. Півхвилиної затримки було досить, щоб несамовита течія занесла судно й виперла правим бортом на льодоріз, а носом розвернула в підшву правого бика. Під кілем, перекочуючись і тріскаючись, гостро заскреготіло каміння, зарипів пісок. Судно заточилося й стало.

Завше спокійного й розважного командира зрадила витримка: люто плюнув, вилаявся, винувато глянув на Степанова, теж прикро враженого невдачею.

— Ну треба ж таке!..

Обидва розуміли: затримка «Малого» бодай на чверть години погубить усе. Застряв на дорозі, а вслід іде флотилія! Зіб'ється в купу перед мостом, попаде під вогонь ворожих гармат та кулеметів і, позбавлена можливості вільно маневрувати, загине... В ліпшому разі якщо встигне, то відійде назад, під Карпівку. Операцію буде провалено! Про те страшно подумати!..

Довкола видно як удень: поляки безперестану засвічують ракети — одна гасне, друга розгоряється, осяють ріку спалахами, поливають свинцем; Дніпро вибухає пінявими султанами і, поглинаючи розпечений метал, аж шипить; із суден, що, надавши ходу, швидко наближаються до мосту, палять гармати флотилії.

З обох боків це поки що гарячковий і безладний шквал, безприцільна пальба. Вогонь противника, як і стрілянина з суден, мети не досягає, хоч ріка вирує й горить кривавим полум'ям. Поки вогонь стихійний, поки противник не оговтався й не пристрілявся, «Малый» що б там не було мусить зрушити з місця!

— Накажи дати повний назад, я стану до стерна, — вперше озвався Степанов.

— Повний назад!..

— Єсть повний назад! — почулося у відповідь, і машина заревла, судно задрижало всім тілом, смикнулося, на аршин подалося назад. Потім знову знесилено завмерло, наче було навік прив'язане до клятого льодорізу.

— Самий повний назад!

— Єсть самий повний!..

Машина вклала в ривок зусилля, на яке тільки була здатна. Ще судорожніше задвигтіла палуба, заходив ходором і зарипів такелаж, — усе пойняла така напруга, що, здавалося, судно от-от розсиплеться на друзки, якщо не одірветься од льодорізу й не опиниться на вільній течії.

Степанов, зціпивши зуби, орудував стерном, подаючи його то ліворуч, то праворуч, намагався розгойдати судно, зрушити з мертвої точки. Прогиналася обшивка, тріщало брусся льодорізу, зі скрипом виривалися з деревини іржаві скоби. Зрештою тріснув якийсь останній зачіп, судно смикнулося й аж присіло на воді, а далі давай небезпечно прискорювати рух заднім ходом.

— Стоп, машина!

— Єсть стоп!..

- Малий вперед!
- Єсть малий вперед!..

Канонерка набрала сили і впевненості. Спершу повільно, а потім швидше пішла попід мостом, взяла в правий бік і опинилась на фарватері. Хтось із емоційних воєнморів крикнув «ура!», Степанов, витерши піт з чола, передав стерно матросові-рульовому, що з мовчазним захватом стежив за роботою начдива, і зійшов на капітанський місток:

— Тримай ближче до берега, Альберте! В мертву зону!

Гармаші, що на короткий час припинили вогонь, коли «Малий» проходив міст, тепер знову повели пальбу. Троць не давав передиху Васюті:

- Заряджай!..
- Заряджай!..
- Заряджай!..

«Геройський» зрозумів помилку «Малого» і, щоб не повторити її, круто поклав ліво руля, але на хвилю раніше, ніж було потрібно, необачно надав ходу і... вигнався на міліну. Вигнався так, що знятися власними силами було годі й думати, тим паче, що дорога кожна хвилина, що снаряди лягають щораз ближче! Чи багато треба противникові часу, щоб пристрілятися і геть розтрити нерухому, виставлену, мов мішень, канонерку!..

Сигнальний заморгав ліхтарем: «Терплю небезпеку!», «Терплю небезпеку!» Мимо, ведучи біглий гарматний вогонь по спалахах ворожих батарей, квапливо і впевнено пройшов «Мстительный». Цей безпомилково прийняв ліворуч, затим — праворуч і вже був по той бік мосту. Вийшов на фарватер і підбирався під правий берег, уникаючи ворожого вогню й посилюючи свій. За «Мстительным» легко й так само впевнено проскочили загороджувачі «Трал» і «Запал», а далі й посильне судно «Батурин»...

У поляків зчинилась веремія.

Начальник лоївського гарнізону майор Нізведський згадував пана Єзуса, матку боску і всіх святих, кликав посвідчити, що він зробив усе можливе, аби не випустити більшовицького флоту з мішка. А що більшовики вирвались, то винен не він, майор Нізведський, а, мабуть, диявол, бо чим інакше пояснити неймовірне? Так, неймовірне! Бо, здавалось, легше верблюдаві пролізти крізь вушко голки, аніж кораблям пройти лоївські укріплення!..

А вони проходять! Вогонь! Вогонь!.. Розбити, потопити, не залишити сліду на воді... Бити по клятій фермі, що вважалася непрохідною і що її ось пройшла вже більша половина більшовицької флотилії!..

І зосередили такий вогонь, що потикатися під міст було б самогубством. Та в цю хвилину ніхто, власне, й не потикався. «Верный» прийняв сигнал «Геройського», поспішив на допомогу. Обережно підплив до корми, кинув буксирний трос. І ось уже совається та натужно погуркує, стягаючи канонерку з мілини.

«Меткий» і «Молодецкий», як було наказано, прикривали хвіст колони. Колона майже пройшла, zostались «Верный» з «Геройским» та ще «Пинск», що не встиг проскочити під міст, поки не пристрілявся противник. Треба прикривати — хай прориваються!.. «Меткий» і «Молодецкий» підійшли майже під берег, годі було дістати їх снарядом з високої кручі, і вони спокійно й методично крушили оборону противника, криючи вогнем кожен метр берега. Проти них висунули кілька кулеметів, довгі черги сягали обох канонерок, довбали обшивку, дробили такелаж, проте серйозної шкоди зробити не могли. Невдовзі, притиснуті до кручі стрічним вогнем, кулеметники musiли відсунутися назад.

А вогонь щодалі дужчав, — надто при лівій фермі. Під нею раз у раз здіймалися каламутні водяні стовпи, здригалися й гнулися металеві перекриття, осколки висікали іскри з бетону, дробили камінь, рвали на цурпалки колоддя льодорізів. Чи довго витримає ферма, чи не рухне в ріку?..

А «Пинск» хитрий!.. Надійшовши до мосту й оцінивши мізерність шансу на благополучний прорив вогняної завіси, зробив крутий віраж і подався вгору! Може, злякався? Вирішив переждати до ліпшого часу десь під Карпівкою або ще вище?.. Ні! Наче передумавши, швидко розвернувся й, часто бахкаючи з гармат, знову погнав уперед — та вже не під ліву, а під праву ферму.

З-над неї, при самім урвищі, татакав ворожий кулемет, намагаючись дістати «Верного» та «Геройського». Прориву в цім місці поляки не сподівалися й поготів! Поперше, мілко, по-друге, який зухвалець посміє проходити під самим носом у противника, за кілька метрів від кулеметної точки!..

А «Пинск» посмів. Маючи не вельми глибоку посадку, зважився на ризик. Поляки отямилась, коли судно

пройшло під міст і з його труби війнуло їм під самий ніс жаром і кіптявою. Загаласували, завовтузилися, намагаючись переставити кулемет, щоб вести вогонь круто вниз. Але з судна сипонув град куль, змушуючи кулеметників шукати рятунку за металевими перекриттями. Кулемет таки ж розвернули, були готові вдарити по близькій цілі, та звіддалік, з «Малого» чи «Мстительного», поклали снаряд: зметнулися тріски дерев'яного настилу, кулеметників чи то прошили осколки, чи повалила з ніг вибухова хвиля.

Степанов ледве стримував радісне збудження, що обіймало його тим дужче, чим впевненіше вибиралися «з мішка» судна дивізіону, чим прицільніше й результативніше вели вогонь воєнмори-гармаші. Замовкло кількка ворожих кулеметів, замовкла не одна гармата!.. А «Пинск» (ну чи не молодчина!) проліз майже попід черевом у ворога!..

З досади поляки зеленіли. Прогавивши «Пинск», давай переносити вогонь праворуч, а «Геройский», таки ж стягнутий з мілини, не барився й пройшов попід лівою фермою.

Це успіх, це бойова удача!..

Перед початком прориву, зважаючи на складність обстановки, Степанов допускав можливість втрат і вважав, що навіть двох-трьох суден, якби їм вдалося пробитися через укріплення і вийти в район Пічок, буде досить, щоб досягнути мети. Навіть двома-трьома суднами він паралізував би берегову оборону противника й забезпечив переправу Дванадцятій армії!.. А пройшло їх сім!

— Загороджувачам і посильним відходити вниз, перенести вогонь на Крупейки й Шитці, — передав наказ по загону. — Канонеркам «Малому», «Мстительному» і «Геройському» забезпечити вихід «Меткого», «Молодецького» й «Верного»!

Степанову праглось неймовірного, сподівався на ще більшу удачу, але ж і противник не сидів склавши руки. Поставив при самім мості бомбомет, довбав і довбав ліву ферму, дробив бики, на яких вона висіла, аж поки не зірвалася й не впала донизу, зовсім заваливши прохід.

«Меткий», наслідуючи приклад «Пинска», подався вперед. Незважаючи на вогонь, з ходу влетів під міст... Під кілем різко затріщало, судно, ніби хто схопив його за днище рукою, зупинилося й завмерло. Незрушне, безпорадне, беззахисне! «Пинск» пройшов, а «Меткому» не

пройти, і не пройти тепер ні «Молодецькому», ні «Верному»...

Ще годину, а може, дві чи й більше, гримів поєдинок. Судна, маневруючи по ріці, щоб не дати противнику пристрілятися, били по берегу з обох боків мосту, гасили спалахи ворожих батарей, а ті то примовкали, то зримували знову. І стояла над Дніпром заграва, і скипала забарвлена в червоне вода, аж поки не зайнявся світанок, поки сувора ніч не перейшла в такий же суворий день.

З «Малого» досвітком бачили: «Меткий» під прямим ворожим вогнем пробував знятися з мілини, кликав на поміч «Верного», але той не міг пробитися крізь вогонь. «Меткий» впевнився, що вирватися з пастки не зможе, і клопотався вже тим, щоб з честю вмерти. Невдовзі він вибухнув з такою силою, що, либонь, в половині лоївських хат повилітали шибки. Знівечена вибухом, славна канонерка перевернулася на бік і, наче вбита велетенська рибина, навкіс лягла між опорами.

— Ех, браточки! Ех, Іване, — гірко побивався Степанов за воєнморами, за комісаром Даниловим, який перед операцією перейшов на «Меткий», щоб керувати суднами, призначеними для прикриття колони. — Ну, як же це ви?.. — І зняв безкозирку, й тяжко опустив голову. За ним — весь екіпаж «Малого», що вражено й пригнічено зібравсь на палубі.

— Максиме Георгійовичу! — мало не крізь плач неголосно мовив Павло Троць, але Степанов не ворухнувся.

— Товаришу начдив! — настирніше повторив Троць і торкнув Степанова за рукав.

— Що тобі, Павле?

— Антона, — закусив Троць губу, — Антона теж нема... Дозвольте салют.

— Дозволю.

Мовчазний і суворо-урочистий Троць вернувся до гармати.

— Заряджай!.. За геройських червоних воєнморів! — І берег здиблюється від снарядних вибухів.

— Заряджай!.. За браточка мого, революційного моряка товариша Антона!..

— Заряджай!.. Смерть гадам світового імперіалізму!..

— Заряджай!..

— Заряджай!..

За битого двох небитих дають... Треба ж вигадати!.. Раніше Шевчик не замислювався, наскільки правдива та вигадка, а тепер бачить, що мудрий чоловік те придумав. Либонь, бито його не менше, ніж Шевчика!

Вибравшись із Остапчукової кукурудзи, він обережно брів обніжками, поміж буйної, мов зелена піна, городини. Вдень, лежачи у схованці й мліючи від спеки та спраги, думав одне: діждати ночі — і негайно з села! А от діждав — і не дуже квапиться. Ніби щось не пускає, ніби не з усім упорався в Лошаковій Гуті і мусить зробити щось дуже важливе.

А вночі таки ж добре! Ніч — твій спільник і захисник. А ще коли ти в рідному селі, то й поготів: кожна стежка чи обніжок виведуть куди треба! Кожна вишенька, тополька, вербичка, калиновий кущик прикриють і переховають, у їхній тіні ти — невидимка... Небезпека, певна річ, чигає, та коли бути обережним, не полахати сільської собачні, можна утнути щось путяще!..

До батька він не піде, аби не побивався старий, не дорікав, не карався страхом, що знову схоплять сина й потягнуть на муку. Краще він усе пояснить батькові іншим разом, ліпшим часом, коли вернеться до села назовсім, вернеться не з ганьбою, як цього разу, а зі світлом правди.

Он і Сорочине обійстя: хата, клуня, стайня, корівник, комора, хлів, у якому зовсім недавно шелестів Шевчик соломною і виявляв цікавість, куди по смерті попаде: у рай чи в пекло... А бодай ти все оце згоріло разом з Сорокою й катюгою сотником! Ні, само не згорить! Підпалити? А навіщо? Чи затим він сюди йшов! А за чим?.. Сам собі не міг відповісти, бо не мав однієї певної цілі. Було кілька причин, через які прибрів Шевчик до ненависного хазяйського двору: вела його і гірка кривда, і люта жадоба відплати, і бажання добути зброю — з нею він почуватиметься певніше, з нею не так соромно вертатися до матроського загону. Сам не знав, як буде діяти, як поведеться в Сорочинім кублі, — на місці буде видно.

За останні дві доби пережив он скільки страху! Але є, мабуть, невидима межа, переступивши яку, людина вже не заповняється страхом, бо віддається іншому, дужчому почуванню. У Шевчика то була одчайдушність. За нею він позбувся страху, але не згубив голови — вів себе з холодною розсудливістю й осторогою.

Велике, наче вигін, Сорочине подвір'я з усіма хазяйськими будівлями він знав не гірше, ніж власну кишеню, і не мав потреби йти до двору у хвіртку, а до хати в двері. Підійшов з городу, притулився під причілком приземкуватої хати, роззирнувся в густо-фіолетовім морозі навколо. Коло воріт клуні ворушиться примара. Вартовий. Отоже, в клуні на свіжім сьоголітнім снін сплять петлюрівці, підручні цибаготе сотника. З п'ятеро чи шестеро. Коли Шевчика привели сюди, то було всіх не більше десятка: сотник, хорунжий та з семеро рядових гайдамак. Отож вони в клуні, а той стереже... А на ганку теж бовваніє темна постать. Слабко зблискує й гасне червонуватий вогник. Аж за ріг хати, де по-котячому заचाївся Шевчик, несе ядучим духом самосаду... Двоє недремних стражів сотникового супокою. Ну й дарма, вони для Шевчика не завада.

Був Шевчик у владі якоїсь не усвідомленої ним самим сили. До прагнення будь-що роздобути зброю долучалася жадоба допекти найлютішому ворогу, яким зараз був сотник, а ще — майже дитяча цікавість, зухвальство: а що буде, коли тихо влізти вікном до хати, вхопити сотників карабін чи там наган, наставити гадові в груди, а тоді розбудити... Лусне з переляку!.. Од самої думки про це у Шевчика втішливо колотиться серце.

У Сороки, крім великої кімнати з піччю й перекатною грубою, була невелика чистенька світличка. Стояло майже панське ліжко (залізне, з блискучими балабухами), на нім — гора подушок. Ні Сорока, ні Сорочиха там не спали, бо то — про поважних гостей. Ну, певно ж, сотникові постелили в світлиці, а самі, як завше, вклялися за грубою на полу.

Шевчик постояв під вікном світлички, прислухався й навіть посміхнувся. Ну й хропе кнуряка!.. Якби отак хто захріп у раю — його на другу ж ніч витурили б у пекло. Не дуже й остерігаючись, Шевчик прочинив кватирку, просунув руку і повідщібав защібки, згори й знизу. Добре, що трапився йому хропун: якби не хріп, то як Шевчикові знати, спить чи не спить... Злегка натиснув на раму, вона м'яко, без рипу розчинилася. Хропіння із світлички рвонулося ще дужче — аж соняшники на городі захитали головами! А в ніс ударило важким тютюновим і горілчанам духом.

Очі в Шевчика — наче в ката, навіть поночі бачать, а от роздивитися щось у світлиці ніяк не можна. Он при

білій стіні чорніє ліжко, на нім сотник — це ясно. А де зброя?.. Шевчик під люте хропіння перекинув через лутку одну ногу, потім другу і опинився в кімнаті. Став за простінок, щоб не маячити проти вікна та щоб не побачив, якби прокинувся, сотник. А він, бий його сила божа, може збудити себе власним хропінням. Сурмить, свистить, булькає, стогне!..

Промацався Шевчик понад стіною. В ногах біля ліжка грубий табурет, на ньому — жужмом сотникова амуніція: одіж, реміння, дерев'яна кобура на поясі. Але ж легка, порожня!.. Де зброя?.. Тихо, мов домовик, ступнув два кроки до узголів'я, засунув руку під подушку і зразу ж наткнувся на холодний метал. Сотник повернувшись, замурчав, проте не прокинувся.

Що Шевчикові робити? Постояв хвилину, роздумуючи, обмацав кутки — чи не наткнеться на якого карабіна або гвинтівку, бо маузера, що мав у руках, тепер здавалось замало. Шкода, ніде нічого.

Шевчиком повновладно керувала одчайдушність. Підступив до сотника, торкнувся дулом до гострого підборіддя:

— Сотнику, вставай!

Хропіння урвалось, сотник, іще з заплющеними очима, ще не зовсім прокинувшись, шарпнувся й пробелькотів:

— Га? Хто тут?

— Т-с-с-с! — просичав Шевчик, тримаючи наставлений сотникові в груди маузер. — Мовчи, гаде! Писнеш — тут тобі й амба!

— Хто ти? — остаточно вертаючись зі сну і холонучи од страху, знетямлено зашепотів сотник. — Що треба?

— Мовчи! — застеріг Шевчик. — Слухай: хочеш жити — вставай і ходім. Посмієш крикнути — уб'ю, поки набіжить варта. Тобі буде однаково, зловлять мене чи ні. Швидше!

Сотник звисив ноги з ліжка. Пізнав чи не пізнав матроса, якого вчора вранці мав повісити, а він накивав п'ятами?.. Шевчик одступив до вікна, тримаючи перед собою зброю і сторожко стежачи за кожним сотниковим рухом. Ще раз застеріг:

— Близько не підступай! Қинешся — всаджу кулю в живіт! — Взяв зі стільця одіж, жбурнув сотникові.

Той мовчав. Одягся, всунув худі ноги в чоботи, сидячи на ліжку, і раптом рвучко шарнув рукою попід подуш-

кою. Рух був такий спритний і скорий, що Шевчик ледве встиг кліпнути очима.

— Не шукай! — сказав розчарованому сотнику. — Не знайдеш!

Сотник був воякою досвідченим і шаленим. Боїв не уникав, бився люто й жорстоко. Звикся з власною удачливістю й невразливістю, ніколи не думав, що й його, як інших, може спіткати смерть. В усякім разі досі він сам уособлював смерть для інших, те його цілком влаштовувало і здавалося вельми природним. А ось тепер побачив перед собою власну. Видима, вона страшна, дарма що така ось зелена. Перед ним-бо майже хлопчисько, вибиті зброю з його рук для сотника не штука, а от не зважається. Бо таки дістане кулю в живіт, і тоді справді буде бай-дуже до долі несподіваного нічного гостя — втече він чи його застрелять. Мусив скоритись:

— Чорт з тобою, веди!..

Шевчик вискочив за вікно, махнув маузером:

— Вилазь!..

Двотижнева служба в петлюрівцях, про яку Шевчик тепер волів би не згадувати, хоч на щось знадобилася. Крім стройової й тактичної підготовки, програмою короткочасного петлюрівського вишколу передбачалася каральна служба, патрулювання, конвоювання та всяка інша воєнна химерія. Шевчик старанності не виявляв і науку свого сотенного пана Каленюка пропускав повз вуха. Та все ж засвоїв: з конвойованим гав ловити не можна, тримати його треба на два-три кроки попереду. Не відпускати далеко, щоб не втік, і не держати близько, щоб не обернувся та не напав на конвойного.

— Давай уперед! — підштовхнув сотника в спину й відстав на потрібну віддаль. — Прямо по межі!.. І щоб мені анітелень! — Шевчик потерпав, щоб сотник не викинув коника, коли, виходячи з села, минатимуть петлюрівський пост. Ану ж, як кашляне абощо, а ті почують?..

Проте вибралися за село тихо й безшелесно. Шевчик повелівав: «прямо!», «праворуч!», «ліворуч!», брели без дороги росяними травами, залишали по собі покручену темнувату стежку. Якби комусь надумалося піти в погоню, то по тій стежці можна наздогнати Шевчика з його бранцем одним духом. Але кому те спаде в голову? До ранку навряд чи хтось кинеється за паном сотником, а вранці сонце осушить роси, зітре стежку, і петлюрівці мордуватимуть Сороку (так йому й треба!), допитуючись,

куди подівся сотник, та так, нічого не визнавши, дурнями й помруть!.. Аж шкода, що не визнають! Хай би знали, що забрав сотника Шевчик! Той самий Шевчик, якого вони шмагали-катували і який, може, ще прийде й по їхні чорні душі!

А власне, на якого дідька Шевчикові оцей хирлявий, як трясця, бандитський сотник? Куди і за чим його вести? Чи нема йому, Шевчикові, іншого клопоту? Чи є в нього час возитися з першим-ліпшим петлюрівцем? Тьху на нього, клятого!.. Покинути, як щось непотрібне? Е, ні! Його бранець — не перший-ліпший. То таки ж сотник, то катюга, який мало не одправив Шевчика до прадідів... Застрелити?.. Було б справедливо. Але чи має він, Шевчик, на це право? Припустімо, що має, але чи зможе отак узяти та й застрелити людину, хай навіть вельми погану, коли вона в нього в руках, коли беззбройна й беззахисна?.. Якби це в якій бійці, чи що, а так... Ото завдав собі Шевчик клопоту!

Надворі розвиднілось. Тиша й краса серед лук — тішитися б, радіти людським душам, повнитися добротою, взаємною ласкою та зичливістю, а вони щодалі жорстокішають від ненависті й ворожнечі. І так буде доти, доки не пропаде останній отакий сотник, доки не стануть ось ці луки, вся оця закурена пороховим димом земля мирною й безпечною, очищеною од крові благодатними зливами й зігріта лагідним сонцем. Ех, лихий час! Лихі люди! Не дають одні одним спокою! Не дають роботящому вернутися до любої роботи — мусить одбиватися од своєї й чужої глитайні та панства! І Шевчик мусить. Бо хто за нього повинен те робити? Він же, він! Разом з Троцем, Максимумом Георгійовичем — з усіма!..

Скоріше б до них. Здав би оцього петлюрівця, він їм, мабуть, потрібен. «Язик», як сказав би Павло Троць. Тоді, коли він та Руштан знайшли Шевчика в житі, вони он скільки попоходили, полюючи за «язиком». От він і приведе, знадобиться сотник.

А що з Руштаном?.. Пхнув тоді Шевчика, щоб не підстрелили, а сам упав, поранений. Шевчик так налякався, що мало з глузду не з'їхав, і не зважився підступити та подивитися. Може, треба було чимось допомогти? А він утік!.. Відтоді минуло небагато часу, а Шевчик згадував Руштана, може, разів сто! І почував себе зле: винен перед Антоном, ой як винен!.. От тільки добереться до місця — зразу ж перепросить.

Зійшло сонце, почало підбиватися вгору й пригрівати в спину і конвойованому, і конвоїру. Сотник озирнувся, спробував завести з Шевчиком балачку, хоч сподіватися не мав на що. Спитав:

— Куди ведеш?

— Куди треба! Заткни рота!

Вночі сотник не пізнав Шевчика, а тепер бачив, у чиїх він руках, і не творив ілюзій щодо Шевчикових намірів. Хіба не зрозуміло, що той з помсти застрелить сотника — а як же інакше? — тільки чого зволікає, чого водить по луках?.. Коли червонопузій вилупок брав його, сонного, з постелі, він, сотник, мав надію на життя, йому те обіцяли, тому й мовчав під дулом, і скорився, і пішов. А тепер не вірить обіцянці. Бо перед ним (власне, за ним) — тільки через нехлюйство охорони не повішений Шевчик!.. Рятунку годі ждати, мусив би зараз, цієї ж миті метнутися на мерзотника, схопитися з ним і або померти (на якусь часину раніше чи пізніше — то однаково!), або визволитись!.. Але чомусь зрадила сотника воля, не міг приневолити себе до будь-якої дії, брів упокорений і збайдужілий до всього на світі, в тім числі й до власного життя. От тільки йти обридло. Взутий на босу ногу, понамулював мозолі й геть підбився. Якого біса плестися? Хай убиває, сволота! Хотів обернутися, сказати те Шевчикові й хоч плюнути в морду, та Шевчик раптом наказав:

— Стій! Можеш сісти...

І сотник слухняно сів. Скинув чоботи, даючи відпочинок ногам.

— Куди ведеш? — перепитав уперто.

— Куди треба, — так само відповів Шевчик, усідаючись віддалік.

Він також знесилився й конче потребував перепочинку. І згадав, що хтозна-відколи не їв. Згадав не тому, що хотілося їсти, а тому, що мав за пазухою Одароччин вузлик. Від нього розливалося тепло по битім тілі й тамувало біль.

Розв'язуючи вузлик, Шевчик переживав неповторне, приємне, ні з чим незрівнянне почуття: вдячність, ніжність, любов, радість буття під одним сонцем з Одарочкою! Серце Шевчикове відм'якло, ладне було робити добро; в нім навіть зродився жаль до спустошеного й жорстокого сотника, що сидів, настовбурчившись, наче хвора птиця, і тільки поблискував лукавим оком. Шевчик не

завважував недобрих позирків, які мали б застеретти його, вернути розсудливість і знехтувану пильність.

Розгорнув вузлик, у нім — окраець хліба й кришеник сала, свіжий огірок і кілька молодих цибулин. І все так пахло, що паморочилося в голові, але й запаморочення було приємне. Хлопець, розламуючи хліб навпіл, несамохіть усміхався, і та усмішка зараз була невчасна й недоречна.

— На, поїж! — Зробив рух, щоб кинути сотникові переділений хліб, та враз спинився. Хто ж це кидає хліб! Не можна!.. Хліб не кидають, а подають, підносять. Шевчик ступив два кроки, тримаючи хліб у лівій руці, а з правої, щоправда, не випускаючи зброї.

— На, поїж!

Вовік благословенна щедра рука, дающа кожній людині і кожній живій тварі, опріч скаженого пса. Але хіба знав Шевчик, що в сотникові вже не було людини, а лише скажений пес. Сталося несподіване...

— Дякую, — проказав сотник, потягнувся начеб за хлібом, та враз схопився, з несподіваною силою крутнув простягнуену руку, заломив Шевчикові за спину, водночас боляче вдарив його по ногах, звалив на землю. І все так нагло і так швидко, що Шевчик не встиг ні здивуватися, ані зготуватися до оборони. Лежав долілиць, рив носом землю і не мав сили підвести голову, бо на нього важко навалився сотник і, не відпускаючи лівої руки, тягнувся до правої, з маузером, на яку Шевчик упав животом і не міг випростати. Сотник просилив під нього руку, добрався до зап'ястя і от-от мав видерти маузер. Тоді каюк Шевчикові! Він, чуючи те інстинктивно, одчайдушно пручнувся, повернувся на правий бік, відчув, що вперся дулом у щось м'яке, і натиснув на спусковий гачок. Приглушено пролунав постріл, сотник дивно хекнув чи схлипнув і одразу обм'як. Як і раніше, важко налягав на Шевчика, та вже безживно, ніби чимось натоптаний лантух.

Шевчик напружився й скинув з себе небіжчика, поволі звівся на ноги. І тільки тепер почав з жахом усвідомлювати небезпеку, яка йому загрожувала, і свою наївність та необачність, які могли коштувати дуже дорого. Був блідий, тремтів усім тілом, — не з переляку, а з огиди. От і забив людину!.. Підлу, ненависну, підступну, жорстоку, яка цілком заслужила суворої покари. Та все ж — ні радості Шевчику від усвідомлення перемоги в смертельнім поединку, ні найменшого вдовolenня від то-

го, що збулася справедлива розплата... Сама гидливість і кривда, чи що: ти йому — шматок хліба, а він кусає тобі руку, пхає в яму!..

Хліб, той самий пів-окрайчик, що його Шевчик по-людськи підносив сотникові, лежав утоптаний у пісок і залитий кров'ю... Хліб і кров!.. Одвічне життя і насильницька смерть! Ні, ліпше не думати про те, бо можна збожеволіти!..

Шевчик одступив на місце, де сидів перед поединком, опустивсь на траву. Важко звів голову й дивився в землю, нічого не бачачи. Поволі приходило заспокоєння, ніби все, перевернуте йому в грудях і в голові, ставало на свої місця, приносило загублену на якийсь час здатність бачити, чути, мислити. Он на землі — хустинка, та сама, Одароччина. Ще один пів-окрайчик, сало, огірок, цибулина... Бережливо зібрав, зав'язав, підвівся. Треба йти. На сотника боявся глянути. Ступив кілька кроків і завагався. А той так і лежатиме? Загиджуватиме землю?.. Треба поховати.

15

Данилов востаннє обвів поглядом опустілу палубу, припалив од цигарки вставлений у динамітну шашку трут, укинув небезпечну штуку в люк крюйт-камери й заспішив на корму. На ходу скинув бушлат, засунув за пояс маузер і скочив за борт. Над головою гриміло й зблискувало, а зліва і справа раз у раз побулькували кулі. Набирав повні груди повітря й занурювався в воду; широко розводячи руки, ривками подавався вперед, намагався якомога далі відпливти від мосту. Коли легені, здавалось, ось-ось вибухнуть — випірнав на поверхню, хапав повітря й занурювався знову. Був за кільканадцять сажнів від судна, як ріка здригнулася і ніби вдарила його електричним струмом. А вже потім оглушливо загримкотіло, вгору зметнулося полум'я й уламки рангоуту, суміш диму, пари, води, смороду. Після вибуху нічого не чув, крім рівного, одноманітного й болючого шуму в вухах. Та ще щось колело в правім плечі, не давало гребнути на повну силу.

Розумів, що бій не втих, що смертоносна пальба триває, але він не чує. Невже оглушило вибухом назавше?.. А в плече вцілила куля?.. Роздивитися в воді ніяк... Він

бере ліворуч, а течія несе майже серединою ріки; якщо не змагатися — берега не досягти... Досі бистрина помагала, несла від мосту, а тепер не дає впливти на сухе. А рука не кориться, щодалі більше наливається свинцем. Уже не помагає плавцеві, а заважає, тягне донизу. Тепер надія на ліву, нею він працює уперто й безперестанно — у рухові порятунок, без руху підеш на дно... Але ж біда! Швидко, з кожною хвилиною, плавця залишають сили, а берег, уже й недалекий, однаково недосяжний: плине перед очима й ніяк не ближчає.

Данилов ще плив, хоч був напівживий, і разом з тим усвідомлював, що нездатен на рятівний ривок, як раптом торкнувся рукою чогось твердого. Пальці самі вчепилися в те тверде, тепер течія не подужає нести його далі! Зрозумів, що прибився до поваленого повинню дерева, по нім, перехоплюючись рукою з одної гілляки на другу, можна вибратися на берег. І вибрався, почув під ногами ґрунт, ступив кілька кроків і впав на вологий пісок. Так і лежав: головою на березі, ногами у воді. На смугастім тільнику коло правої лопатки розливалася бура пляма.

Втратив багато крові, був майже в безпам'ятстві. Важко дихав, а перед очима, хоч були заплющені, гарячково пливли, наче безладно прокручувані назад кадри страшного кінематографа, останні хвилини «Меткого»...

...На палубі він сам, як палець. Над головою бовваніє чорне плетиво ферми, канонерка — мов прип'ята багатьма якорями. Зрушити з місця не зможе її ніяка сила. У крют-камері півсотні ящиків зі снарядами, інші боеприпаси... Він кидає в люк динамітну шашку, бо не можна залишати боеприпаси, як і саму канонерку, противникові. Хай разом злетять у повітря! А заодно — і ворожий бомбомет (сила вибуху змете його, як тріску!), і обслуга з кількох чоловік, і жовніри-піхотинці, що пруть на міст, прагнучи захопити більшовицьке судно цілим і неушкодженим.

...А на капітанському місткові — командир корабля з накритим безкозиркою лицем. Куля саме тієї миті, як «Меткий» застряв на мілині, роздробила йому череп... Данилов хвилю постояв на колінах, закрит командирові лице своєю безкозиркою... Прийняв командування, пробував знятися з мілини, та тільки марнував час. Судна не врятувати, зберегти б екіпаж!.. На кормі забито гарматну обслугу... Впало кілька матросів, що вели вогонь

з палуби... Кожна згаяна хвилина чи й секунда забира- тиме по воєнмору, од екіпажу не зостанеться нічого. Не можна гинути так безглуздо!

...Гвинт за кормою ще збурунював і перемішував з піском воду, під ногами вібрувала металева долівка. Ма- шина напружувалася з останніх сил, але комісар розу- мів, що все те вже ні до чого. Воєнмори ще метушилися, галасували, вели вогонь, боронили судно, а його треба було не боронити — кидати!..

— Стоп, машина! Екіпажеві залишити борт!.. Вибиратися на лівобережжя, зосереджуватися біля Кам'янки! Потім — маршем до Пічок!..

Нелегко дати такий наказ. Але то єдине рішення, яке можна прийняти за такої ситуації. Хай зараз же викидаються! Хай пливуть! Поки не пізно! Поки не зовсім розвиднілось над рікою!.. У тім порятунок, інакше — загибель! Когось наздожене куля, хтось може знесилитись і втонути, та весь екіпаж не пропаде!

Проводжав очима мовчазних воєнморів. Чи пощастить з ними зустрітись? Кого бачить востаннє?.. Вони нарочито притишено, наче на прощанні з покійником, одступали до фальшборту, перекидалися через планшир і щезали в білястій передранковій імлі. Підійшов до флагштока, швидко перебираючи фал, опустив прапор. Сховав під тільник.

...Потім перед очима Данилова усе злилося в суцільну миготливу стрічку, яка часто-часто спалахувала, і від кожного спалаху кололо у вухах. Він не усвідомлював, що ті розмірено часті спалахи — то гарячкове пульсування крові в його скронях. Далі все пропало — йому здалося, що він провалився в чорну яму, і вже не чути нічого, навіть болю.

Шевчикові не поталанило. Не даючи собі перепочинку, хоч від втоми трохи не валився з ніг, обминаючи биті шляхи, тупав луками і сподівався, що за дня дійде до Сожу, під Карпівку. Там стоять більшовицькі кораблі. Він подасть знак, його перевезуть на котресь із суден (найкраще б на «Малый») — і кінець його поневірянням, страхам, а головне — неприкаяності, непевності в оцім шаленім, здібленім непримиренністю світі...

Перейшов порослий гірчаком та молочаєм пологий пагорок, спустився в лощину — перед ним звабно зблис-

нуло чисте озерце з гінкою осокою впововж берега. Одразу зробилося сухо в роті, а тамована досі спрага стала нестерпна. Якщо зараз, у цю ж хвилину, не напиться — можна вмерти!.. Не пройшов, а майже пробіг кільканадцять кроків, доскочив до води, черпав пригорщами і пив пожадливо, важкими ковтками, аж поки не відчув, що вже годі. Знову черпав і хлюпав у стягнуте від побоїв гаряче лице й задоволено пирхав. Одразу почув полегкість і приплив сил та й подивувався, яке то чудо поліські озера, яка в них солодка, яка цілюща вода! Мертвого може оживити й поставити на ноги!..

Позаду, на пагорку, що ним він допіру вийшов до озерця, раптом почулося торохтіння воза й тупіт копит. Хутко озирнувся й мерщій присів в осоці. Ще не знав, чи є то небезпека, але береженого бог береже. Знову сторожко підвів голову і знову ще квапливіше сховав, притиснувся животом до землі, аби лиш його не помітили. З пагорбка гуркотіли дві підводи, на обох по п'ятеро чи й більше збройних лайдаків. Не інакше — з банди Струка або Соколовського. Бито їх не раз. Більшовики торік, здавалось, назавше розтовкли грабійницькі ватаги, та от прийшов пан Петлюра з поляками — вони заворушилися, знову своїм зайнялися, бодай над ними хата зайнялась!..

Грабувати в Шевчика нічого, голому розбій не страшний, але враг їх маму знає, що вони з ним зроблять, якщо обшукають та знайдуть маузер! Можуть одразу й порішити, а можуть забрати з собою й піддобритися перед петлюрівцями: нате вам більшовицького лазутчика! Перспектива стати перед залиті самогоном бандитські очі захвату в Шевчика не викликала. Принишк в осоці, сподіваючись пересидіти лиху годину, дїждати, поки підводи проторохтять мимо. Вони таки поминули ненадійну Шевчикову схованку, проте од'їхали недалеко. Бандитів, як і їхніх коней, також мучила спрага. Звернули до берега й за хвилину бовталися, бризкалися, перемовлялись і, на досаду Шевчикові, лаштувалися обідати. Знімали з возів торби та корзини, ставили на траві між возами. Ну, треба ж таке! Може, й до вечора товктимуться?..

Про всякий випадок заховав зброю — вистромив з осоки руку, потягнувся за купину і тихо опустив у воду. З маузера випірнуло кілька невеликих бульбашок. Так ліпше: якщо знайдуть, то беззбройний Шевчик одбрешеться, а з маузером пропаде. І боязко Шевчикові, і гля-

нути кортить: що там і як? Може, воно й зовсім не бан- дити? Може, більшовицька розвідка абощо? То чого хо- ватися та марнувати час?..

Обережно відгорнув осоку, визирнув. Ой ні, не поми- лився Шевчик! Таки ж бандити! Сидять, жеруть, бодай удавилися!.. Е, та он той товстун, що вмовстився боком, начеб по знаку! Хто воно? Товстун, ніби відчуваючи на собі чужий погляд, повернув голову, і Шевчик аж здриг- нувся! Як це він не впізнав його зразу? Серце затіпалося, мов у пропасниці. Та ж то Покотьоло!.. Охрім Покотьоло в бандитах! От тобі й раз!.. Попади йому Шевчик до рук — живим не вирвешся. Хто-хто, а Охрім доконає!

Що робити Шевчикові? Тікати? Але ж як? Тільки ви- ткнись із осоки — і ти мов на долоні. Побачать, зловлять, уб'ють!.. Ні, краще зачaitися й ждати. Може, обмине ли- ха година. Хіба доконче мусить збрести в якусь дурну бандитську голову зазирати до осоки?.. А от маузер хо- вав даремно. Раз тут Охрім — однаково, із зброєю ти чи без неї. Треба дістати!.. Пильнуючи, щоб не зворухнути ані билинки, тихо бовтався в воді, поки не намацав і не дістав зброю. Коли щось — найперше укладе Охріма, а там — що буде!..

Чи довго отак пролежав у нервовій напрузі — не знає сам. Якщо дивитись по сонцю, то наче й недовго. З по- лудня воно звернуло й почало поволі опускатися, проте до заходу ще далеко. Якби оце зараз бандити поїхали під чотири вітри, він би до вечора протупав чимало, — до ходьби йому не звикати!

Та бандити не поспішали. Підкинули коням трави, са- мі повкладалися в холодку під возами. Може, поспнуть по обіді?.. Та полягали не всі. Зоставили одного на варті: зсутулено сидить на возі, звисивши ноги з полудрабка, смалить цигарку.

Насилочку-силу діждався Шевчик. Поїхали, коли вже починало сутеніти.

— Бодай вам путь запала! — вилаявся й заквапився своєю дорогою.

Вийшов до Сожу. Саме в тім місці, звідки недавно ру- шав з воєнморівським загоном у нещасливий заготівель- ний рейд. Вийшов і став, розгублений: а де ж кораблі? Тиха, спокійна ріка, залита зеленавим місячним світлом, зовсім безлюдна й пустельна. На ній не те що жодного судна (а їх же стояло тут он скільки!) — нема навіть нікчемного рибальського каючка. На таке Шевчик не

сподівався. Що за морока?.. Треба когось розпитати, чи що. Але кого?.. Сходити в Карпівку, яку він, поспішаючи до Сожу, поминув, не спиняючись? Далеченько. Але мусять знати в селі, що воно і як...

Постукав у вікно крайньої хати, яка сіріла на невисокім пагорку і від якої добре видно на Сож, а може, й далі. В хаті темно, як і по всіх селі. Укладаються люди рано. Раз те, що нестача гасу, а друге, якщо він і є, то навіщо палити? Час тривожний, ліпше посидіти поночі й не привертати до себе нічєї уваги. За вікном ніщо анішелесь. Постукав удруге, голосніше й настирливіше. В хаті чиргнуло, ніби хтось ненавмисне наткнувся на ослі, заворушилося, до шибки приплюснулася широким носом розкучмана стареча голова:

— Кого там носить нечистий в таку пору? — Голос заспаний, скрипливий і незадоволений.

— Подорожній, хазяїне.

— Чого треба?

— Одчиніть, будь ласка. Не бійтесь!

— Ще б чого!.. Усякого боятись — то навіщо й жити! — Хазяїн гуркнув засувом і став у сінешніх дверях. Високий, у білих штанях і розхристаній сорочці, з мичкуватою, збитою набік бородою. — Ну, де ти там? — намагався розгледіти в сутіні нічного гостя.

— Добрий вечір! Звиняйте, що розбудив.

— Та бог з тобою. Чого треба?

— Хотів спитати: на Сожі стояли кораблі, а це дивлюсь і...

— Та стояли ж, — не дослухав старий. — В печінках нам ті кораблі!.. У самих по засіках вітер гуляє, а їм дай та дай... Ну, то про що ти?

— Дивлюсь, а їх нема. Де поділись, хотів спитати. — Шевчик подумав, що попав, мабуть, на жаднюгу куркуля, якому більшовики — наче кістка поперек горла, і пошкодував, що не постукався до іншої хати. Але що вже зробиш? Перепитав: — Може б, сказали, де поділися?

— А болячка їх знає! Стояли, стояли, а це знялися й попливли, хвалити бога.

— Давно?

— Та ні, може, годину тому.

— Сьогодні?

— Кажу ж, допіру. Я ще й не вкладався, сидів на призьбі та кури́в, як почали погримувати залізяччям, певно, піднімали якорі. Знялися й зeszли.

— Униз чи вгору попливли?

— Та туди! — указав рукою униз.

Шевчик не знав, що подумати. Знялися й попливли вниз. Та там же, навпроти Лоева, завалений міст! Там у поляків стільки гармат і кулеметів!..

Про готовану загоном Лоївську операцію Шевчик, звичайно, не знав, тому спантеличився. Ну, не могли вони отак ні сіло ні впало податися вниз!.. Чого? Щоб там їх потопили? Щось воно не так!.. Може, бреше оцей бородій?..

І тут нагло загриміло, заблискало, зататакало! Від Карпівки до лоївського мосту, де спалахнув бій між воєнморівськими екіпажами і правим берегом, було неблизько, але лунка місячна ніч подвоювала силу громовиці, доносила по річці до села, і здавалося, що стрілянина вибухнула зовсім поряд.

— Свят, свят! — перехрестився дід. — Поможі їм, господи!

— Кому? — неприязно спитав Шевчик, гадаючи, що старий клопочеться перед богом за ворога. — Полякам?

— Ет, дурню! — розсердився дід. — Своїх жалко, аж плакати хочеться! — І з досадою махнув рукою. — Ходімо в хату, чи що...

— А казали, в печінках кораблі...

— Казав то й казав!.. Бо доки тут мали товктися та село об'їдати! Солдат чи там військовий матрос, він для того й поставлений, щоб зайду бити, а не ховатись од нього!

— А вони не ховались, — заступився за воєнморів Шевчик. — Готувалися, а тепер он б'ють. Чуєте?

— Та вже чую.

Було за північ, але не спали ні дід, ні його випадковий ночувальник. Сиділи в теплому мороці, перекидалися малозначимим словом і дослухалися до гуркоту. Бій то слабшав, то вибухав з новою силою. У вікні, при котрім сидів Шевчик, дрібно дзеленчала шибка од кожного вибуху. Та ось гарматні постріли послабшали, оддаленіли. З несмілою втіхою Шевчик здогадувався: певно, судна таки ж прорвалися попід мостом — б'ють звіддалік.

Дід жив, як сказав Шевчикові, самотою. Були сини — забрала війна. Баба ридма ридала, аж поки й не вмерла з чорного смутку, — оце позаторік поховав. Відтоді сам, не життя, а казна-що, але треба жити, живому про живе думати... Шевчик слухав дідові нарікання й проймався співчуттям. Вдома, в Лошаковій Гуті, отакий же самотній

батько. Та ще й побили, іроди!.. Ну, попадеться хтось із них у Тихонові руки!.. Відплатить і за себе, й за батька! А за цього діда хто б відплатив? Дідові гірше, ніж батькові. У батька є він, Тихін. Як не пропаде, то колись вернеться, буде захистом і опорою. А в діда — нікого...

Позітхавши та покликавши на чийсь голову напасть, дід поцікавився:

— А ти ж, хлопче, хто будеш?

— Та так собі... — спробував Шевчик ухилитися од відповіді, щоб не переказувати свою невеселу історію.

Дід зауважив:

— Тепер не буває, щоб «так собі». Щось ти крутиш! Якби «так собі», то до кораблів би не допитувався.

— Служу там, то й допитуюсь. — Шевчик збрехав і оком не змигнув. — Посилали за ділом, то це вертаюсь. Та запізнився.

— Он воно що!.. Що запізнивсь — не біда, — кивнув дід бороною. — Живий вернувся — найважливіше... Може б, приліг та заснув.

— Хіба до сну, діду!

— Воно правда... Бахкають та й бахкають.

— Одбахкаються — а тоді шукай вітра в полі. Як їх тепер знайду?

— А ти не журись! Корабель не голка, а ріка не копиця сіна. Щоб ото на ріці та не знайти корабля, ну де ж ти бачив!..

Воно справді так. Знайти корабель — не штука. Але ж чи буде флотилія стояти та ждати, поки явиться Тихін Шевчик? Не така він поважна птиця, щоб комусь був вельми потрібен і щоб хтось його дожидав. І прориваються моряки з Сожу в Дніпро не для того, щоб товктися на однім місці та знічев'я каламутити воду — подадуться вниз, може, аж під самий Київ, а по дорозі даватимуть чосу легіонерам та петлюрівцям! Летітиме клоччя з вельможного панства!.. Та невже без Шевчика?.. Ні, він буде з ними, тепер він інакше не може. І зараз не теревенитиме з цим старим, а піде. Піде негайно, поки кораблі ще ведуть бій, поки далеко не одпливли і можна їх наздогнати.

— Пора мені, діду, — хутко встав із лави. — Зоставайтеся здорові!

— Вже йдеш? — Дід ані жалкував, ані радів, що нічний гість кидає хату. — Ну, щасливо!

— Спасибі, — подякував Шевчик й виступив у сіни.

Старий слідом.

— Ітимеш берегом, то там, — невизначено повів рукою, — трапиться затока, наче в тупик зайдеш, дак ти не бійся: набирай уліво, обійдеш, затока не дуже довга... Ну, ходи здоров!..

Місяць, що звечора був Шевчикові за попутника, давно зайшов, млосна ніч зробилася темнішою, неважко в густім мороці й заблукати. Але Шевчик іде берегом та берегом, іде на спалахи та вибухи — то найпряміша і найкоротша дорога, з неї він не збочить і не зіб'ється. А що раптом потемніло довкола — то найпевніша ознака того, що ось-ось розвидниться. Літньої пори так буває завше, — не раз Шевчик спостерігав це, коли водив на ніч Сорочині коні. І завше тоді на лузі на недовгий час западає тиша — ніби все, що тільки є живого на землі, нараз німіє і вмирає. Густа тиша дзвенить у вухах, а потім зненацька зривається пташиним щebetом, жаб'ячим кумканням, сюрчанням коників, цвіркунів — пропадає так само швидко, як і сутінь, що її розганяє ранкове світло.

Зараз у лузі не було чути ні птиці, ні жаби, ні цвіркуна — лише гарматне бухкання, рушнична й кулеметна тріскотнява. Стрілянина заглушила споконвічні голоси літнього лугу, але не спинила ранку. Швидко зникала сутінь, блідли по той бік ріки спалахи, їх уже майже не було видно, хоч громовиця тривала, а попереду в Шевчика невиразно сіріли обриси понівеченого мосту.

Шевчик заспішив дужче, та зробив лише кілька широких кроків і раптом став на місці. Попереду так гримнуло, ніби вибухнула вся земля. Заклало у вухах, нічого не чув, але бачив: аж ген коло правого берега осідає під мостом темно-сірий вибуховий стовп, розвіюється дим й невиразно проступає крізь нього щось довге й чорне. Шевчик не годен був розгледіти безпорадну, спотворену вибухом, напівзатоплену канонерку.

Коли підходив до мосту, стрілянина майже затихла. А коли обігнув затоку й знову вийшов до Дніпра — аж не вірилось, що допіру неподалік гримала битва. За спиною зійшло сонце, довга й незграбна Шевчикова тінь, зломившись на невисокому березі, впала на воду й простяглася майже до середини ріки. А на ній, на ріці, тихо й пустельно. Щойно були кораблі — і нема. Аж ген-ген унизу тануть в мерехтливому теплому мареві, щезають за темно-зеленим мисом. Шевчик скрушно опустив руки.

Знов запізнився! Наздоганяй тепер, не будь роззявою. Але ж така раптом знеможеність! Сів на прохолодний після ночі пісок, уперше в житті почув, які в нього важезні ноги, важезні руки — який він весь важкий. Ні, не зрушить він себе такого з місця, якщо не перепочине бодай годину.

Упав при березі в шелюзі, одразу склепилися важкі повіки. Заснув чи тільки звів очі, приснилось йому чи почулося насправді: стогін, зітхання від берега, з-за куща, до якого Шевчик приткнувся головою. Розплющив очі, насторожено нашорошив вуха. Ні, не приснилось! Поряд хтось важко, зі стоном дихає!.. Боязко розгорнув куш, визирнув і одразу ж сахнувся назад... Але чого має боятись? У березі долілиць лежить людина — грудьми на сухому, ногами в воді... Не сахатись — допомгти треба!.. Знов розвів руками шелюгу:

— Гей, чоловіче!

Той — ані руш. Шевчик забув про втому, вибрався з куща, присів над невідомим, торсонув за плече:

— Браток, чуєш?.. — І одсмикнув руку. Плече чоловікове кривавилось, руда пляма розпливлася по мокрім тільнику.

— Ото напасть, — почухав Шевчик собі за вухом, міркуючи, що робити. Ясно, поранено когось із воєнмрив, ще добре, що не пішов на дно, а добравсь до берега. Шевчик тепер не дасть йому пропасти!.. Але як допоможе? Лікар він, чи що?.. Ну, не лікар, це так, але ж хіба вже такий ні до чого нездатний! Бодай зав'язати чоловікові рану, щоб до останку не сходив кров'ю, він може. Ось тільки треба трохи підтягти сердешного на берег, щоб не мок у воді, не задубів...

З того боку бабахнув постріл, куля булькнула в воду зовсім неподалік. А вслід ще одна і ще. Певно, помітили, що хтось вовтузиться при березі, давай палити. Було б зовсім кепсько, якби поранили і його, Шевчика. Тоді був би не один безпомічний, а два. Не могли б допомгти один одному... Напружуючись з останніх сил, поволік пораненого за кущі, у вириту весняною повіддю виямку, на дні якої залишилося лише жабуриння та сухі черепашки. Тепер хай переводять набої, тут їм Шевчика не дістати!

Поклавши пораненого догори і наготувавшись скинути тільник та перев'язати руку, Шевчик аж тепер глянув йому в лице і мало не скрикнув од подиву й несподіванки. Комісар!.. Йй-бо, комісар з «Малого», товариш Дани-

лов!.. Його не зразу можна було пізнати: блідий, знекровлений, з запалими щоками й загостреним носом, а очі заплющені. Зовсім не схожий на себе, але то й не диво: поранений, та ще й непритомний.

Шевчик одірвав рукав сорочки, пошматував на стяжки, як умів, перев'язав комісарові плече. Аби міцніше, аби тугіше, щоб не цебеніла кров... Мабуть, зробив комісарові боляче, бо той застогнав дужче, розплющив очі. Дивився перед собою знетямлено й здивовано.

— Товаришу комісар! — радісно озвався до нього Шевчик. — Товаришу Данилов! Як же це вас? — Хотілося знати, що сталося, як там з Троцем, Степановим, взагалі з «Малым», всіма кораблями, але бачив, що Данилов не годен відповісти. Ворушить губами, а голосу подати не може. Шевчик нагнувся нижче: — Щось кажете, товаришу комісар?

— Ти хто? — ледве чутно прошепотів Данилов.

— Шевчик я, Шевчик!..

Не знати, чи почув, чи зрозумів комісар, бо, не озвавшись ані словом, знову опустив повіки.

Од розпачу й гніву Шевчикові здушувало горло, ледве стримався, щоб не впасти лицем у пісок і по-дитячому не заплакати, але хіба плачем зарадив би напастям, які так рясно падають на його голову?.. Не скиглити — щось робити треба! Провів долонею по обличчю, стираючи з-перед очей розгубленість, підняв голову, погрозив кулаком правобережжю. А потім завдав Данилова на плече й важко пішов прибережними шелюгами.

16

Коли ранок виткнув з-за обрію перші промені й забарвив ріку в червонястий колір, дивізіон залишив позаду спотворений лоївський міст, з боєм пройшов Крупейки та Шитці і, переводячи дух, притишив хід проти принишколого Радуля.

Здаля погримують гармати противника, та снаряди лягають з великим недольотом, зашкодити суднам не можуть. Поляки мусили б розуміти, що дарма глушать рибу в ріці, й кинути пальбу, а от не кидають. Чи геть знетямилися од страху і не усвідомлюють марноти своєї стрілянини, чи, може, б'ють задля начальства, — хай чує і не бере під сумнів бойової запопадливості підлеглих, не карає за те, що випустили більшовиків з Сожу.

Радуль — тихе містечко на лівім березі. Звідси дивізіонові не грозить ніяка небезпека. Правобережжя в цім місці також тихе й пустельне, не озивається жодним пострілом. Можна б подумати, що небезпека відійшла назовсім разом з минулою ніччю, але Степанов розуміє: не знатиме дивізіон спокою, аж поки водночас з сухопутними червоними військами переможно не ввійде в Київ!.. А до нього понад сто верст! І, либонь, сто ворожих батарей на кожній версті роззявлятимуть на його судна вогненні пащі, силкуватимуться перепинити шлях, потопити, знищити, змести з лиця землі...

Попереду — Деражичі, Ілоч, Лукоїди, Теремці. У цих прибережних селах, як відомо з даних розвідки, стоять численні легіонерські товписька — слід сподіватися густого вогню. Гармат натикано рясніше рясного. Кулемети прострілюють фарватер впродовж багатьох кілометрів!.. Проходити треба якомога швидше, без жодної затримки, а вогонь вести шквальний, безугавний, засипати берег гарячим металом — інакше поплатишся не одним судном, не одним життям.

А ще попереду Прип'ять, а на ній, під Чорнобилем, базується флотилія війська польського. Флотилія, що правда, казна-яка: пілсудчикам удалося захопити поблизу Києва, на Дніпрі та в гирлі Десни, кілька суден, які через несправності не могли при наближенні інтервентів знятися з якоря. Їх небагато: дві чи три канонерки, два бронекатери, один буксир, озброєний трьома сорокасемиміліметровими гарматами, та пасажирські пароплави «Остер» і «Скорый». Навряд чи всі вони відремонтовані й оснащені і являють собою боездатну силу. Та легковажити їхнім сусідством на Прип'яті не можна: вийдуть у Дніпро — втягнуть дивізіон у бій, зашкодять переправі Дванадцятої.

Та як би там не було, хоч які б ще випали дивізіонові сутужності — головне звершено. Вирвалися з ворожого мішка! Усипали панству жару за халяви!.. Коли б не загибель «Меткого» («Верный» з «Молодецьким» благополучно відійшли вгору, аж десь під Гомель), начальник дивізіону мав би підстави для доброго настрою. Справді, втрати набагато менші, ніж можна було сподіватися: з десяти суден загинуло одне. Але шкода його тим паче!.. З-перед очей не одступається сліпучий спалах у кормовій частині одчайдушної канонерки. А у вухах досі шумить од могутнього вибуху. І гнітить невідомість: що сталося?

Сам вибухнув невезучий «Меткий», застрягши під мостом, чи його потоплено навмисне, щоб не дістався противникові?.. Що з Даниловим? Що з екіпажем? Не може бути, щоб ніхто не врятувався!.. Треба заждати!

— Стоп, машина!.. Стати на якір!

— Товаришу начдив! Дозвольте доповісти?

Степанов підвів голову, обернувся до Ердмана:

— Слухаю, Альберте Петровичу.

— Радіозв'язок відновлено.

— Дуже добре.

— Надійшла телеграма зі штабу Дванадцятої.

— Давайте.

— Радист розклеює стрічку. Я наказав занести до вашої каюти.

— Ходімо! — Степанов зійшов з містка й крутим трапом опустився вниз.

Радіотелеграми ще не було, зате на столику парувал у котелку суп, смачно пахло підсмаженою цибулею, а ще — кропом чи петрушкою. Де тільки добуває Ердманів кок в таку годину зелені приправи?.. Степанов згадав, що вчора не мав часу повечеряти, й відчув у животі голодний спазм. Тьху, яке огидне почуття!

— Поснідайте, товаришу начдив. Телеграму зараз принесуть.

Степанов вдячно глянув на Ердмана:

— Маєте рацію, пахощі — мов у класнім ресторані,— присів до столика, взяв ложку. — Ви ж снідали?

— Так. Разом з екіпажем.

До каюти постукали. Ердман відчинив двері, пропустив радиста. Степанов простягнув руку, взяв розклейку стрічки:

— Дякую. Більш нічого?

— Поки що нічого, товаришу начдив. Можна йти?

— Зачекайте, — кивнув Степанов на стілець і, відсунувши котелок, схилився над повідомленням штабармадванадцять.

Штабарм телеграфував, що перший експедиційний загін і сімдесят третя стрілецька бригада сьогодні, другого червня двадцятого року, о шостій годині тридцять хвилин, зосередилися в районі села Окунинова, поблизу урочища Пічки, готуються до переправи. На підході сьомі піхотна дивізія й інші частини Дванадцятої армії. Штабарм непокоїться: чи здійснили судна Дніпрофлоту прорив ворожих укріплень, чи зможуть забезпечувати

переправу. Хай начдив повідомить, коли ждати судна в районі зосередження згаданих військових частин.

Степанов був радий, що може підтвердити готовність дивізіону до виконання завдання. Для переходу від Радуля до Пічок суднам потрібно десять-дванадцять годин. Якщо в дорозі не станеться чогось незвичайного, надвечір, не пізніше дев'ятнадцятої години, дивізіон буде до послуг штабарму-дванадцять.

Начдив написав про те в радіотелеграмі-відповіді.

— Передайте негайно, — простягнув радистові аркушик паперу. — І спробуйте зв'язатися з Комфлотом — пошлемо оперативне зведення.

Отже, повним ходом іти до Пічок чи ждати? А коли марним буде ждання? Дивізіон одійшов від мосту на двадцять з лишком верст. Навряд щоб хтось з екіпажу «Меткого» подолав таку даль уплав...

— Може, пошлемо «Пинск»? — запропонував Ердман. — Хай пройде хоча б до Крупейок?

— Не маємо права ризикувати, — не погодився Степанов. — Екіпажеві він не pomoже, а сам попаде під вогонь і може загинути... Ліпше передайте наказ по дивізіону. Запишіть: «Тралу» й «Запалу», не встряючи в перестрілку з противником, повним ходом іти до гирла Прип'яті, поставити мінні загородження й таким чином ізолювати ворожі судна — не дати вийти в Дніпро. «Пинску» й «Батурину», також не вступаючи в бій з польською й петлюрівською береговою обороною, прямувати до Пічок, в розпорядження штабарму-дванадцять. «Малому», «Мстительному» й «Геройському» відтягти на себе увагу противника, шквальним вогнем з усієї зброї знищити ворожу артилерію й кулеметні точки по всьому шляху слідування від Радуля до Пічок. Після цього складом усього дивізіону діяти за погодженням зі штабармом-дванадцять. Все!.. Записали?

— Так.

Ердман вийшов, а Степанов писав донесення Комфлоту: «Терміново. Таємно. Командуючому Дніпровською військовою флотилією тов. Смирнову П. І. Другого червня о першій годині сорок хвилин канонерки «Мстительный», «Геройский», «Малый», «Меткий», «Молодецкий», тральщики «Запал» і «Трал», посильні судна «Батурин», «Пинск» і «Верный», що стояли на Карпівському рейді, знялися з якоря й рушили вниз для прориву через лоївські укріплення...»

Він скупю, як і годиться в такому документі, напише про успіх дивізіону: про рішучість, уміння й бойову доблесть командирів, що пройшли своїми суднами там, де, здавалося, пройти неможливо; про самовідданість і високу революційну свідомість военморів, зокрема гармашів і кулеметників, які виявили безприкладний героїзм у важкім поединку з ворогом і придушили його влучним вогнем; доповідь про готовність ввірених йому бойових кораблів до виконання будь-якого наказу, бо доблесть революційних военморів вища за всяку похвалу,— все те він викладе легко й невимушено, про успіх доповідати неважко, а от як скаже про загибель сердеги «Меткого»?.. Чи була крайня потреба, зумовлена інтересами операції необхідність принести таку жертву?.. Може, було б ліпше, коли б «Меткий» відступив і зберіг себе для дальших боїв? Який сенс у його загибелі?.. Але ж не про загибель думали военмори, передусім Данилов, лише про виконання бойового завдання. Хоч шанс на те, щоб пробитися через ворожу оборону, був мізерний, вони спробували скористатися з нього,— інакше б не простили собі малодушності і боягузтва. «Пинск» же проскочив попід клятою правою фермою,— чом не пройти «Меткому»?.. Але не пройшов!.. Вибухнув. І показав «Верному» та «Молодецькому», що виходу нема — лише своєчасний відступ...

Під ногами дужче затремтіла підлога: машина збільшувала оберти, набирала силу. За ілюмінатором швидше поплив далекий берег. Степанов дописав останню фразу, поставив підпис і вголос пошкодував: «Ех, комісарє! Друже мій добрий! Досі донесення в Комфлот ішли за двома підписами. Це вперше Степанов підписав документ сам, без Данилова.

Нараз судно взяло круто ліворуч і, стишуючи хід, з креном почало розвертатися. В чім справа? Навіщо Ердман випикує кренделі?.. Рушив у двері, щоб вийти на палубу та довідатися про причину дивного маневру, а на поріг командир судна:

— Людина за бортом, Максиме Георгійовичу!
Обидва заспішили на палубу.

17

Сила у Шевчика, як у вола, але й вона вичерпувалася до останку — ледве переставляв ноги, бредучи з ношею сипким піщаним берегом, і важко хекав. Знав, що в

людини є серце, але свого, власного, ніколи не почував, воно робило потрібну роботу тихо й нечутно, не давало про себе знати, а зараз калатало гучно й болісно, ніби ось-ось мало вибухнути й разом покласти край оцій важкій ході, утомі, клопотам, кривдам, злигодням — усьому його невдатному життю. Але ні, він не хоче пропасти!.. Він мусить колись повернутися до Лошакової Гути, переробити силу-силенну всякої роботи, з'ясувати багато нез'ясованого. Та й права не має піддатися слабості, бо відповідає нині не лише за себе, а ще ось за цього чоловіка, що зрідка болісно постогнує в нього на плечі.

Одначе треба перепочити. Інакше — впадеш, і хтозна, чи зможеш підвестися. Обережно опустив Данилова в затінок, присів поруч, часто одсапувався, наче по тривалому бігові. І так само як стукало в грудях серце, часто біла в тім'я тривожна думка: хоч би не вмер, хоч би донести, хоч би не впасти. Куди донести — не знав і сам, лише догадувався: треба братися вниз, туди пішли кораблі, там, треба гадати, буде бій. То де ж бути такої пори Шевчикові, де ж бути товаришеві комісарові, як не серед своїх?.. Аби не вмер, аби тільки донести!..

Одхекавшись, ступив кілька кроків до берега, набрав пригорщами води і згадав лихим словом гадюку сотника, Сороку, всю петлюрівську псарню, яка тоді трохи не роздерла Шевчика на шмаття і через яку загубив безкозирку. А може, з нього зірвали... А це знадобилась би — воду в ній носити краще, ніж у долонях. А так устигаєш донести лише кілька крапель — не напитись, лише зволожити комісарові шерхлі вуста. Він раз у раз, не розплющуючи очей, тихо стогне й щось нерозбірливо вимовляє, мабуть, просить пити. Шевчик сходив до берега ще і ще раз. Вода тече комісарові по бороді, по шиї й скапує в теплий пісок. Йому ніби робиться легше, і Шевчик радіє й жде, що він ось-ось прийде до пам'яті, розплющить очі і щось скаже. Тоді Шевчик почувався б певніше, бо були б вони вдвох з комісаром, а коли вдвох — то маєш пораду й підтримку і стаєш ніби дужчим... Дарма що комісар геть слабкий — аби лиш говорив, озивався живим словом, і Шевчикові здавався б легшим, і, несучи його, не так би знесилювався... Зараз знову ось треба завдавати його на плече — чи здужає?..

Перш ніж те зробити, ступив до води, щоб і собі напитися, й кинув очима по берегу. О, а то ж що воно?.. Зарившись носом у жовтий пісок, ген щось лежить, ніби

великий чорний кабанюра! Шевчик протер очі і з радості мало не затанцював. Та то ж човен! Перекинутий догори днищем човен! Саме те, що Шевчикові в цю хвилю потрібне над усе, чим він найшвидше виручиться й виручить пораненого комісара! Ну, не щастило Шевчикові, не щастило, а це взяло та й пощастило!.. Тепер він не повзтиме піщугою, а за день допливе хоч до самого Києва!.. Забув про втому, підстрибом пробіг кільканадцять кроків, опустився на коліно, ляснув по чорному днищу долонею, мов привітався з приятелем по довгій розлуці. Тут же просилив пальці під борт, перевернув човен дном донизу, зіпхнув на ріку. Цілий! Хоч куди човен!

По воді підтягнув суденце вище, кинув на пісок ланцюг, заспішив, заметався, ламаючи з куща, під яким лежав Данилов, шелюгове віття. Носив та вистеляв ним дно, примовляв:

— Ось так, товаришу комісар! Ось так! Тепер нам з вами сам чорт не брат, зараз ми попливемо незгірш, ніж на «Малом», ви тільки потерпіть трохи, дуже вас прошу... — Одійшов подалі від берега, поквапцем нарвав м'якої трави, розтрусив поверх шелюги, вимостив підголів'я. Не човен — а рай, та й тільки!.. Але ж чим гребти? Ні весла ж, як мовиться, ні вітрил. Виломив грубий верболозовий дрюк, обчухрав гілля — вниз за течією можна й з дрюком!..

Нагнувся над пораненим, щоб підняти його та перенести в човен на зелену постелю, і... стрівся з ним очима.

Данилов дивився на поцяцьковане синяками обличчя юнака довгим непорушним поглядом, марно силкуючись щось збагнути чи згадати. Шевчик нахилився ще нижче, широко посміхнувся:

— Товаришу комісар... Ви мене бачите? Чуєте? — спитав абищо, бо з радості аж не тямився і найперше хотів, щоб Данилов просто озвався, вселив переконання, що він опритомнів і тепер при цілковитій свідомості.

— Чую... — тихо відповів той. — А ти хто?

— Та Шевчик же! Шевчик!

Комісар уже раз задавав таке запитання — одразу по тому, як Шевчик наткнувся на нього, та, видно, відповіді або не почув, або не встиг усвідомити, як налягла непритомність. А тепер перепитав:

— Шевчик?..

— Так, Шевчик, товаришу комісар!.. З «Малого».

— Ага, з «Малого»...

Данилов хвилю мовчав — чи то важко було говорити, чи, скорше, пробував збагнути, як це він опинився тут удвох з отим невдахою Шевчиком, що його привели були на «Малый» Троць з Руштаном і який потім десь пропав. А це об'явився? Звідки?

Знекровленому Данилову боліла голова, додуматися, як усе те склалося, він не мав сили. Можна запитати, але хіба то має значення? Головне — інше.

— Де флотилія?

— Чи я знаю, — стенив Шевчик плечима і, мить подумавши, махнув рукою вниз. — Десь там! Наздоженемо, товаришу комісар!

Данилов не сказав нічого. Спробував звестися. Зробив необережний порух рукою і трохи знову не знеприємлив од гострого болю в плечі. На лобі виступив холодний піт. Переждавши, поки утихне біль, обіперся вже на ліву руку, але піднятися був не годен — ціпив зуби, напружував сили, а рука тремтіла й підгиналася в лікті.

Поміг Шевчик.

— Е, то ви вже і встати хочете, товаришу комісар! Ось я зараз підсоблю! — Обережно, щоб не зробити пораненому боляче, взяв попід руки, звів. — Посидьте, відпочиньте!

Комісар сидючи розглядався довкруг, пробував пізнати місцевість і зорієнтуватися, але не впізнавав.

— Де ми?

Шевчик почухав потилицю. Йому самому місцевість не вельми знайома, — як-не-як, од Лошакової Гути далеченько. Непевно мовив:

— А хто ж його знає... Мабуть, ген там, за тими вербами, — знову вказав униз по ріці, — мусить бути Корчів'я.

— Від лоївського мосту далеко?

— Ге, то ми вже з вами, товаришу комісар, скільки пройшли!... Вже де той Лоїв!.. Ось трохи пропливем — то й Радуль буде!

— Кам'янку поминули?

— Давно, товаришу комісар, ще раннім ранком, а нині сонце вже он як!..

Сонце було високо й починало припікати. Спека і неймовірна сонна тиша. Аж не віриться, що зовсім недавно гримало, спалахувало, вибухало димом десь дуже близько — то позаду в Шевчика, то раптом попереду, і на Дніпрі було справжнісіньке пекло. А він ішов та йшов, ніс та ніс товариша Данилова і оце аж тепер завважив, яка нав-

кіл безшелесність. Бач, принишло все на світі, розморе-рене гарячим промінням,— лише коники без угаву сюрчать між травами, лише чайка кигиче над рікою, зблискуючи на сонці сріблястими крильми. Як гарно, коли тихо!.. Шевчик, поки не звідав грому, не думав, що тиша може бути такою принадою й милою... Хай би завше була над зеленим світом тиша. Так ні ж, гримлять люди собі на згубу, обертають рай на пекло. Навіщо? І доки так буде? Мабуть, по цій війні — все! Витовчемо панів та всяких бандитів — проти кого воювати?..

Шевчик охоче погомонів би про це з товаришем Даниловим, але тому не до балачок. Геть знесилений. Охляв і сам Шевчик, та його хапун не вхопить: трохи перепочине, зжує шмат хліба — і вже катма клопоту, і вже здоровий!..

Згадав про хліб — і лапнув себе за пазухою. Чи не виронив десь по дорозі?.. Є!.. Вийняв вузлик (її, Одароччин, вузлик!), розв'язав ріжки, розстелив на піску хустинку, поважно, майже урочисто розіклав дорожче за будь-які скарби: цибулину, огірок, кришеник сала, півокрайчик чорного хліба. Півокрайчик з того дорогоцінного окрайця, яким він спробував було поділитися із звіром.

Ніщо на білому світі не пахне так, як пахне житній хліб. У голодного од того запаху солодко паморочиться в голові — здається, вмрещ, якщо зараз же не вкинеш до рота бодай крихти! Слабому, що вже не годен ні ворухнутися, ані будь-що з'їсти, чарівний хлібний дух повертає апетит, а відтак волю до життя й силу. Хто не знає ціни всемогутнього запаху хліба, той не знає нічого...

Шевчик був голодний. Щоб не вмерти од дразливого запаху, лише вщипнув від півокрайчика кілька крихт, а решту поклав у руку пораненому комісарові — хліб може йому швидше одужати.

— Іжте.

— Розламай порівну.

— Та що ви, товаришу комісар,— неширо посміхнувся Шевчик. — Я не голодний, щойно їв. — І відвів погляд.— Не вірите? От, їй-бо, недавно наївся од пуза, ви були в безпам'ятстві й не бачили.

— Не треба брехати, Шевчику,— сказав Данилов з такою незаперечністю, що тому не залишалося нічого — лише послухатись.

— Хай буде по-вашому.— Розділив хліб на дві рівні пайки, те саме зробив із салом, огірком та цибулиною.— Пожую хоч знехотя, коли вам так хочеться.

— Пожуй,— засміявся Данилов самими очима.— Зроби таку ласку.

За хвилину од небагатої їжі не зосталося сліду. Шевчик струснув з хустини у жменю дрібні крихти, укинув у рот. Хустину склав і сховав за пазуху.

— Хух,— важко видихнув.— Наївся — не здишусь.

— А ти жартун, Шевчику, я й не знав,— зауважив Данилов, якому з щирим Шевчиковим хлібом ніби й справді скоріше верталася сила, затихав у плечі біль.

— Я й сам цього не знав,— простодушно відповів Шевчик і, поміркувавши, додав: — Краще жартувати, ніж плакати.

— Твоя правда,— погодився Данилов.— Але жарти залишимо на потім. Кажі, де взявся? Як ми опинилися тут саме з тобою? — Він пам'ятає, як, кинувши в крюйт-камеру динамітну шашку, скочив за борт, як оглушила його вибухова хвиля, а потім ударило в плече, як змагаючись з болем і кволістю, плив з останніх сил до берега і зрештою вчепився за гілляку поваленого дерева. А далі — нічого.— Ніяк не зрозумію, як це воно склалося.

Шевчик подивувався: що тут незрозумілого?..

— Ну, йду я, аж гульк, ви лежите: голова на березі, а ноги в Дніпрі. Я перше злякався, а потім придивився до вас і впізнав. Ну й забрав, не лежати ж вам у воді, коли ви в безпам'ятстві. Оце сюди приніс, а далі, думав, уже й не подужаю, та ось човна знайшов. Тепер попливемо.

— Звідки ж ти йшов? — допитувався Данилов, пригадуючи, як Павло Троць доповідав Степанову: був бій, воєнморівський продзагін розбив петлюрівську сотню, а сам вернувся майже без втрат — привезли пораненого Руштана та десь подівся Шевчик.

— Звідки йшов?.. Та з Лошакової ж Гути. Ледве вбрався, будь вони неладні.

Слово по слову Шевчик виповів свою пригоду. Найдужче шкодував, що не вернувся одразу з загоном на флотилію, а поплентав у Лошакову Гуту, а ще — коли вже так сталося — жалів, що не зумів привести живцем навіженого сотника, — «язик» все-таки.

Данилов, слухаючи небагатослівну Шевчикову розповідь, кволо посміхався: кумедний парубок. Наївний і водночас хитруватий. Та головне — добрий. Має рацію Максим Георгійович: коли за Шевчиком доглянути, то вийде путяща людина... Сказав Шевчикові, хай не жаліє

за сотником: «язик» з лівого берега навряд чи зараз чогось вартий, а щодо іншого, то добре, що хоча виніс з Лосакової Гути цілу голову.

Либонь, кожен селяк — трохи філософ. Не був винятком і Шевчик. Вже не шкодував про свої напасті, бо повернув усе так, що й биття в Сорочинім дворі, і притичина з сотником, і всі його блукання чинилися виключно задля блага.

— Кажуть, все, що діється на білому світі,— великодумно підбив підсумок розповіді,— на краще. І я це подумав: правду кажуть. Бо якби того не скоїлось, я б не натрапив на вас... Чи не так, товаришу комісар?

Комісар мусив погодитись. Справді, не набреди на нього Шевчик — не знати, що б з ним сталося. Чи прийшов би до пам'яті, чи дав би собі раду? Може, до решти сплив би кров'ю й пропав...

— Спасибі тобі.

— Пусте, нема за що!.. То, може, поїдемо? — кивнув на човен.

— Так, час не жде.

Незадовго перед цим Данилов спитав Шевчика, чи поминули Кам'янку. Спитав не просто з цікавості — непокоївся за екіпаж «Меткого»: чи всім пощастило добратися до берега?.. Чи зібрались, як було наказано, на околиці Кам'янки, щоб організовано рушити вниз, до місця переправи Дванадцятої армії?.. Якби не відійшли від Кам'янки так далеко, попросив би Шевчика, щоб метнувся та довідався. Але зараз запізно про те говорити. По-перше, далеко, а по-друге, не сидітиме екіпаж на місці. Мав би зібратись уже давно. Зібравсь — і зараз, мабуть, на марші. Отже, пора й йому з Шевчиком.

— А підсоби-но, Тихоне,— згадав, як парубка звати. Подав ліву руку і з Шевчиковою допомогою незграбно зіп'явся на ноги. І от же диво! Ноги — мов ватяні, ніяк не хочуть тримати комісара. Якби Тихін не підставив плече — упав би. Обіймаючи його за шию, подибав до човна.

— Сидіти вам буде важко,— клопотався Шевчик.— Давайте-но я вас покладу, я тут віття й трави намостив. Ось так...

— Спасибі, Шевчику, за все спасибі! — ще раз подякував Данилов, важко дихаючи. Силу, якої набрався було зі шматком хліба, розтратив на оті кілька кроків, що пройшов від куща до човна. Тепер справді краще

полежати, бо чомусь перевертається в голові білий світ.

Шевчик розвернув човен носом на ріку, сів на кормі й одіпхнувся від берега дрюком. Прудка течія підхопила легке суденце і залюбки, немовби граючись, понесла вниз. А Шевчик помагав: упирався дрючком у піщане дно і ривками, з силою гнав човен уперед. Плив, може, з годину, а може, й більше — за часом не було коли стежити, — змахував з лоба краплі поту і врешті обігнув високу кручу, яка гостро вганялася в ріку й змушувала її робити крутий поворот. Виткнувся за кручу, підняв очі — і трохи не закричав на весь голос від радості: перед ним — широкий простір спокійної ріки, весь у дрібних блискітках, наче на синій шовк хтось рясно накидав срібних скалок, а головне — на тім просторі один, два, три, чотири... на нім аж сім кораблів, осяяних сонцем і гарних, як чудесне видиво!..

— Товаришу комісар! — захлинаючись од радісного чуття, заволав Шевчик.— Кораблі, товаришу комісар! Стоять!..

Данилов звів над бортом голову, і в очах йому засвітилася така ж, як і в Шевчика, радість.

А кораблі тим часом піднімали якорі. І скоро Шевчик з прикрістю помітив, що вони приходять в рух, поволі починають даленіти й меншати. Він звівся в човні, закричав, щоб заждали, замахав руками, а потім зірвав з себе сорочку, прив'язав рукавами до дрючка, що правив йому за весло, давай махати, мов прапором, аби помітили й зачекали. Бачать його чи не бачать?.. Мабуть, під берегом його човен зливається з чорною смугою кручі, треба скоріше впливти на середину ріки, треба будь-що зупинити хоч одне судно!.. Грібся на фарватер, аж гнулась і бриніла в руках жердина, а по щоках котився піт, падавав на рани та подряпини, які не встигли загоїтись після катування, щеміло все лице, але він не зважав. Тільки б зупинити!.. Не стільки заради себе (він так чи інакше добудеться на флотилію!), скільки заради комісара, якому ждати важко, йому потрібна лікарська допомога!..

— О, зупинився один! — збуджено поінформував Шевчик комісара.— Мабуть, помітили!

— Добре,— озвався Данилов.

— О, вертається назад! — ще голосніше вигукнув Шевчик.— Іде до нас!

Данилов знову звів голову над бортом, кинув очима по ріці.

— «Малый»,— пізнав судно, що йшло їм назустріч.— Щастить нам, Шевчику.

— Щастить, товаришу комісар!

Судно стишило хід і лиш ворушило гвинтом, тримаючись проти течії,— чекало, поки підпливе човен. Коли Шевчик був за кілька сажнів, вахтовий матрос гукнув у мегафон:

— Хто такий? Що треба?

Шевчик, ризикуючи перевернути хиткого човна, став на ноги, приклав руркою долоню до вуст, закричав:

— Шевчик я, Шевчик! А зі мною комісар! Товариш Данилов!.. Чуєте? Товариш Данилов!..

Саме цієї хвилі до борту підступили Ердман і Степанов. Зачувши «Данилов», начальник дивізіону змінився на лиці — радість змагалася з тривогою. Він круто обернувся до Ердмана:

— Накажіть підняти на борт! Негайно!

18

В каюті zostалися вдвох: начальник дивізіону товариш Степанов і невдаха Тихін Шевчик. Начдив замислений і заклопотаний, а Шевчик розгублений і понурий. Радість і самовдоволення він почував тільки першої миті, коли разом з човном і товаришем Даниловим підняли його на борт і военмори тиснули йому руку, дякуючи, що врятував комісара. А потім узнав, що помер Руштан, на душі зробилося важко. Далі зіткнувся з Павлом Троцем, кинувся до нього як до брата, але той зиркнув так неприязно, що в Шевчикові все похололо. Услід за Троцем так само поблимували й деякі інші военмори. Не знав, що й подумати: ну що він зробив Павлові, чим завинив перед екіпажем, чом дивляться на нього, як на чужака?

Пояснив товариш Степанов: не виправдав ти їхньої довіри, злякався, втік, як тільки продзагонові стало су-тужно. Воднім твоє щастя: був у загоні провідником, чи що, себто ще не рівноправним бійцем, отож і не питають з тебе, як спитали б з бійця, коли б той виявився боягузом. Такого б судили суворим революційним судом і, мабуть, розстріляли б.

Отож і понурий, отож і розгублений сидить Шевчик перед начдивом. Похнюпився, у вічі не зважається глянути.

— Ну, що мені з тобою робити, Шевчику? — вголос міркував Степанов.— Раніше ти не хотів zostаватися серед воєнморів, просився, щоб відпустили. Тепер, навпаки, просишся, щоб zostавили. Тоді ми не хотіли тебе відпустити, щоб не попав у халепу, та й сподівалися, що зможеш стати справжнім бійцем. А тепер?.. Правда, ти зробив велике діло — врятував комісара. Вчинок твій достойний свідомого революційного бійця, ми тобі дуже вдячні. І все ж не певні, чи можна на тебе покласти, чи не підведеш у скрутну хвилину. А мусимо бути певні, мусимо вірити кожному, кого назвемо своїм товаришем. Тепер було б найправдивіше сказати: йди собі геть, Шевчику, бо нам з тобою не по дорозі.

Серце в Шевчика затіпалося і впало десь донизу, а на лобі проступив холодний піт. Злякався, як не лякався й ніколи. Уже не міг себе уявити поза оцим кораблем, заново віднайденим і тому вдвічі дорожчим, поза суворим воєнморівським товариством, без якого йому нічого робити на білому світі... Так, раніше він не боявся самотини, думав, що може прожити й сам, як жив перед тим, а тепер знає, що не знесе неприкаяності, одірваності від люду. І вернувся зовсім не таким, яким був недавно, інакше — навіщо б вертався, навіщо наздоганяв флотилію. Міг би знайти собі тиху схованку, переждати лиху годину, але схованка — то вже не для нього. Не щуром вилізти з нори хоче він по війні, а вернутися в Лошакову Гуту достойним шани бійцем революції... Все те Шевчик гостро починав розуміти, але викласти товаришеві Степанову словами не вмів. Почувши, що його можуть прогнати, тільки й сказав, заломивши перед грудьми руки:

— Ну, zostавте, прошу... Ну, слово честі, більше не буду, хай би мене хоч убили!..

— Не знаю! — жорстко мовив Степанов.— Як на мене, то я б тебе одним духом зсадив на берег, та от комісар просить. Думає, як я раніше, що з тебе будуть люди.

— Та будуть же, будуть,— гаряче запевняв зрадлий Шевчик.— Не вірите мені, то хоч комісарові повірте.

— Ти й комісара можеш підвести, як підвів мене.

— Та, їй-богу ж, не підведу.

— Гарзд, я подумаю. Иди. І скажи, хай зайде Троць.

Шевчик виступив за двері й завагався. Йому б зараз дуже не хотілося стрічатися з Троцем, волів би перечекати, поки той змінить гнів на милість і перестане сердитись. Але назвався грибом — то ходи в козуб...

Знайшов Троця на кормі біля гармати. Удвох з Васютою вставляли у виріз казенника гарматний замок. Видно, розбирали та чистили. Гармата підняла хобот і ніби нюхала, а чим там пахне з правого берега. Поряд складено в акуратний стосик десятка півтора снарядів. Троць і Васюта стояли до Шевчика спиною, він зупинився за два кроки й прокашлявся, щоб звернути на себе увагу.

— Знову ти, Симоне? — обернувшись, неприязно буркнув Троць. — Очі б мої на тебе не дивились!.. Чого треба?

Проковтнувши образу, Шевчик покаянно зітхнув:

— Товариш Степанов тебе викликає.

Троць витер ключчям руки од мастила й без жодного слова погупав геть. Шевчик, не відаючи, що далі робити й де себе приткнути, оглянувся навкіл, побачив скручений у бухту просмолений канат, сів на ньому й зацікавлено озирнув Васюту. Безвусий, зелений! І худючий, наче патик. Такому треба триматися за якийсь мотузок, щоб вітром не здуло з палуби. Але і йому позаздрив Шевчик: военмор!.. Робить свою роботу, не метається дурно сюди та туди, як Шевчик!.. Щастить же декому! Навіть ось таким слабакам!.. Не знав Шевчик, що слабаком Васюта тільки видається. Якби довелося помірятися з ним силою, то переконався б, що голими руками такого не візьмеш!

А Васюта знав Шевчика. І позиркував мовчки — єхидно й насмішкувато. Тихін бачив зверхність у тих позирках, але й собі мовчав... Тільки ж хіба можна довго промовчати, коли вас двоє, і ви зацікавлено обмацуєте один одного очима, і в обох свербить язик?.. Один з двох таки ж обізветься першим, і тоді — пішло... Не вмовчав Васюта:

— То, кажеш, знов прителіпав?

— А тобі що до того?

— Чи скоро знов даси драла, хотів би знати.

— Дав би я тобі, щоб не совав носа куди не слід, та не моя воля, — застеріг Шевчик.

— Сам будеш оддрачкований під сидорову козу, — самовпевнено сказав Васюта. — Якщо тобі цього кортить — я з охотою!..

Поволі нагогошувалися обидва, як молоді півні, і могли б почубитися, але появився Павло Троць.

— Ну, Симоне, маєш спасителя в особі товариша начальника дивізіону! — почав з ходу виховну бесіду. — Якби не його заступництво, я при нагоді показав би тобі, де раки зимують!.. Поступаєш у мое цілковите розпорядження, даватиму в хвіст і в гриву, то вже не обезсудь і дивись мені, щоб без цього самого!.. Ясно?

Нетямущий Шевчик не зовсім розчовпав, без чого самого, зате зрозумів найголовніше: його не висадять, його зоставляють на «Малом», найпершим начальником призначено Троця, і Троць даватиме в хвіст і в гриву, але хай дає, якщо по заслугі, Шевчик не боїться, бо певен, що не заслужить ні найменшої покари.

— Ясно! — відповів аж надто голосно, і не міг стримати широкої усмішки, і, незважаючи на суворий Троців тон, ладен був обняти й навіть поцілувати сердите начальство, але не мужське то діло — ніжності. Та й Троць не відповів на його усмішку, а, навпаки, кинув докір:

— І нічого зуби показувати!.. З сьогоднішнього дня з доброї волі начдива зараховуєшся до складу команди «Малого», віднині ти не якийсь там жаднюга селяк, що ладен заради смердючих петлюрівських штанів знехтувати своєю гідністю, а революційний матрос! Ясно?

— Ясно! — На цей раз Шевчик не посміхнувся, відповів серйозно й навіть урочисто. Серце щасливо забилося. Всі його дотеперішні прикросці, переживання, невдачі здавалися дріб'язком, який скоро забудеться, а ось ця мить, коли Троць суворо й майже лайливо повідомив таку приемність, залюбки згадуватиметься довіку.

— Революційний матрос, — вів тим часом Троць, — то, Симоне, високе звання і висока честь, якої ти, звичайно, не заслужив, але товариш Степанов каже, що заслужиш. І я за тебе відповідаю! Гляди ж! Тільки щось — не спасе тебе твій спаситель!.. Я тебе породив, тобто знайшов на свою голову в житті, я й зроблю з тебе матроса, хоч би довелося вимотати душу!..

Оте «Симоне» ставало Шевчикові дедалі ненависнішим. Колись, під час походу з продзагоном, Шевчик задоволено відзначив, що Троць перестав називати його ганебним іменем... А це знов... Сказати, що оскільки він, Тихін Шевчик, від сьогодні є рівноправним членом екіпажу, то хай би не ображав? Але Троць сердитий і допикатиме ще дужче...

— А тепер — про діло! Ти, Симоне, ні дідька в артилерії не тямиш, отже поки що підноситимеш снаряди й робитимеш, що скажу я або Васюта. І придивляйся до його роботи. Підучишся — будеш заряджаючим, а кулеметника Васюту — він, щоб ти знав, ще й кулеметник — вивільнимо, і йому дадуть кулемет. Поки що все! Ясно? — Ясно!..

Мовчазний Васюта ще раз озирнув новоявленого вояку з ніг до голови: босий, ноги позбивані; чорні (Остапчукові!) штани брудні й розпанахані аж у двох місцях; сорочка теж вимашена в багні й пиллюці. На щоці кров запеклася, під оком — синяк, мов слива. Не матрос — посміховисько!

— Помити б його та прикукобити, — діловито зауважив.

— Сам знаю, — сказав Троць. — Помийтеся, поголіть-ся — поведу до боцмана, щось вициганимо.

І таки вициганили. Скупий боцман бурчав, що за короткий час обмундирує Шевчика вдруге, але подітись не мав куди. З лютим жалем, наче одірвав од серця, викинув Шевчику комплект ношеного-переношеного обмундирування. Натє, беріть, грабуйте! Горить воно на вас, наче на вогні! В чім ходитимете, коли зносите? Більше не приходьте і не просіть!..

— Ну от, тепер і ти на щось схожий, — задоволено мовив Троць, оглядаючи одягненого Шевчика. Втішався не стільки від того, що одягнув його, скільки від перемоги над боцманом: відомо ж, що легше йти в психічну атаку на ворога, ніж до боцмана за одіжжю чи іншим майном. Гадав, що тепер до баталерки поткнеться не скоро, бо не любить просити, але... довелося ламати перед боцманом шапку ще того ж дня. І знову причиною був Шевчик.

У матроськім кубрику Троць показав Шевчикові мотузяну, схожу на поліський рептух, койку:

— Спатимеш ось тут, на Антоновім місці, пухом йому земля.

— На Антоновім?.. — болісно вичавив Шевчик. — Руштановім?

— Так, на Руштановім.

— Пошли йому, боже, царство небесне! — побожно перехрестився Шевчик. — Якби не він — не бачити б мені світу білого!..

Безбожник Троць на царство небесне й Шевчикову

несподівану побожність хотів плюнути, та в кубрику плювати не можна — це одне, а друге — вразило оте «не бачити б мені світу білого».

— Ти що сказав? — скрушно перепитав Шевчика.

— А що? Нічого.

— Як то — нічого? — підступив до нього Троць. — Чи мені почулось?.. Якби не Антон — тобі б не бачити світу білого?

— Авжеж, що так, — підтвердив Шевчик. — Через мене він, сердешний, пропав...

Новина для Троця! Притичина!.. І знову Симон, трясця йому в живіт!.. Сердитись, кричати на Шевчика він не має сили, та й не хоче... При згадці про Антона його проймає скорбота, він утихомирюється й наче аж меншає.

— Розкажуй, — тихо звелів, присідаючи на жорстку лавку.

— Через мене він, — пригнічено повторив Шевчик, і перед очима стала та жахлива хвилинка, коли зчинилася над шляхом веремія, а він, наче збожеволів од страху, заметався по дорозі, підставляючи себе кулям. Був би неминуче пропав, але його турнув у спину Антон, вискочивши з укриття. Його, Шевчика, врятував, а сам дістав кулю...

— Це я винен, — сказав ще з більшою пригніченістю, переповівши все те Троцеві. — Думав, вернись на флотилію — перепрошу Антона, а він помер... — Шевчик ковтнув слину й ждав, що Троць буде ляяти, докоряти. А той мовчав.

Мовчанка ставала нестерпною. Шевчик спитав:

— А де поховали Антона?

— На кручі під Радулем, проти того місця, де підняли тебе з комісаром на борт.

— Як повернись сюди, піду побачу, — сказав не стільки Троцеві, скільки собі самому, і вмовк. І знову мовчанка тривала довго. Обидва журилися за Антоном, журились по-різному: один — з почуттям провини, другий — із злістю на безглуздість загибелі друга. Зажура руйнувала між ними стіну відчуженості, робила спільниками, спонукала до виникнення ще не усвідомлюваної й не висловленої приязні.

Троць врешті зітхнув і підняв голову. Згадав, за чим вони прийшли в кубрик. Койку Шевчикові він показав, а ще що?

— А особисті речі,— мовив, продовжуючи перервану ділову розмову,— кластимеш отут, в шафці.

— Які в мене речі,— вертаючись до реальності, озвався Шевчик і вийняв з кишені хустинку й маузер. Хустинка — Одароччина! То — найдорожче, від неї — радість Шевчикові, він носитиме її при собі, нікуди не буде класти й нікому не віддасть, хоч би довелось сконати! А трофейний маузер — казна-що! Велике воно й незграбне, мов леміш носиш у кишені, аж ходити заважає. Треба було б забрати в сотника й кобуру, та не догадався.

— О, гарна штука! — з захватом сказав Троць про Шевчиків трофей.— Звідки це в тебе?

— Забрав же в того, сотника.

— Ага, молодець! — навіть похвалив Шевчика, розглядаючи зброю.— Що гарна, то гарна!..

Маузер — найпопулярніша серед военморів особиста зброя, найпереконливіший атрибут бойової доблесті, найвищий военморівський шик!

Шевчик на тім ще не знавсь, тому про маузер одізвався зневажливо:

— Казна-що! Мені б такий, як у тебе, — вказав на наган при Троцевім поясі.

— Бери, будь ласка! З кобурою й навіть з поясом!

— Як це — бери? — почервонів Шевчик, радий не стільки зброї, хоч то он яка акуратненька штука, та ще й у кобурі, скільки Троцевій щедрості й зичливості.— А тобі ж?..

— Давай маузер, якщо він тобі не до вподоби.

— Тю, куди воно годиться! Без кобури... Та й патронів до нього кіт наплакав. — Шевчик вважав, що його добро не варте Троцевого нагана, й совістився пристати на шахрайський обмін. Але коли йому так хочеться — хай бере. Тільки застеріг: — Гляди, щоб не жалкував! Кажу ж, патронів мало...

— А то мій клопіт.

— І кобури немає, — повторив, наче розраюючи Троця.

— Дарма, добуду.

Помінялися зброєю — і, здається, заприятюлися більше.

Шевчик почував себе так, ніби йому зроблено надзвичайний подарунок, — ні виміряти, ні зважити, ні осягнути його цінності. Йому здавалося, що в Троцеві щось перевернулося з голови на ноги, себто стало на місце, за

короткий час змінилося його ставлення до Шевчика. Зробивсь, як колись, добрий, а в очах, крім суму за Антоном,— привітність і зичливість. Дива!..

Ішли повз боцманові володіння, Троць сказав:

— Поведемо на старого атаку — матимемо кобуру!..

Але атакувати боцмана не довелося. Він добре знав, що економити й чим скупитися. А кобура від маузера, яка валялася серед мотлоху, не годилася навіть на латку до черевика — дерев'яна. Оддав Троцеві, як тільки той сказав, що має маузер.

— А знаєш, Павле,— Шевчик вважав, що ліпшої нагоди не дочекається,— я хотів тебе попросити...

— Преси, Симоне,— вернувся до свого постійного тону Троць,— я сьогодні по-царськи добрий і великодушний, можу віддати півцарства, але маузера не поверну, хоч скачи гопки!..

— Може б, ти не звав мене Симоном?

— Ха-ха-ха! — зареготав Троць, наче його залоскотали.— Не звати Симоном? Не до вподоби?.. А як же звати, ха-ха-ха?.. Може, Юзефом, га? Так ти ж не в Пилсудського служив, а в Петлюри!

— Провалитися їм обом! — лонуро сказав Шевчик, спантеличений Троцевим сміхом.— Ні в кого я не служив! Чуєш?

— Та чую ж, чую, ха-ха!

— Бридко мені од того ймення.

— А рядитися в петлюрівця не бридко?

— Лихий ти, Павле. Ну, що я тобі зробив?

— Гаразд, гаразд,— примирливо прогук Троць. — Не сердься.

— То не зватимеш?

— Не знаю, не знаю, Симо... себто Тихоне. Якщо зможу — не зватиму, але ж звик я... А звичка — велике діло, друга натура! — І дружньо ляпнув Шевчика по плечу.

19

На зупинку та підняття на борт Шевчикова човна «Малый» згаяв близько чверті години, й дивізіон за цей час устиг відійти на чималу відстань. Установити візуальний зв'язок не можна було з жодним кораблем. Зник з очей навіть неповороткий «Батурин».

«Малый» ішов повним ходом, намагаючись надолужити згублений час. Екіпажеві наказано бути в стані бойової готовності, кожен з воєнморів на своїм місці спокійно й діловито виконував потрібну роботу. Троць з Васютою й Шевчиком порались біля гармати. Васюта найперше показав Тихонові, звідки підносяться снаряди, як треба поводитися з ними, як складати, щоб під час ведення вогню було зручно й безпечно. Троць перевіряв роботу замка й прицільного механізму, змастив цілик, щоб ходив як по маслу, і, маючи вільну хвилину, вирішив подати новачку-воєнмору найперші відомості з будови артилерійської зброї. Але й тут не втримався, щоб не скубнути Шевчика:

— Якби був потерся коло петлюрівської артилерії, дечому б навчився, і ми б одразу почали з прицілювання й зарядження, а так мусимо скакати від печі...

Шевчик сопів, але заперечувати не наважувався, бо вже починав проймаючись дисципліною, а вона під час заняття вимагала уважно слухати й запам'ятовувати, а не встрявати в суперечки.

— Отже,— повів Троць рукою згори донизу,— гармата артилерійська, стотридцятиміліметрового калібру, призначена для ведення вогню по наземних і плавучих цілях...

По борту, крім Троцевої, стояло ще кілька гармат, об'єднаних у плутонг. Обслуга сусідньої гармати, дослухаючись до Троцевої науки, посміювалася. Плутонговий командир, обходячи плутонг і перевіряючи його готовність, біля Троця затримався трохи довше. Послухав, схвально кивнув, сказав «Ну-ну» й пішов.

У ходовій рубці стояли Степанов і Ердман, дивувалися з тиші, яка раптом нависла над річкою. Обидва розуміли, що довго тиша не протриває. «Малый» порівнявся з Ілоччю, а авангард дивізіону, мабуть, дійшов або й проминув Лукоїди. В обох цих селах розміщені польські гарнізони з кулеметами й артилерією. Чого мовчать поляки? Розгадали намір більшовицького командування й відтягнули сили вниз, до місця переправи Дванадцятої армії? Тоді ускладнять операцію!..

— Накажіть, Альберте Петровичу,— попросив начдив командира корабля,— підійти ближче під Ілоч. Гарматам і кулеметам тримати берег під прицілом.

Ердман підступив до стернового, віддав коротку команду. Стерновий кивнув головою і скермував судно

праворуч. Чим ближче підходили до берега, тим більше дивувався Степанов. У бінокль виразно бачив націлену на ріку ворожу батарею з чотирьох гармат, бачив навіть людей, що порались коло них, але пояснити їхню миролюбність не міг. Артилерія, виходить, на місці, нікуди її не перебазовано. Але чому мовчить?..

Коли підпливли ще ближче, спалахнула безладна рушнична тріскотнява — не досить густа й не досить прицільна. Кілька куль, щоправда, цвяхнуло у Степанова над головою, кілька інших ударило в металеву обшивку верхньої палуби.

— Відійти! — наказав Степанов.

«Малый» узяв круто ліворуч і скоро був на безпечній відстані. Услід йому забахкали дружніше, мабуть, збадьорені тим, що на більшовицькому судні злякались і відступили. Та поляки гірко помилилися й скоро заплакали за свою помилку. Гаркнули з судна гармати, берег заряснів чорними вибухами. При першому ж залпі завалилася одна з чотирьох гармат ворожої батареї, темні постаті, які допіру поралися коло гармат, скільки було видно, тікали геть... Чом же не озвалася польська батарея?.. Так і не відгадавши цієї загадки, Степанов наказав припинити вогонь. Навіщо витрачати снаряди? Навіщо бити лежачого?..

Раптом здригнулася ріка, здригнулися береги обабіч неї, здригнувся увесь білий світ. Десь нижче по ріці, не інакше, як проти Лукоїдів, загримало з десятків жерл, забахкали бомбомети, затріщали кулеметні черги й рушничні залпи. Струснувши небо, стрілянина, не вгавала, а щодалі дужчала, і, оскільки «Малый» шпарко гнав уперед, ніби накочувалася на судно невидимим оглушливим валом. Що діється!.. Ілоч, всупереч сподіванню, піднесла приемний сюрприз, уникла бою, а от Лукоїди, мабуть, заповзялися постріляти й за себе, і за своїх сусідів — вергають вогонь і метал з подвійною силою. До Лукоїдів недалеко — якихось десять-п'ятнадцять хвилин ходу. «Малому» зразу доведеться вступити в бій.

До рубки, де знову Степанов зайняв місце, ввійшов радист.

— Товаришу начдив, радіотелеграма з «Батурина». Щойно вдалося зв'язатись!

— Дякую за службу.— Степанов зрадів, що відновлена ще одна лінія радіозв'язку, й пробіг очима донесення.

В повідомленні з «Батурина» теж відчувалася здивованість поведінкою поляків: Ілоч судна пройшли без бою, а в районі Лукоїдів вступили в перестрілку з противником. «Трал» і «Запал», не зупиняючись і не відповідаючи на вогонь, повним ходом минули Лукоїди й пішли своїм курсом. «Мстительный» і «Геройский», маневруючи, ведуть вогонь по заставах противника. «Піиск» і «Батурин» направляються в район Пічок...

Степанов передав радіотелеграму Ердману.

— Нічого нового, — мовив той. — Не пояснюють поведінки противника в Ілочі.

— Так, дивна поведінка. Що б то могло значити?

Ердман стеноу плечима.

— Щось у них скоїлось. Але що?..

— Для них же гірше! — махнув Степанов рукою. Мочити собі голову тим питанням значило б марнувати час. Відповіді однаково не знайдеш, і біс з ним. Згодом усе з'ясується.

Гриміло дужче, — бій кипів майже поряд. Ген з-за порослі молодим верболозям коси вигулькнув сірий силует канонерки. Степанов здаля пізнав: «Мстительный». Трохи нижче — «Геройский». Обидва настирно й послідовно добуть берег, а він люто й одчайдушно огризається — на ріці раз у раз підіймаються фонтани води. Канонерки, одійшовши на найоптимальнішу відстань, безупинно маневрують — то одходять униз, то підбираються вгору, щоб не дати польським гарматам пристрілятися. Палять поляки завзято, але безрезультатно — артилеристи, видно, кепсько навчені стрільбі по рухомих цілях.

— Плутонг, до бою!

Озвалася вся артилерія «Малого».

Густішає шквал, рясніше здиблюється берег стовпами вогню, диму, куряви, жаркіше стає жовнірам пана Пілсудського. Вужчає вогненне кільце навколо них, і, певне, в кожного тривожніше калатає серце, і не один згадує матку боску, благаючи захисту й порятунку. А всіх разом утримує при гарматах лише страх перед покарою: якби не боялись начальства з його нещадним військово-польовим судом, кинули б гармати і втекли. Вони це й зроблять, але трохи пізніше, коли пекельне кільце стане ще тіснішим. Але зроблять не всі, бо в багатьох із них відпаде потреба тікати — мертві не відають страху.

Троць вів вогонь спокійно, неквапно — наче робив звичну щоденну роботу. Після кожного пострілу старанно

перевіряв наводку, подавав цілик уліво чи вправо, крутив коліща повороту й, випаливши, намагався простежити, де ліг його снаряд. Командував Васюті: «Заряджай!» — і знову повторювалося те саме. Припавши оком до прицілу, ласкаво примовляв:

— Зараз, панове, всиплемо вам гаряченьких!.. Щоб не були дурні та не слухали пришепелкуватого Пілсудського!.. Щоб до нових віників пам'ятали, якщо зносите голівоньки!.. І діткам, і влукам щоб заказали! — І слав ще один снаряд.

Шевчик почував себе в цьому першому для нього артилерійському бою начеб не при ділі. Снарядів було наготовано заздалегідь, Васюта на Троцеву команду спритно та вправно заряджав, а Шевчик водив очима за кожним його рухом. Водити очима й було його ділом, — Троць сказав дивитись і вчитись, — але те Шевчика не вдовольняло. Подивився, повчився — ну й досить, нічого хитрого в тім немає, справився б не гірше за Васюту...

— Дай я!

Васюта запитально глянув на Троця.

— Хай спробує, — дозволив той, — а чого ж!..

Над головою з моторошним торохтінням пролітали ворожі снаряди. При тому огидному звукові Шевчик втягував голову в плечі й інстинктивно присідав, але Троць сказав:

— Призначений тобі снаряд не торохтить: трахне — не встигнеш почути. А коли чуєш — то не твій.

Деякі ляпали в воду, не долітаючи до судна, деякі перелітали. З командирського містка раз у раз чулася різка й коротка команда, за якою судно ніби незграбно танцювало: крок вперед, крок назад, крок ліворуч, крок праворуч! Ніби гралося з небезпекою, лавіруючи поміж вибухів.

Перший снаряд Шевчик зарядив не дуже впевнено й не дуже вправно — сам дивувався, що так довго вовтузився. Може, через те, що вперше, а може, тому, що з нього не зводили очей Васюта й Троць, терпляче ждучи, поки він упорається.

— Отак! Не святі горшки ліплять! — підбадьорив новачка Троць і поміг закрити замок. — Хлопець ти тямковитий! Молодець! — І наче забув про Шевчика, припав до прицілу.

За хвилию гуркнуло гучніше, ніж досі: мабуть, тому, що заряджав гармату Шевчик, а не хтось інший.

— Заряджай! — І він зарядив уже спокійніше, легше й швидше. Незвичне ставало звичним, і Шевчик радів, що він при ділі.

— Заряджай!

— Заряджай!

Три добре озброєні канонерські човни, та ще при злагожденій дії досвідчених комендорів,— то значна військова сила, проти якої польським артилеристам у Лукоїдах боротися вельми важко. Поставлені для того, щоб не дати «дірявій» більшовицькій флотилії дихнути, якби та посміла виткнутися з Сожу, вони тепер самі не мають змоги дихати. Так і дивись, щоб не оддати богові душу! Холера ясна на голову татуня Пілсудського, що пхнув їх під оцей вогненний град!.. Кому, скажіть на милість, охота лягати кістками, коли до пуття не знаєш, навіщо, з якої речі... Казано, буцімто для того, щоб боронити вельку Польску від зазіхання більшовиків. Але ж яке в біса зазіхання!.. То лиш панська вигадка, яка не держиться купи. Якби більшовиків принесла лиха година на Віслу абощо, тоді жовнірові не треба було б доводити, що він мусить боронити свою землю,— то було б очевидним. А тут, на Дніпрі, коли маєш чим думати, не можеш не зрозуміти: не поляки — більшовики боронять свою землю. Он бач, як садять, як кладуть снаряд за снарядом! Вони знають, що їм треба, за що б'ються, і не одступляться нізащо, аж поки не угроблять тебе. А чи варто вмирати, коли нема за що? Ні, нех бендзе похвальоне жице!.. І, рятуючи життя, поляки побігли.

Кинули гармати і всяке військове майно. Гадали, що більшовицькі канонерки одстріляються й підуть геть, тоді можна буде повернутися на свої позиції, навести на березі лад, а начальству скласти пишномовний рапорт про те, як славно та героїчно билася артилерія війська польського, як трохи не потопила більшовицьку флотилію, ще трохи — й була б потопила, але тій удалося прорватися крізь густий вогонь і втекти вниз по Дніпру... Та от клопіт!.. Не спішать канонерки тікати. Навіть навпаки, схоже на те, що більшовики лаштуються висадитися на берег! Е, то вже геть кепсько! Треба врятувати хоча б гармати!.. Деякі з них, щоправда, розбиті, хай залишаються більшовикам, а цілі zostавляти не можна. Прикриваючись вогнем, впрягали в гармати коней, помагали жовнірською силою, були б нічого не zostавили, але ж б'ють з канонерок — просто страх! Довелось залишити й

кілька гармат, і стоси снарядів, і бомбомет. Нащо вже телефон — неважка штука, а й то покинули на команднім пункті.

Степанов наказав виділити від кожного екіпажу по невеликій десантній групі — під прикриттям вогню з канонерок висадитися на берег, коштом противника поповнити боезапас, який на канонерках по проході Лоева, Крупейок, Черемисів і після цього ось бою проти Лукоїдів дуже збіднів. З десантом висадився й сам.

Пройшов по лінії недавно такої грізної оборони противника, раз у раз перескакуючи через снарядні вирви, обминаючи забитих жовнів. Покрутив головою на роботу своїх комендорів: знівечили берег, живого місця не знайти!..

— Найперше, — наказав загонові, — взяти снаряди потрібного калібру! Взяти набої і замки від гармат!

— А оце брати, товаришу начдив?.. — Шевчик тримав за лямку фарбований в зелене ящик польового телефону.

— З нього не стріляють, Шевчику.

— Але ж полякам воно нащось потрібне? — резонно завважив Шевчик.

— Сухопутним військам — так, а нам — ні до чого. — Степанов зняв з апарата трубку, приклав до вуха і — ти ба, диво! — виразно почув тривожний голос, що настійно вимагав якогось капітана Шидловича.

— Алло! — озався Степанов.

— Пане капітан, — по-польськи залопотів телефоніст, радий, що нарешті додзвонився, і Степанов насилу второпав, про що він говорить. — Пане капітан, не кладіть трубку, бардзо прошу, не кладіть трубку, з вами говоритиме пан полковник!..

Оце так кумедія!.. Ну що ж, поговоримо. Не з приємних для пана полковника буде розмова. Тільки Степанов устиг про те подумати, як у трубці глухо зарокотів розгніваний баритон:

— Пане Шидловичу!..

— Алло! Слухаю, пане полковник!

— Пане Шидловичу, де ви пропали, чорт побери! Чом до вас додзвонитися не можна? Доповідайте, що там діється. Негайно!

— Я не Шидлович, пане полковник! Я не Шидлович!

— А хто це, до дябла?

— Начальник першого дивізіону Дніпровської військової флотилії Максим Степанов!

— Що за жарти, чорт забори! — вилаявся полковник, проте в голосі почувалася розгубленість. — Де Шидлович?

— Ніяких жартів, пане полковник! А щодо Шидловича, то, якщо це начальник вашої берегової застави в Лукоїдах, можу повідомити: втік Шидлович разом з підлеглими, покинувши гармати, військове майно, не встиг навіть забрати вбитих жовнів. Ми зараз залишаємо Лукоїди, гадаю, ви пришлете сюди похоронну команду. Що?.. Воля ваша, пане полковник, можете не слухати, але на вашім місці я б не гарячився. Навряд чи вам ще колись випаде така розмова.

— Говоріть, чорт вас забори! — мало не в розпачі викрикнув полковник, розуміючи, що з ним не жартують.

— Шидлович, думак невдовзі прибіжить до вас сам і доповість, що робив усе можливе, аби розгромити нашу флотилію, але вдіяти нічого не міг. Повірте йому, він скаже правду. Вистояти йому було неможливо: наш вогонь набагато дужчий, прямо-таки нищівний, — витримати його вашим солдатам і офіцерам не під силу. Ми сильніші не зброєю — бойовим духом, з ним б'ємо ваше військо, з ним перемагаємо. Прошу, не дуже карайте цього капітана Шидловича, не така вже й велика його провина. Переконаєтеся самі, коли так само поб'ють і вас, пане полковник.

— Більшовицький демагог! — лайнувся полковник, проте трубки не кинув. Очевидно, не був телепнем і розумів, що невидимий співрозмовник говорить сумну правду.

Степанов на закінчення дав пораду:

— Радив би вам, полковнику: не губіть даремно безневинних солдатів, збережіть поляків для своєї Польщі... А трофеї в Лукоїдах ми забираємо й вантажимо на судна. Вашою зброєю битимемо вас же й ваших холопів петлюрівців.

— Нахаба! — аж тепер брязнула десь на другім кінці проводу телефонна трубка. Степанов усміхнувся.

Воєнмори, ставши в довгий ланцюг, з рук у руки передавали снаряд за снарядом, вантажили їх на судна. І Шевчик стояв у дружному ланцюгу, коливався зліва вправо, робив неважку й веселу роботу. Коли передав ближньому сусідові останній снаряд, вернувся до Степанова, який щойно закінчив телефонну розмову. Цікаво Шевчику: і як ото воно можна говорити через той ящик з людиною, котра хтозна-де? Може, аж за десять верст?..

Чудеса, та й годі! Якщо він колись розкаже про те в Лошаковій Гуті, то навряд чи хто й повірить. Та й як вірити? Сам би не повірив, якби не бачив. І отаку штуку товариш Степанов не хоче взяти? Каже, ні до чого на судні?.. Жалко!

— А може, візьмемо? — попросив начдива. — В хазяйстві знадобиться?

— Хазяйновитий.

Шевчик не розібрав, чи з осудом сказав те Степанов, чи схвально, і стояв ні в сих ні в тих.

— Гаразд, візьми — дозволив начдив. — Подаруємо телефоністам Дванадцятій армії. Здає боцману.

— Єсть здати боцману, — зрадів Шевчик, що добро потрапить у надійні боцманські руки.

На «Малый» Степанов вернувся задоволений, навіть веселий. По-перше, позаду ще один бойовий рубіж, суднам без втрат удалося поминути ще одну небезпеку й поповнити спорожнілі крюйт-камери. А по-друге, телефонна придибенція! Слово честі, такі казуси знімають духовне напруження і втому! Переповів розмову з полковником Данилову, який, хоча був слабкий, пізщо не погоджувався лежати. Данилов запитав:

— Гадаєш і з Теремців погомоніти з паном полковником?

— Я б не від того, але досить з полковника й Лукоїдів. Якщо вийшов з шоку після нашої розмови, спробує в Теремцях взяти реванш. Добре б проскочити це кляте місце раніше, ніж він вживе заходів.

Ішли швидко, наскільки дозволяла потужність машин, стиснутою кильватерною колоною, з мінімальним інтервалом. Комендорам наказано тримати берег під постійним прицілом, і вони ні на хвилю не відходили від гармат. Обстрілу можна було сподіватися і в Навозах, і в Прохорові та Жарах, але найміцніший береговий заслон поляки виставили в Теремцях. Теремці — остання серйозна перешкода на шляху до Пічок.

Навози не озвалися жодним пострілом — чи то батарею знято взагалі, чи зморені опівденною спекою гармаші поснули й прогавили більшовицькі канонерки. У Прохорові та Жарах польська застава теж, видно, дрімала: почала обстріл уже тоді, коли судна спустилися милі на півтори вниз. Кожна з канонерок з ходу зробила по два залпи, нагнала на польських гармашів страху, і дивізіон відійшов на недосяжну для ворожої артилерії відстань.

Неважко було б знищити ці вогневі точки противника, але Степанов боявся згаяти час: попереду Теремці. Чи пройшли їх «Трал» і «Запал»?.. Якщо ні — канонерки мусять насамперед забезпечити їм прохід,— Прип'ять будь-що треба закрити!..

А там унизу вже погримувало. Гуркіт густішав, наростав, так само як і при підході до Лукоїдів, але з тією різницею, що палив лише берег, а ріка не озивалася. Не чути ні скорострілок з «Трала» та «Запала», голос яких Степанов пізнав би одразу, ні сорокап'ятиміліметровок «Пинска» й «Батурина».

— Що б це могло значити? — повернув Степанов голову до Ердмана, який щойно прийшов з радіорубки.

Той розвів руками:

— Щось забагато загадок на сьогоднішній день. Думаю, зараз буде відомо — радист приймає повідомлення.

«Батурин» сповіщав: «Трал» і «Запал» під вогнем противника, не зупиняючись, пройшли Теремці — втрат не мають, бо противник не встиг пристрілятися. «Пинск» і «Батурин», не бажаючи ризикувати, ждуть підходу канонерок, щоб разом прориватися через теремцівський заслон...

— Ну, молодці! Ну, одчайдухи! — з захватом мовив Степанов про командирів «Трала» й «Запала».

У Теремцях, крім артилерійського підрозділу війська польського, стояв гарнізон доблесних союзників — стрілецька петлюрівська сотня. Ледачкувате воїнство кублилося по тінявих закутках або товклося по селу й пиячило — до бою не поривалося, бо кому за такої спекоти охота воювати! Але при появі більшовицьких суден, під грубу лайку та стусани хорунжих заворушилося й потяглося до берега. Поки розчовпувало що й до чого, поки вибирало позицію для стрільби, «Трал» та «Запал» опинилися на недосяжній для вогню відстані!

Вусатий польський поручик-артилерист лаяв лайдакуватих хлопів, що відкрили безладну стрілянину лише після того, як прогавили двоє суден. Валив вину на союзників, хоч мусив би визнати й свій промах: його гармаші також загаялись, не були готові своєчасно повести вогонь, та й стріляли чортзна-як... Зрештою трохи пристрілялися, і двоє інших «корит», що не встигли проскочити вниз, хай не сподіваються на удачу!.. Зараз вони розлетяться на тріски, а їхні злидарські екіпажі підуть на харч ракам!

Але «корита» не йшли наосліп під вогонь його гармат. Потовклись на місці, а потім прудко відзадкували вгору і, перш ніж гармаші встигли перенести вогонь, щезли за крутим поворотом ріки. Тепер їх дістати важче... Зателефонували зі штабу дивізії, застерегли про зухвальство більшовиків, які розгромили заставу в Лукоїдах і йдуть униз. Наказувалося розбити, потопити, знищити!.. Поручик не насмілився доповісти, що двоє суден уже не можуть бути розбиті, потоплені, знищені, бо проминули Теремці й десь скоро нагадають про себе, лише запевнив начальство, що наказ виконає. І поклав собі будь-що дотримати слова. Провів коротку нараду з союзницьким командуванням — викликав петлюрівського сотника, без усякої там дипломатії вичитав:

— Якщо пан сотник гадає, що я з моїми жовнірами буду воювати і за себе, і за його п'яних хлопів, то він бардзо помиляється. Хай негайно займає своєю сотнею оборону ось там, — показав на кручу, що гострим мисом увіходила в ріку й змушувала її збочувати вліво, — і пильнує, щоб не пропливило униз ніщо!.. Запитань і заперечень у пана нема, я знаю. Ідіть!

— Слухаю! — прогук сотник.

— Заждіть! Ті двоє суден пройшли з вашої вини, але я не буду писати про те в реляції ні своєму, ні вашому начальству, якщо добре триматиметеся сьогодні. Лягти трупом — але не пропустити!..

Наказ пана поручика не був позбавлений глузду. Якби артилерійським вогнем не вдалося спинити більшовиків і вони порівнялися з Теремцями, батареям довелося б міняти позицію, бо судна були б у мертвій зоні, під самим берегом, понад яким на цілу милю тягнеться фарватер. Поки мінятимеш позицію — більшовики скористаються з припинення вогню й проскочать униз. От про такий випадок хай і заляже петлюрівська сотня на місі. Судна йтимуть повз кручу за кілька метрів: можна знищити команду рушничним вогнем, можна дістати судна навіть гранатами!..

Одного лише не врахував стратегічний геній пана поручика: сили вогню більшовицьких суден. Щоб не дуже лякати поручика, зі штабу не повідомили, скільки бойових одиниць налічує так звана більшовицька флотилія, і він вважав, що двоє «корит» за косою — то все.

Але з-за коси виткнулася, як здалося поручикові, ціла армада! Два, три, п'ять! Усі чи ще підійдуть?.. Де їх

у біса стільки набралось?.. А коли відкрили вогонь по березу, поручик геть розгубився. Так його ще ніде й ніколи не обстрілювали!.. Він несамовито бігав від батареї до батареї, махав руками, кричав: «Вогню! Вогню!». Його гармаші металися коло гармат, били у відповідь, та пострілів з берега не було чути за всепоглинаючим громом вибухів. З землі люто випорскували десятки пекельних протуберанців, очі виїдало пороховим димом, глушило свистом осколків. Довго такого не витримаєш — або помреш, або збожеволієш! Збожеволіти поручик не встиг, бо, перебігаючи від одної до другої батареї, нараз спинився, наче щось забув і надумав вернутися, зробив півоберта ліворуч, а потім м'яко осів на землю, Тепер йому байдуже, пройдуть більшовики чи не пройдуть, ляатиме його дивізійне начальство чи ні.

Судна увігналися під самий берег. По ньому вдарили кулемети, а комендори перенесли шквальний вогонь на крутий мис, що стовбурчився зброєю, ждучи, коли можна буде відкрити прицільну стрілянину по більшовиках. Ось-ось надпливуть вони ще трохи, і доблесна петлюрівська сотня покаже себе, засипле проклятуці кораблі градом куль, і тоді сотникові не докорятиме поручик з тарганячими вусами!.. Але перш ніж надпливти ближче, судна переорали мис гарячим металом, і сотник насилочку виніс ноги та щез у лозняках. І була в нього вже не сотня, а лише півсотні воїнства, та й то знетямленого й ошалілого від страху.

20

За боями екіпажеві не було коли пообідати. Кок звирив знаменитий флотський борщ ще перед Лукоїдами, але не до борщу було военморам. Скоро сімнадцята година, позаду Теремці, будь вони неладні, а що попереду — хтозна. Може, знову десь устрянуть у халепу, і борщ не те що захолоне — скисне! Для всякого кухаря — то найгірше! Ні, хай зараз же, поки спокійно на Дніпрі, пообідають...

Брязкали металеві ложки та миски, кок у білому ковпакові (без нього не дозволяв собі навіть підступити до казана!) весело орудував черпаком, щедро розливаючи запашне апетитне вариво. Багато хто із зголоднілих матросів вертався за добавкою, що приносило кокові справжню втіху. Обід неподільно заволодів военморівською увагою, над нього не було зараз нічого важливішого. Де-

хто, нагнувшись над мискою, ще смачно сьорбав, дехто вже скручував самокрутку, а Шевчик, залюбки попоївши воєнморівської страви, вийшов на палубу й рушив до своєї гармати. Та кинув оком по ріці й зупинився: а що то аж ген сіріє? Пароплав, чи що? Навстріч пливе чи віддаляється? Чи, може, стоїть на місці?..

— А глянь-но, Павле! — гукнув Троцеві.

Троць до стернового:

— Бачиш? Якесь судно!

— Знизу шпарить. А що воно — біс його знає. Скажи командирові.

Ердман з'явився негайно, а за хвилину на місток піднялися Степанов і Данилов. Підходили до гирла Прип'яті, і всім подумалось, що то, мабуть, один із загороджувачів. Та, глянувши в бінокль, Ердман упевнився, що судно чуже. Підняв бінокль і Степанов, кивнув головою й передав Данилову:

— Подивись!

Той узяв бінокль лівою рукою, бо праву лікар туго прибінтував, щоб не зрушувати плеча.

— Чи не з польської флотилії?

— Накажи сигнальнику, — попросив Степанов Ердмана, — запитати, хто такий.

Сигнальник енергійно запрацював прапорцями, повторюючи коротке запитання, але незнайомиць не відповідав. Степанов звелів попередити: «Стрілятиму!», але й це не справило на загадкове судно ніякого враження. Не збавляючи ходу, воно ішло на зближення, і скоро вже навіть без бінокля було видно, що то озброєний двома гарматами й кількома кулеметами канонерський човен — бойове судно противника, яке, мабуть, чогось виходило з Прип'яті в Дніпро і тепер повертається назад... Так і є! Канонерка, з усіх сил женучи вгору, бере круто ліворуч і проскакує в гирло Прип'яті. Почуваючись там як дома, вона геть знахабніла і, замість того щоб якнайпрудкіше тікати, розвернулася правим бортом і відкрила вогонь по «Малому». От тобі й маєш!..

Степанова те не стільки стурбувало, скільки розважило. Потопити нахабне суденце не штука, але ж воно вже в пастці і його можна взяти цілим і неушкодженим. У Прип'яті, десь за три-чотири милі від гирла, «Трал» і «Запал» ставлять або вже поставили мінне загородження і ось-ось мають вертатися назад. Якої заспівають на ворожій канонерці, коли побачать, що опинилися між двох вогнів!

Бахнули поляки кілька разів для підтримки власного бойового духу і заспішили геть: достоту дворняжка, що боязко гавкнула, озирнувшись на сильнішого, і тут же дала тягу.

— Бачив хоробрих? — переглянувся Степанов з Даниловим.— Потопимо?

— Судно знадобилось би... Назвали б «Метким».

«Малый» стишив хід і за хвилину зовсім зупинився проти гирла Прип'яті. Степанов наказав «Пинску», «Батурину» й «Геройському» без затримки йти до Пічок, а «Мстительный» і «Малый» ввійдуть у Прип'ять і, як тільки згори появляться тральщики, спробують захопити ворожу канонерку.

— Матимемо з нею клопіт,— простежуючи очима за судном, яке щодуху тікало подалі, промовив Ердман.

— Так, Альберт Петрович має рацію,— підтримав Данилов.— На борту в них, крім гармат, близько десятка кулеметів. При стрічі з тральщиками можуть наробити шкоди: з близької відстані кулеметним вогнем загублять чимало людей.

Розумів те й Степанов. Справді, як поведуться поляки, побачивши поперед себе тральщиків? Перше вважатимуть, що то свої, і палити не будуть. А коли побачать, що більшовики?.. Не маючи шляху назад, будь-що прориватимуться вгору і, ясно ж, дадуть одчайдушний бій! А яке рішення приймуть «Трал» і «Запал»?.. Шкода, що не з усіма суднами має «Малый» радіозв'язок!.. Тральщики, зустрівши чужака, звичайно почнуть обстріл. Хай би навіть потопили його — кат з ним. Але ж головне — самі наразяться на небезпеку. Без жертв, може, навіть значних, не обійтись.

— Що радиш, комісаре?

— Спробуємо посигналізувати, що попереду міні. Якщо повірять — не рватимуться вперед, змушені будуть здатися.

— Е, так вони тобі й здадуться!.. Але чом би не спробувати?

І знову сигнальний старанно й наполегливо махав прапорцями, у бінокль було видно, що за сигналами спостерігають, але ні ходу не стишують, ні відповідають. «Попереду міні!.. Міні!.. Міні!..» — ще раз пробував сигнальний застерегти втікачів,— мусили б якщо не повірити, то хоч замислитись і повагатись, а вони женуть, і край! Ні, у них, телепнів, мабуть, немає жодної людини,

яка розумілась би на військово-морській сигналізації. Замість того щоб подякувати за попередження про небезпеку, поляки знову двічі стрельнули в бік «Малого» й «Мстительного». Один снаряд проторохтів над головами, другий ляпнув зовсім неподалік від корми «Малого».

— Ну, комісарє? Не хочуть добровільно віддавати нам посудину!

— Мусять,— непевно мовив Данилов.— Може, полякаймо обстрілом?

— Маєш рацію.

— І стрільбою застерегли б тральщиків, щоб були готові.

— Сам про це думав.

Ердман передав наказ: дати два залпи з усіх батарей, бажано класти снаряди не в ціль, а поряд. Ще не вляглася луна від пострілів і не розвіявся над рікою порохований дим, як десь згори часто затрахкали скоростріли — тральщиків ще не було видно, але вони вже, мабуть, бачать вороже судно й почали обстріл. І тільки тепер, спостерігаючи за польською канонеркою, можна було завважити, що екіпаж її пойняла розгубленість. Судно різко скинуло швидкість, зробило крутий віраж і забахало десь у білий світ, не стільки дбаючи про те, щоб уразити противника, скільки прагнучи налякати й відігнати небезпеку. Та куди податися далі?.. Ані вперед, бо вогонь скорострілів досить густий, ні назад, у Дніпро, бо в самім гирлі — дві добре озброєні канонерки. Судно нараз застигло на місці, ніби роздумуючи, куди податись, потім знову зробило поворот, вже в інший бік, і так само гарчково застукало з обох гармат.

Степанов, стежачи, як панічно заметався противник, звелів Ердману:

— Хай сигнальник передасть: «Здавайтесь!»

Та й цього разу даремно махав матрос прапорцями. Тепер на сигнали й зовсім не звертали уваги, були зайняті своїм. Кілька хвилин розгублено покрутившись на місці, судно раптом набрало швидкості й пішло до правого берега, глибоко ввігналось носом у піщану кручу; на палубі зчинилася ще більша метушня, з носа на берег швидко перекинули широкий трап, і люди поповзли по нім, наче чорні мурахи, щось вивантажуючи на сушу.

Данилов, стежачи в бінокль, намагався розгадати намір противника:

— Схоже, що кидають судно.

— Перенести вогонь по берегу! — наказав Степанов.

Зелену кручу рвонули вибухи, та це не спинило польський екіпаж, а підшмагнуло, змусило ще поквалніше кидати канонерку. Її гармати стріляли частіше й прицільніше, «Малый» з «Мстительным» мусили маневрувати, щоб запобігти влученню снарядом.

Згори надходили «Трал» і «Запал». Зорієнтувавшись в обстановці, діяли узгоджено з канонерками: також перенесли вогонь на берег. Снаряди їхніх скорострілів і вогонь з «Малого» та «Мстительного» рвали берегові схили, за вибухами, димом і курявою годі було розгледіти, що діється у ворога на палубі й довкола судна. Коли дим і пилюка трохи розганялися вітром, можна було побачити, як зеленим лугом панічно біжить безладно розсіяна чорна юрба. Проте і на борту ще хтось лишався.

— Повний вперед! — наказав Степанов. — Приготуватися кулеметникам!..

Завваживши, що «Малый» швидко пішов на зближення, темні постаті на палубі заметалися дужче.

— Висадять, гидотники, судно в повітря! — занепокоївся Степанов. — Накажи, Альберте Петровичу, вдарити з кулеметів!

Відстань до польського судна була чимала, кулі не досягали мети, але «Малый» шпарко ішов уперед — ще хвилина-друга, і нищівна кулеметна черга прошиє зухвальців, що були на судні. Вони те розуміли дуже добре, тому більше не гаялись — миттю змелися з палуби і, прикриті корпусом судна, подались геть. Швартуватися до покинутої канонерки було б небезпечно: якщо її заміновано, а в погребях — снаряди та вибухівка, можна злетіти в повітря.

— Причалюй осторонь, Альберте Петровичу!

— Ліво руля! Малий вперед! Самий малий! Стоп, машина!..

Тільки-но «Малый» приткнувся до берега, як на кормовій частині канонерки щось сліпуче зблиснуло й тієї ж миті тріснув сухий вибух, луна чітко двічі повторила його десь на далеких луках. Вибух не сильний, — трохи розвіявся білястий дим, і стало видно, що судну шкоди не зробив: було ціле, тільки на кормі щось курилося, тліло, і аж на «Малый» доносило смородом горілої фарби й розпеченого металу.

— Оце і весь фейерверк? — переглянулись Степанов і Данилов.

— Келські піротехніки,— додав Ердман.

— Оглянемо судно й візьмемо на буксир, Альберте Петровичу.

Раптом на кормі канонерки одночасно у двох місцях спалахнули бліді язики полум'я. На очах росли, ширилися, зажирали дедалі більший простір. Палуба, рангоут — все сухе, як порох! Не мине й кількох хвилин — як вогонь обійме все судно.

— Дозвольте загасити, товаришу начдив? — виріс перед Степановим Павло Троць.

— Так, так,— кивнув начдив і наказав Ердманові:— Пошліть із Троцем вільних від вахти военморів!

— Шевчику! Васюто! За мною! — Троць перемахнув через борт і, не доскочивши до берега, плюхнувся у воду, здійнявши райдужний каскад бризок. У два кроки вибрів на пісок, вихопився на трап ворожої канонерки. Услід — Шевчик, Васюта і ще ватага военморів, рішучих і, так само як Троць, змокших до рубця.

Шевчик видерся на канонерку зразу за Троцем, удвох доскочили на корму і найпершими схопили по відру, щоб черпати з-за борту й заливати вогонь. Та враз Троць застиг на місці, обернувся до Шевчика, Васюти, военморів, замахав руками, закричав:

— Назад! Назад!..

Военмори не розуміли, чому репетує Троць, але, бачачи його розлюченість, спинились і поволі позадкували, презиркуючись та знизуючи плечима.

— Швидше! Швидше! — підганяв шалений Троць, мало не в плечі підштовхуючи матросів. — Геть з судна, поки не покличу!..

Шевчик, хоч не був ще справжнім военмором, лише селюком у матроській уніформі, але найпершим розгадав причину Троцевого шаленства: побачив на кормі звалені в безладну купу кокори — вузькі, довгі мішки з порохом.

Полум'я підбиралося до них щораз ближче: хвилина-друга — і рвоне вибух! А якщо, крім цих клятих кокорів, є вибухівка в погребах — зостанеться від канонерки масна пляма на воді! Тоді і йому, Шевчикові, і Троцеві, і Васюті — усім, хто є на судні, буде кінець!.. Але що собі думає безумець Троць?.. Зігнати всіх геть і зостатися самому?.. А що тут сам удієш?.. Ні, поки Павло репетує, він, Шевчик, прослизне в нього поза спиною та щось, може, зробить? А не встигне, то хай краще він пропаде, а не Троць! Досить з Шевчика одного Руштана!..

В руках у нього відро, але потрібна якась линва, щоб прив'язати до дужки та дістати з-за борту води. Шевчик оглянувся навкіл — ніде ані уривка! А час іде, а полум'я бурхає дужче та дужче, у скронях Шевчикові коле від напруження й безпорадності. Погляд його злітає вгору, на вершок флагштока, де в диму й спекоті метляється закіптюжений кормовий прапор з білим польським орлом. Орел, правда, вже не білий, а брудно-сірий. Безпорадно тіпає крильми, наче хотів би також залишити покинутий хазяями корабель, але не пускає фал, на яким його піднято. Шевчик швидко вихопив з кишені складаний ніж, перетнув мотузок. Орел тріпнувся, але злетіти не мав сили, поволі опустився в вогонь і тихо сконав.

Прив'язавши фал до відра, Шевчик зачерпнув води, линув у полум'я, що підступало до купи кокорів. Полум'я проковтнуло воду, мов спраглий змії, зашипіло й дихнуло на Шевчика гарячою парою, але не згасло. Він черпав ще і ще, лив та лив воду, трохи приборкав вогонь в однім місці, та він з більшою силою стугонів у другім, підбирався до проклятих кокорів.

Зовсім недовго сам на сам змагався Шевчик з вогнем, та й короткої миті було досить, аби зрозуміти, що переможцем з цього поединку йому не вийти. Відзначив те якось підсвідомо, аж надто спокійно, ніби смертельна загроза висіла не над його головою, а над чнеюсь іншою.

І тут з'явився Троць.

— Здурів, Симоне! — ревнув у самісіньке лице, але Шевчик навіть вухом не повів, змагаючись з проклятим полум'ям. Троць махнув на нього рукою й прудко нагнувся над купою кокорів, давай метати їх за борт. Вони так прогрілись, що обпікали руки, але дідько рук не візьме, головне — могли ось-ось вибухнути, а тут цей телепень Шевчик, а тут он де не взявся й Васюта, відром брязкає, заливає полум'я... Ну, якщо вдасться загасити пожежу і всі вони зостануться живі, Троць задасть їм чортів, що не виконали наказу й не залишили судна. Але те потім, а зараз виметати б за борт оцю напасть, поки всі втрюх не злетіли в повітря!..

— Сюди хлюпніть, на кокори! — гукнув Шевчикові й Васюті, і ті з двох відер линули на купу пекельних мішечків, гаряча пара обійняла Троця, і він метався в ній і важко хекав, а за борт летів і каменем ішов на дно небезпечний вантаж. Троцеві було потрібно лише кілька хвилин, щоб очистити палубу від боезапасів, він упорався

з тим досить швидко, але йому здавалося, що минуло не менше години. Коли скинув у ріку останній мішечок і, розігнувшись, стер долонею піт з чола, побачив, що на кормі не лише Васюта з Шевчиком — вже, либонь, з десятеро военморів: орудують відрами, збивають полум'я брезентом, скидають палаючі головешки за борт. Полум'я знесилюється, одступається, шипить, конає — над судном здіймається пара, терпко тхне задушливим смо-родом згарища.

Троць спустився вниз, облазив та обдивився кожен закуток — чи не затлілося десь у трюмі, чи не спалахне пожежа знову. В трюмі пусто — тільки й того, що лежить півтора десятка снарядів. Спека така, що довгий час не витримати, але не горить ніде. Громохким металевим трапом вигупав нагору, пожадливо хапнув прохолодного повітря, втер рукавом розпашіле обличчя.

— Хух, бодай вам пропасти, іродам! — вилаяв не зна-ти кого і, відшукавши серед военморів Васюту, підкликав до себе. — Оглянь гармати!

— Вже оглянув.

— Ну?

— Цілі.

— Замки?

— На місці.

— Ова! — зрадів Троць. — Ти ба, які молодці ма-троси пана Пілсудського! Судна підірвати не зуміли, замки з гармат за борт не кинули — мов подарунок нам зробили! Йй-бо, при нагоді подякувати б годилося! Але ж побігли — не наздогнати й верхи!..

На палубу піднялися начальник дивізіону з коміса-ром, і Троць кинув теревені.

— Дозвольте доповісти, товаришу начдив! Пожежу лі-квідовано, на кормі згоріло дещо з рангоуту, але шкода незначна, судно можна вважати цілком справним. При гасінні пожежі відзначилися военмори Васюта й Шев-чик: ризикуючи злетіти в повітря, першими кинулися га-сити полум'я й запобігли вибухові боезапасу!..

— Оголосимо подяку в наказі. Озброєння?

— Кулемети поляки встигли зняти, а з гармат хоч зараз можна вести вогонь, товаришу начдив. У трюмі півтора десятка снарядів.

— Дуже добре, товаришу Троць! Вертайтеся на «Ма-лій», всі на свої місця. — Степанов у супроводі комісара обійшов судно.

— Слово честі, непогана посудина! Чи не так, комісарє? Що з корми трохи присмалена — так то пусте! Якби екіпаж та трохи краще озброєння — то хоч сьогодні до бою!

— Екіпаж укомплектуємо,— зауважив Данилов.— Як тільки прийдемо в Пічки.

— Думаєш, хлопці з «Меткого» там?

— Де ж їм бути?.. А коли ще нема — то на підході. Зрадіють, дізнавшись, що вертаємо їх на судно, а не переводимо в піхоту.

Обидва були задоволені: дивізіон несподівано розжився на бойове судно, компенсуючи загибель «Меткого». Шкода, що не повернути вже полеглого на нім капітана й кількох военморів...

Польський екіпаж, залишаючи канонерку, вельми квапився: у топках жеврів непогашений вугіль, машина дихала жаром і з сичанням стравлювала надмір пари. Якби начдив мав кого поставити на вахту — судно могло б іти своїм ходом і не треба було б морочитися з буксируванням. Та де набрати машиністів, кочегарів, стернових?.. Нема!

— Хай чіпляє й тягне «Мстительный», а ми підемо вперед.— Степанов вважав, що «Малый» більш боєздатний, отже мусить бути на місці переправи раніше, до того ж він — флагман, має виконувати належні йому функції.— У Пічках, либонь, гаряче!

Данилов кивнув:

— Так, либонь, гаряче! — І, думаючи про своє, додав: — Треба поміркувати про кандидатуру на командира «Меткого». — Перед очима знову лоївський міст, останні хвилини приреченої канонерки, її капітан з накритим безкозиркою лицем.

— Поміркуємо,— поділяючи його настрої, мовив Степанов.— І командира підберемо, і озброїмо як слід твого «Меткого», не журись!..

Троць, вернувшись на борт «Малого», згадав, що з виховною метою мусить якнайсуворіше вчитати і жевжику Васюті, і жовторотому Шевчику. Що вони — не страхополохи, а молодці, він не заперече і нишком схвалює їхню поведінку: якби послухалися Троцевого наказу й спасували перед небезпекою, то навряд чи був би цієї хвилини Троць живий,— злетів би разом з польською канонеркою десь до пана бога. Та нині не про те мова. Шевчикова й Васютина самовідданість — то одне діло,

а військово-морська дисципліна — то зовсім інше!.. Вони чули, як Троць, доповідаючи начдивові, хвалив їх, і тепер, мабуть, позадирали носи й думають, що все їм минулось!..

Васюта порався коло кулемета, а Шевчик лаштувався чистити гармату. Бач, старанні! Почуваються винними, то мерщій хапаються за роботу!

— Симоне, до мене!..

Тю на твою голову! Знову «Симоне»! Чи не розпроклятий Троць!.. Але ж нехай не думає, що Шевчик довіку дозволятиме отак себе обзивати! Хай репетує, хай гукає Симона, а його це не обходить, бо він Тихін!.. І Шевчик не рушив з місця, наче не чув поклику.

— Оглух ти, чи що? — Здивований Троць підступив до Шевчика впритул.— До тебе звертаюсь!..

— До мене? — прикинувся Шевчик ще більш здивованим.

— А до якого ж дідька!

— Та чую ж, до якогось Симона...

— Ну-ну, гаразд,— примирливо проказав Троць, згадавши, що обіцяв Шевчикові забути образливе прізвисько.— Лютий я на тебе, тому й...

— Лютий?.. Я тобі щось погане зробив?.. Га, Павле?..— Шевчик дивився на Троця такими наївними й простодушно-відданими очима, що тому стало ніяково. Слова суворого розносу, що їх заздалегідь заготував Троць, безслідно щезли, він не міг пригадати жодного з них і тому обмежився не досить виразним:

— Ти, Шевчику, тее... не лізь поперед батька в пекло.

— А я й не лізу,— ще простодушніше мовив Шевчик.

— Було наказано покинути борт,— спробував Троць говорити суворіше, але строгість давалася йому кепсько,— то чом zostався на судні й поліз у вогонь?.. Тобі що, власної голови не жаль? Вона тобі не потрібна?

— А тобі?..

От тобі й маєш! Военмор, коли його вчитує хтось старший, мусить мовчки слухати й мотати на вус, а цей сміє озиватись! Ні найменшого уявлення про дисципліну! Розтовкмачити б йому популярно, покарати б позачерговим нарядом, але, по-перше, жоден наряд для Шевчика не покара, бо роботи не боїться ніякої, а по-друге, Троцеві бракне і слів, і бажання. От не може він нині бути суворим — і все тут! Та й що ти скажеш Шевчикові на оте «А тобі?..»?

— Гаразд, продовжуй,— махнув Троць рукою і вказав на гармату.— Або давай удвох! Ще раз покажу, як це робиться!

Васюта, і собі ждучи Троцевого прочухана, скося позиравав та дослухався, як той вичитує Шевчиківі, й хитрувато посміхався. Перехопивши один з тих позирків, Троць застерезливо погрозив кулаком. На цьому виховна бесіда з порушниками дисципліни була закінчена.

21

Другу добу йшла переправа. Поки що майже без перешкод з боку противника. Другу добу «Батурин», «Пинск», «Трал» і «Запал» раз у раз курсували з лівого до правого берега, перевозили коней, людей, гармати, гарби, кухні, боеприпаси — все, що згромадилося на лівобережжі, розтягнувшись від Пічок аж до Ошиток чи й далі. Все те, скероване однією волею, в пилюці, солонім поті, галасі, лайці, кінському іржанні, металевому стукоті чимшвидше поривалося на той бік.

На правім березі, де недавно куняли польські застави, щораз ширшає плацдарм частин Дванадцятої армії. В повнім складі переправлені перший експедиційний загін, сімдесят третя стрілецька бригада, переправляються окремий кавалерійський полк сьомої дивізії, п'ятдесят дев'ятий піхотний полк, а в Ошитках готова до переправи Башкирська кавалерійська бригада!..

Знищивши берегові застави противника, «Малый» та «Геройский», а трохи згодом і «Мстительный», що прибуксував польську канонерку, повели густий обстріл села Пиляви, де зосереджувалися підрозділи противника, маючи намір перейти в наступ, вибити передові більшовицькі загони, що вже зайняли село Ротичі, й ліквідувати весь плацдарм. Вогонь був настільки сильний і влучний, що поляки мусили відмовитися від своїх намірів і відійти за ріку Тетерів. Поки знову отямляться, треба якомога більше встигнути: хай за берегом стежить «Молодецкий», пострілює й робить переполох у ворожій таборі, а «Малый» і «Мстительный» підключаються до переправи.

Досі все йшло добре. Може б, так і тривало, але ж прокляття з аеропланами! То чистий страх, кара небесна!

Вчора близько двадцятої години з-під хмари виринув тупорилий «Таубе», зробив розвідувальний політ: тримаючись на значній висоті, пройшов над скупченням військ, над суднами, розвернувся й спробував знизитись, але, обстріляний кулеметним вогнем, набрав висоту й подався на Київ. Потім, коли зовсім смерклося, прилетів другий, уже не з розвідницькою метою. Наосліп скинув шість п'ятифунтових бомб, убив і поранив кількох бійців і коней сімдесят третьої бригади. А сьогодні ще гірше!..

«Малый» закінчував переправу третього батальйону п'ятдесят дев'ятого піхотного полку, як прилетіло їх уже аж п'ять! Два «Таубе», німецькі, і три аероплани «Спад-7», французького виробництва. Буржуй буржуеві ока не виключе: і Вільгельм, і Пуанкаре помагають Пілсудському!.. За першим заходом скинули кілька бомб на сухопутні частини й, звичайно ж, наробили шкоди. Ціль-бо так розпросторена, що неодмінно влучиш у щось живе. Одна з бомб вибухнула неподалік від «Малого» — на палубу донесло дрібні осколки й ядучий піроксиліновий дим.

Шевчиківі ніколи раніше не доводилося з такої близької відстані бачити, як вибухає бомба. Спершу короткий посвист, потім сліпучий спалах, наче зблиснула блискавка, і вслід — грім, пилюка, зойк, стогін, смерть!.. Все те бачити й чути — страшно. Але, мабуть, нема на білім світі нічого моторошнішого за крик смертельно пораних коней. Люди кричать теж, але в крику їх нема неусвідомленого жаху, тому він не так приголомшує, як зойк або стогін смертельно пораненого коня. Шевчик думав, що коні здатні лише заіржати, а вони, вмираючи, зойкають і стогнуть. Та так, що краще того не чути!..

«Малый», навантажений понад усяку норму, важко відчалив од берега й попрямував на той бік, коли аероплани зробили другий захід. Тепер їх наліт не був несподіванкою, — берег ворухнувся сотнями, тисячами стволів. Тисячі куль прошивали гарячий голубий простір, і польські пілоти поводитися обачніше. Зметнулися вгору, щоб важче було в них уцілити, і скинули по бомбі вже звідти. Але й бомбити з такої висоти — дарма переводити бомби. Мети досягла лише одна, вибухнувши в шелюзі, де купчилися, чекаючи переправи, обози, а решта зняла стовпи брудної води неподалік од берега. Потім «Спади» пройшли над правим берегом і пробомбили (на щастя, безуспішно) «Трал» і «Пинск», що розвантажували коней

Башкирської дивізії, а «Таубе» нависли над «Малым», який щойно досягнув середини ріки.

— Кулемети до бою! — наказав Ердман.

Кулеметники вдарили навстріч аеропланам, і вони, наче наткнувшись на невидиму перешкоду, враз подалися вгору, водночас скинувши дві бомби. Одна бовтнула справа по борту, метрів за двадцять п'ять. По ріці попливли, зблискуючи сріблястими животами, червонопері язї, завбільшки з невеликі ночви, всяка інша велика й мала риба. Друга вибухнула за кормою. Троця, Шевчика, Васюту, інших военморів і бійців п'ятдесят дев'ятого батальйону обдало бризками. Аероплани швидко віддалялися, їм услід густо били і з кулеметів, і з гвинтівок. І военмори, й піхота, хвилюючись, садили по летючих гадах: ану ж котромусь пощастить уцілити! Страх цікаво б побачити, як воно, гримуче чудовисько, гепнеться об землю або булькне у воду!..

Зайшли в такий бойовий азарт, що Ердман мусив втихомирити:

— Припинити вогонь! Не марнувати набоїв!..

«Таубе» відлетіли ненадовго. Проїшли вниз з півверсти й вернулись: дуже кортіло розбомбити до краю навантажене людьми судно! Пішло б на дно он скільки більшовиків!.. Та ба, знову бомби впали далеко від цілі!.. А потім чи то на борту аеропланів вичерпався запас бомб, чи розлючені авіатори вирішили допекти «Малому» в інший спосіб: більше не бомбили, а закружеляли над судном шуліками, то розширюючи коло, то звужуючи, то піднімаючись, то знижуючись, безперервно палячи з кулеметів. Ще густішим вогнем відповідало судно, і важко було сказати, чим закінчиться цей незвичайний поєдинок. Аероплани мають лише два кулемети, але в них перевага: вони швидкі, мов дияволи, вони не дають узяти себе на мушку. «Малый» стовбурчиться сотнею стволів, але ж неповороткий він і великий — вцілити по ньому не штука!..

Троць стежив за маневрами обох «Таубе» й кусав губи, що не може трахнути з гармати — вона для того не пристосована, а кулемета він не має. І поглядав на Васюту, який, описуючи кулеметним жерлом коло, диркав короткими чергами й люто лаявся. Що не кажи, важка то річ — стріляти по рухомій цілі, та ще коли летить вона з такою шаленою швидкістю... А може, він, Васюта,

нікудишній стрілець?.. Ні, кулеметник з нього путающий!..
Має не одну подяку за відмінну стрільбу!..

Шевчик аж заздрить Васюті, бо той палить і, може, ось-ось зіб'є аероплана, а вони з Троцем змушені тільки спостерігати, як ті паскуди ширяють у них над головою. Он, бач, знов надлетіли ближче, знову ударили по судну — кулі просвистіли біля вух.

Та що це?..

Васюта вів вогонь, майже перекинувшись горілиць. Його кулемет установлений на залізному станку-тринозі, навмисне придуманій военморами-кулеметниками, щоб можна було стріляти по аеропланах. Для кулеметника не дуже зручно: коли надлітає аероплан і опиняється над головою — мусиш корчитись під триногою й перекидатися догори, як оце допіру робив Васюта... Але що це з ним?.. Пустився руками гашеток, сів під триногою, по-татарськи схрестивши ноги, і звівся на груди голову.

Троць мов ошпарений метнувся до кулеметника, впав коло нього на коліна, охопив обіруч і підвів його опущену голову.

— Санько! Браток!.. Що з тобою?..— гукав у розпачі, хоч розумів, що военмор Санько Васюта його не чує — за вухом, під Троцевим пальцем, маленька дірочка й липка, тепла вологість. Дивиться Санько на Троця скляними очима, а в них застигло здивування й жаль, що перешкодили йому зробити щось важливе й потрібне.

— Поможи, Тихоне!..

Шевчик робив усе, що загадував Троць, ніби не своїми руками, безтямно й бездумно — думку витіснила з голови приголомшеність.

Поклали Васюту під спардеком, у тіні. Він витягнувся й здавався Шевчикові дуже тонким і безмірно довгим — живий таким не був... А очі дивитися не повинні, очі треба затулити... Шевчик спробував те зробити, але вони зразу ж розплющились. Згадав, що покійникам кладуть на повіки п'ятаки, та п'ятаків немає.

— Поклади по тільзі,— порадив хтось із піхоти, і Шевчик лише подивувався, що не додумався до того сам.

Васюту накрили брезентом, і Шевчик ще стояв, уклякнувши над ним, ніби совісно було zostавити покійника самого. А Троць, стиснувши в руці безкозирку, швидко рвонувся до осиротілого Васютиного кулемета. Знов нависали тупорилі «Таубе», знов чигала на когось смерть, і він мусив випередити її, будь-що одвернути!..

Коли Троць розліочувався до краю, він поводився досить дивно: не гарячкував, не махав руками й голосно не лаявся, як роблять в таких випадках інші, а навпаки, ставав незвично принишклим і наче аж меншим, втрачав здатність кричати — тільки щось шепотів сам до себе й мерщій брався до роботи. На ній весь зосереджувався, не було в ту мить для нього нічого важливішого, робив її так старанно, наче від того залежало все життя. В такому стані він підійшов до Васютиного кулемета, руками вчепився в гашетки, а очима через приціл — у ненависний аероплан, що з настирним гуркотом робив віраж.

— Прокляття! — шепотів, кусаючи губи й гіпнотизуючи аероплан очима.— Ану-бо, ану-бо, гаде!.. Ану-бо, трохи нижче, ближче!..

Ніби підкоряючись тому заклинанню, аероплан почав знижуватись і пішов прямо на Троця, його пропелер застиг прямісінько проти хрестика прицілу. Водночас гримнули дві кулеметні черги: одна з літака — кілька куль брязнуло по залізній обшивці судна, а друга з судна, назустріч аеропланові — прямісінько в тупе рило, що закінчувалося прозорим кружалом пропелера. З такою старанністю й зосередженістю Троць не стріляв по жодній цілі,— аж надто була вона йому ненависна.

Аероплан нараз ніби трясця труснула: він коротко смикнувся вгору, затим клюнув носом униз, мало не йдучи в штопор, далі з трудом вирівнявся й пішов над правий берег. Було видно, що він силкується будь-що набрати висоту, але опускається нижче й нижче, іде до загибелі. Здавалося, ще мить — і вриветься носом у кручу. Але ні, він навіть зробив ривок угору!.. А потім над ним задимілося, і справа від фюзеляжу спалахнуло полум'я.

Першу мить, коли з судна побачили, що в аероплан влучено, на палубі запала тиша здивування й недовіри — та невже, мовляв, упаде? — а далі, упевнившись, що летючому гадові каюк, ворухнулись, загомоніли, загаласали так, що якби стрелив поряд з гармати, не було б чути.

— Падає!

— Горить!

— Гур-ра-а-а!!!

Шевчик пробився до Троця, що стояв, чухаючи за вухом, і дивувався на свою роботу.

— Павле!.. Ти бачиш, Павле!..— І глянув на нього, мов на всемогутнього бога: бо хіба то жарт — дістати вражого сина аж он де і зіпхнути його з неба!..

Од аероплана, що дедалі більше обіймався полум'ям, тим часом одділилося щось чорне, пролетіло кілька секунд і повисло, утримуване великою білою парасолею, яка миттю розгорнулася над ним і не дала упасти.

Пілот, рятуючи життя, викинувся з парашутом і поволі опускався прямісінько в руки бійців першого експедиційного загону, що незадовго перед цим висадилися на правім березі. Аероплан тим часом урізався в землю й вибухнув гучніше найбільшої бомби...

До Троця крізь збуджену й галасливу юрбу бійців, що забили всю палубу, пробрався комісар і начальник дивізіону. Троць, як того вимагала служба, доповів:

— Товаришу начдив, у поединку з аеропланами противника смертю героя загинув революційний военмор Васюта.

Степанов і Данилов скинули безкозирки, хвилю стояли в мовчанці.

— Хто збив ворожий аероплан?..

— Я, товаришу начдив, з Васютиного кулемета!

— Дякую за службу,— промовив Степанов, а потім, облишивши будь-яку офіційність, обняв Троця: — Молодчина, Павле!..

— Служу світовій революції! — урочисто, наче клятву, проговорив Троць, виструнчившись перед начальством.

Данилов, милуючись Троцевим молодецтвом, перше стояв осторонь, а потім підступив, потиснув руку:

— Ну, браток, порадував ти нас!..

Тим часом «Малый» причалив до берега. Разом з бійцями зійшли на берег і Степанов та Данилов.

— Забереш нас з наступним рейсом, Альберте Петровичу,— сказав начдив.— Хочемо познайомитися з Троцевим хрещеником.

Знайомство принесло велику несподіванку.

Командир першого експедиційного загону, рудий, мов полум'я, молодик років двадцяти, до якого бійці привели полоненого пілота, був радий чимскоріше збути його з рук — мовляв, ніколи розводити дипломатію та точити теревені з кожним буржуєм, хай навіть летючим. То не його діло, тим паче, що полонений ні слова не розуміє ні по-російськи, ні по-українськи, ні (це найдивніше!) по-польськи. Хто він — лихий його знає, щось белькоче, а зрозуміти не можемо, бо гімназій не кінчали й іноземщині не навчені.

— Турок, та й годі,— поскаржився молодий командир.— Хотів одправити в штабарм, а коли ви прийшли, то беріть: ви збили — він вам і належить.

— Де він?

— Ходімо!

Полонений, що був під охороною бородатого червоноармійця, сидів на сосновій колоді, викинутій повинню на берег, і спокійно покусував травинку. Білявий, тридцяти-тридцятип'ятирічний, гнучкий і жилавий. Підняв голову, глянув на прибулих з підкресленою байдужістю. В очах — ні страху, ні розгубленості, ні навіть найменшої зніченості. Сама пиха й показна гідність. В жовтаво-зеленім комбінезоні, добротних коричневих черевиках з довгими халявками, без головного убору.

— Схоже, що американець...— здивовано глянув Степанов на Данилова.— На літаку німецького виробництва у польському війську?..

Антанта, хоч її не раз бито, досі не позбулася нав'язливої ідеї знищення молодої Республіки Рад. Не вдалося зробити те військам інтервентів, то чом не спробувати поквитатися з більшовизмом зусиллями армії пана Пілсудського! Агресивному воїнству шовіністичної Польщі з боку Антанти подавалася щедра допомога — зброєю, боеприпасами, продовольством, одягом, іншим спорядженням. Французькі, англійські, американські генерали й офіцери служили військовими радниками при штабах фронтів, армій, з'єднань польських і навіть петлюрівських збройних сил, планували бойові дії, керували операціями. Робилося все, щоб урятувати польську армію від розгрому. Це ні для кого не становило жодного секрету. А от іноземні солдати у складі війська польського, зокрема безпосередня участь іноземних льотчиків у боях проти радянських військових частин — це новина!..

Пілот справді не розумів ні по-російськи, ні по-українськи, ні по-польськи. Може, знає по-французьки? Данилов вивчав французьку в студентські роки і спробував скористатися зі своїх небагатих знань, щоб порозумітися з полоненим. Але полонений кліпав віями й розводив руками: не розумію. Лише запитання, американець він чи англієць, зрозумів і охоче підтвердив:

— Іес, амерікенс...

— Що ж,— запропонував Степанов,— гайда на судно, бо тут з ним не домовимось.

— Так.— І Данилов жестом наказав полоненому встати.— Без Альберта не обійтись.

Ердман — єдиний в дивізіоні, хто як слід знає англійську мову. Ще перед революцією багато років підряд плавав і на торгових, і на військових суднах в усі кінці земної кулі — знання англійської було необхідністю. Зараз він навіть зрадив нагоді поговорити з американцем: по-перше, цікаво, як його занесло сюди з-за океану, а по-друге,— чом не перевірити, чи не забулась англійська.

— Запитай, хто й що, як і коли попав до польської армії, чи багато таких, як він,— попросив начдив Ердмана.

Американець був безшабашний і балакучий, залюбки відповідав на запитання, викладав усе, що йому відомо,— начхати йому на те, що ті відомості можуть становити військову таємницю. Цю війну на азіатському континенті (Європа для нього кінчається десь Францією та Німеччиною, а Польща, Україна й далі — то вже Азія) він не розуміє, і йому байдуже, хто буде в ній переможцем, а хто переможеним. До сьогодні він воював, бо був солдатом і йому наказували, а віднині — військовополонений, війна для нього закінчена. Він задоволений з того, бо кому хочеться вмирати! Добре, що таки ж не згорів разом з цим дурним «Таубе»!

— То чом літаєте на «Таубе»? — перебив Ердман веломовну балачку.— На вашому, американському, звичніше б.

— Так, звичніше, але наших поляки не мають.

— Не мають?.. Нам відомо, що є й ваші.

— Не знаю, можливо. Але в нашій ескадрильї лише французькі й німецькі.

— Скільки машин налічує ваша ескадрилья?

— До сьогоднішнього дня було шість: п'ять у строю, одна в ремонті. Від сьогодні п'ять — одну ви збили.

— Назвіть військову частину, в якій служили.

— Ескадрилья імені Костюшка, була резервом штабу фронту. Три дні тому нас передали третій польській армії.

— Скільки має аеропланів третя польська армія, крім вашої ескадрильї?

— Крім нашої, ще дві ескадрильї, також по шість машин. Отже, разом вісімнадцять, у строю — трохи більше половини.

— Хто командир ескадрильї імені Костюшка?

— Капітан Купер.

- Начальник авіації третьої армії?
— Майор Фаунтлерой.
— Скільки авіаторів-американців у третій армії?
— Американцями укомплектована лише одна ескадрилья. В інших, треба гадати, поляки.
— Скільки вас взагалі прибуло для служби у війську польському?.. Коли прибули?
— Точне число мені невідоме. Я особисто прибув у групі з дванадцяти чоловік на початку минулого місяця.
— Як оцінюєте повітряні сили польської армії?
— Скільки-небудь вирішальної ролі в бойових діях вони мати не зможуть. Вся військова авіація Польщі складається з якихось півсотні машин. Та й на ті не вистачає пілотів. Не вистачає авіабомб, не вистачає навіть набоїв для кулеметів. Участь аеропланів у бойових операціях мало результативна. Для розвідки ж — аероплан добра штука.
— Що нас ще може цікавити? — глянув Ердман на начдива й комісара.
— Досить,— сказав Данилов.
— Так, — погодився начдив. — Відправ його, Альберте Петровичу, в штабарм.

22

Начдив з комісаром піднялися на палубу, коли екіпаж разом з червоноармійцями-обозниками закінчуваввантажити на судно всіляке військово майно: ящики, мішки, вузли, продовольство, боеприпаси, легкі двоколки й незграбні селянські гарби. Широким здвоєним трапом виводили на палубу коней. Вони впиралися, харапудились, наполошені незвичністю обстановки, але зрештою упокорювалися, здавалися на волю їздових і сходили на судно. Поволі заспокоюючись, звично мотали головами й одмахувалися від сліпнів та гедзів, що не полишали їх і на судні.

Данилова перехопив лікар:

— Товаришу комісар, на перев'язку!..

Комісар спробував одмахнутися, та лейб-медик, як жартома називали лікаря, був невблаганний: повів Данилова за руку.

На березі все ще вирувало юрмисько — навіть не меншало, а наростало: одні переправлялися, другі натомість

прибували, і потрібен не один день, щоб усе те перевезти. Так само висіла курява над скупченням люду, коней, возів, гармат, так само гучно й нерозбірливо галасував берег, сипав командами, лайками, перегуками, сміхом, солоним жартом.

Матроси вже мали прибрати трапи на «Малом», як на борт проскочив з берега розпашілий, розкучманий воєнмор у самих штанях, голий до пояса й босий.

— Що за чорт!.. Куди?..— спробували спинити його матроси, але він, навіть не обернувшись, на ходу кинув: — До начдивал!.. З «Меткого»!..

За хвилину він стояв перед Степановим.

— Товаришу начальник дивізіону! Доповідає машиніст канонерки «Меткий», старшина першої статті Тимофій Савчук! Екіпаж судна за наказом комісара дивізіону товариша Данилова...

— З «Меткого»? — перебив Степанов.— Де екіпаж?..

— А он! — указав стомлений Савчук на берег, де не терпляче товклася чимала група обшарпаних воєнморів.— Тридцять чотири чоловіки, решта загинула смертю героїв при проходженні лоївських укріплень, в тім числі — командир судна й комісар дивізіону! — спішив викласти Савчук.— «Меткий», застрягши на міліні...

— Молодці! — похвалив Степанов, знову перебиваючи воєнмора.— Деталі знаю, можеш не доповідати. Комісар жде вас не дждеться!

— Комісар? Товариш Данилов?..— З дива очі в Савчука зробилися круглі, як гудзики.— Він вибухнув разом з канонеркою!..

— Живий комісар.— Степанову потрапив на очі Шевчик, і він наказав: — Воєнморе Шевчику, сходіть до лазарету, покличте комісара!..

Шевчик вернувся з комісаром не пізніш як за дві хвилини. Наче здогадуючись, що його жде приемність, Данилов вирвався з лікарєвих рук, побіг на палубу, на ходу застібаючи кітель.

— Савчук?! — Кинувся до воєнмора, обняв за плече здоровою рукою. — Живий?.. А решта?..

— Всі, хто скочив за борт з вашого наказу, живі, товаришу комісар! — в захваті говорив Савчук.— От тільки вас ми вважали... Ото всі зрадіють!..

Сяючими очима Данилов дивився на Степанова:

— Ну що, Максиме Георгійовичу, дозволь прийняти екіпаж «Меткого»?..

— Приймай.

— Трапи прибрали? — глянув Данилов за борт.— Накажи, Альберте Петровичу, на хвилину спустити знову,— підійшов до рубки Ердмана.— Зійдемо на берег.

— Хай щастить!..

— На чому ж плаватимемо, товаришу комісар? — тільки ступили на берег, занепокоєно спитав Савчук.

— Ген на тім судні,— показав Данилов на ріку, де на тихій голубіні сірів «Мстительный», тягнучи за собою якусь посудину.

— На «Мстительном»? — не зрозумів Савчук.

— Ні, на тім, що в нього на буксирі.

«Мстительный», відколи прийшов до Пічок, так і курсував між двох берегів, тягаючи за собою польську канонерку з присмаленою кормою. Оскільки та не мала команди й не могла курсувати самостійно, то правила просто за баржу — не використати її хоча б у такий спосіб було б не по-хазяйськи. Тепер хай «Мстительный» одчіплюється.

— Канонерка? — спитав, приглядаючись до буксированого судна, Савчук.— Де вона взялася?

— У поляків позичили.

Коли Савчук з Даниловим підійшли до военморів, що, скупившись, ждали на березі, вони першу хвилину німо їли комісара очима, мабуть вважаючи, що то їм привиділось, а потім хтось один здивовано крикнув:

— Комісар!..— протер очі й ще голосніше та несамовитіше: — Братці! Браточки! Живий!..

— Живий, товариші,— усміхався Данилов, тиснучи ближнім простерті руки.— Радий вас бачити! Дуже радий!..

Угору полетіла одна, друга, третя, четверта безкозирка, дрібно затріпотіли в повітрі чорні стрічки з золотими якорями. Водночас той самий голос знову хриплато прогук:

— Ур-ра-а-а!

Весь екіпаж дружно підхопив:

— Ур-ра-а-а! Ур-ра-а-а комісарові! — Вітальний гук перекрив гомін прибережної метушні, на групку матросів зацікавлено поглядала піхота й знизувала плечима: чого вони розмітингувалися.

Данилов навіть розчулився. Ти ба, як йому раді!.. Раніше не замислювався, люблять його военмори чи ні,— мовляв, усякого роду сентименти — то другорядне й пусте,

тим паче в такий суворий час. Головне — самовіддано виконувати обов'язок, бути прикладом вірності великій ідеї. А виходить, ставлення до тебе з боку підлеглих — теж не дрібниця. Яка приємність, яка втіха — заслужити ось таку сувору, скупую на зовнішній вияв любов! Та приємність не є даниною твоєму самолюбству: то усвідомлення духовної єдності з оцими мужніми людьми. Єдності такої, що вистоїть супроти будь-яких випробувань...

— Годі! — старанно ховаючи схвильованість, застерезжено підняв руку Данилов.— В шеренгу по двоє шикуйсь!

Военмори, хоч які стомлені довгим переходом, хоч які обшарпані й голодні, швидко вишикувалися в бездоганну шеренгу й завмерли.

— Товариші военмори!.. Дорогі бойові друзі!.. «Меткий», що довгий час був нашим рідним домом, нашим бойовим соратником,— вів з проникливістю комісар,— виконав свій революційний обов'язок і загинув як герой. Схилимо голови перед його мужністю!

Екіпаж хвилю постояв у мовчазній скорботі.

— Ось його прапор, товариші революційні военмори! — Данилов вийняв акуратно складений пакунок, розгорнув його, і прапор спалахнув яскравим багряним полум'ям.— Підніmemo його на новім судні, товариші, і «Меткий» знову оживе, стане до бойового строю, боротиметься за світову революцію і переможе!

— Ур-ра-а!.. Хай живе «Меткий»! — одноставно видихнули схвильовані военмори. — Хай живе світова революція!

А берег так само вирував, гомонів, дибився.

23

Об'єднаний десантний загін, пробившись у тил противника, форсованим маршем ішов лісовими дорогами й бездоріжжям, громив невеликі польські й петлюрівські гарнізони, що траплялися на шляху,— уперто просувався на південь.

Коли болотистими стежками підходили до залізниці Чернігів—Ковель, невтомний на хитру партизанську ідею Ілляшок нагадав:

— Якщо піти понад насипом — за годину можна бути в Ілочі... Батарей з чотирьох гармат і піхотна сотня. Тільки й того!..

Галашкові двічі говорити не треба. Батарея й піхотна сотня — справді небагато. Досить одного доброго удару. І судна дивізіону, які, певно, десь на підході до Ілочі, не матимуть перешкоди.

Загін, що в перші дні після переправи й прориву ворожої оборони був легкий і маневрений, тепер обріс обозом з трофейними боеприпасами і наполовину втратив рухливість. Хай скритно просувається наміченим маршрутом, а на Ілоч ударить лише военморівська його частина.

Сонним світанням, мов кара небесна, впали матроси на голову польських артилеристів і піхотинців. Не встигли вони вхопитися за зброю, як багато хто поліг від навального вогню, а решта вискочила за небезпечне півколо, що тиснуло до ріки, й ганебно забігла в пущі та хащі, вибиваючи зубами дрож...

Ілляшок з усіх чотирьох гармат познімав замки.

— Хай чим хочуть стріляють! — Одніс до річки й утопив неподалік од берега. Зафіксував у пам'яті місце: за чотири кроки від розбитої громом верби. Може, доведеться вернутися, гармати ніде не дінуться, а замки дістати з води не штука!..

Тож і дивувався, проходячи Ілоч, товариш Степанов, тож і не міг зрозуміти: що скоїлося в поляків, чом не озвалися їхні гармати?..

Після Ілочі був такий же несподіваний напад на Карлівку, на Гдень. І знову загін у повному складі — на рейді. Минає п'ята доба, відколи перейшли на правобережжя. Бійці виснажені, закіптюжені, наскрізь пройняті потом. За всі ці дні варену страву їли лише раз.

Галашко й Зарубін ідуть в голові колони, теж мало не падаючи з ніг. Обидва однаково кощаві й худюші. Та Галашко зробився ще чорніший — ніби наскрізь пропалений сонцем, вив'ялений, мов тараня. А Зарубін — геть білястий, вигоріли брови й чуб, аж дивно на нього дивитися, коли він поряд з Галашком. Останній перехід довгий і важкий. Верст п'ятнадцять чи й двадцять чвалали низинною болотистою місцевістю. Бійці підставляли під полудрабки плечі, помагали знесиленим коням. Нарешті вибралися на сухе, з версту пройшли рідколіссям і поволі втягнулися в соснову гущавину поблизу села Парищева.

— Ну що, Захаре, перепочинемо? — порушив мовчанку Галашко, витираючи великим картатим клаптом

тканини, що служив за носову хустку, спітнілу потилицю.

— Давно пора,— охоче обізвався Зарубін.— Заодно обміркуємо дальший маршрут.

— Правильно. Оголоси привал.

Бійці й матроси розсотувалися вліво і вправо від просіки, якою рухалася колона, знімали з плечей обважнілу зброю, блаженно простягалися горілиць і якийсь час лежали незрушно, дивлячись угору просвітлілими очима. Над ними — мішанина зелені й блакиті: рясне соковите листя, а крізь нього проглядає чисте й тепле небо... За кілька хвилин ліс виповнився звичним білуватим гомоном. Хто чистив зброю, хто латав одєжину, хто бавив сусіда веселою побрехенькою, а кухарі поралися коло котлів. При переправі розгубили було кухарський інвентар, а по дорозі знову ним розжилися і тепер клопоталися, щоб зварити обід.

Галашко з Зарубіним обійшли табір, виставили на підступах до стоянки подвійні пости. Сіли під однією з гарб. Зарубін вийняв з польової сумки потерту карту, пробував визначити місце привалу. Карта давня й неточна. Не знайти не те що Парищева — навіть Чорнобиля!..

— Це ось тут,— указав Галашко, який легко орієнтувався без будь-яких карт.— Сюди — Чорнобиль, до нього зовсім недалеко. Прямо — Ладижичі, Осташів. Ось тобі Прип'ять,— покривуляв пальцем по карті.— Нам її будь-що треба перейти сьогодні. А як перейти — в цьому й заковика, товаришу Зарубін. Що пропонуєш?..

Щось пропонувати було важко. Це розуміли обидва, тому Зарубін, насуплено розглядаючи карту, мовчав, а Галашко й не чекав од нього негайної відповіді. Справа така, що треба розжувати...

— Отже, знову переправа... — нарешті промовив Зарубін.

— Так, але Прип'ять — не Сож і навіть не Дніпро... На Сожі нам ніщо не заважало, а на Дніпрі сили противника були заслабкі. А тут хтозна...

Справді, хтозна!.. Невеликий район (зі сходу обмежений Дніпром, а з півдня й півночі його притоками — Прип'яттю й Тетеревом), в який потрібно вивести десантний загін на з'єднання з основними силами Дванадцятої армії, нині під пильною увагою противника.

Генерал Ридз-Сміглий опам'ятався і, визнавши слушність передбачень полковника Кутшеби, хоч запізно, але

почав виправляти помилки й перекидати на небезпечну ділянку свіжі сили. Першого ж дня, коли авіарозвідка донесла, що Дванадцята більшовицька армія переправляється й переходить у наступ, наказав кинути проти її частин кавалерійський і піхотний полки, усю петлюрівщину з ближніх гарнізонів. Тепер межиріччя кишить од ворожого війська, а на Прип'яті патрулюють судна їхньої військової флотилії. Чи могли Зарубін та Галашко не взяти того до уваги, перш ніж зважитись на перехід Прип'яті?

— Непомітно підійти до ріки й приготуватися до переправи годі й думати,— зауважив Зарубін, зосереджено жуючи суху щавлеву бадилину.— Легше стягнути плавзасоби й перебраться назад, за Дніпро.

— Звісно, легше. Але який у тім сенс? На цьому боці ми можемо подати своїм реальну допомогу, вдарити полякам у спину, а на тому яка з нас користь?

— Ніякої, вірно,— зітхнув Зарубін.— Може, зробимо крок ось у цьому напрямі, на північний захід,— повів пальцем по карті,— обійдемо Чорнобиль і вийдемо в тил полякам отут?

— Перебраться через ріку вище Чорнобиля було б легше, але згаємо багато часу!..

— То що пропонуєш? — тепер запитав уже Зарубін.— Бачу, щось маєш на думці.

— Пропоную діждати ночі і пройти ось так! Через міст!..

— Через міст? — з подивом повторив Зарубін.— Ризиковано, але ж здорово! Тут нас не ждуть — ми й ударимо!.. Йй-бо, треба поміркувати!

Галашко, пропонуючи небезпечний план, побоювався, що Зарубін не зважиться йти на ризик, але вдача в нього, виходить, така ж, як і в Галашка. Обидва могли б не шукати халепи: десантний загін основне завдання виконав, і тепер не має значення, коли і де приєднається він до основних сил — можна раніше, а можна й пізніше, і ніхто б їм не дорікнув, якби зараз не рвалися в бій, а були поміркованішими й пошукали іншого, спокійнішого плану. Але ж чи простили б собі таку поміркованість?

— Пошлемо розвідку?

— Неодмінно. — Галашко підняв голову, знайшов очима Ілляшка, покликав: — Ільку! Давай сюди!..

Коли б не лежала на Галашкових плечах відповідальність за весь загін, він узяв би когось у напарники й сам

подався б під Чорнобиль, своїми б очима побачив, що там і до чого, та й зважив, як має діяти. Шкода, що не може. Хай іде Ілляшок.

Той швидко, майже підбігцем, підійшов до гарби, помолодецьки виструнчився й хвацько скинув руку до безкозирки:

— Слухаю, товаришу командир! — В екіпажі він мався з Галашком запанібрата, але тут Галашко не просто Андрюха, а начальник. Дотримуючись субординації, Ілляшок навмисне якнайстаранніше демонстрував дисциплінованість: хай бачить піхота, яка у них, военморів, залізна революційно-морська дисципліна!..

— Сідай, Ільку.

— Чого сідати, ти давай, що треба! — тут же махнув рукою на субординацію.— Кудись іти?

— Візьми когось із хлопців і катайте в Чорнобиль. Погляньте там: міст, охорона, гарнізон... Сам розумієш.

— Можна взяти Сиротюка?

— Бери. Вернутися мусите не пізніше дванадцятої години ночі,— застеріг Галашко, прикидаючи, скільки потрібно загонові часу, щоб пройти Чорнобиль і вийти принаймні до Опачичів. Якщо вирушити по дванадцятій, до світанку залишиться щонайменше чотири-п'ять годин — саме стільки, скільки потрібно для переходу в лісі за Опачичами.

— Вернемось,— запевнив Ілляшок, ніби збирався не в небезпечну розвідку, а на прогулянку. Зараз щойно звернуло з обіду, літній день — що рік, до вечора он яка сила часу!.. А Чорнобиль не за горами — якихось вісімдесять кілометрів, то для Ілляшка дрібниця.

Справді, не минуло, мабуть, і двох годин, як він з Сиротюком уже вибрався під берег Прип'яті неподалік від Чорнобиля, заліг у низькорослім верболозі, стежачи за мостом через ріку, за дорогою, що вела до міста десь із Гдені. Таке безлюддя й така тиша! Аж не віриться, що точиться на землі жорстока битва, що день у день гримить зброя, щохвили хтось прощається з життям, хтось робиться калікою... Справді, що за біс?.. Наче вимерло все довкруг. Ген на тім боці бовваніють чорнобильські хати під чорними солом'яними стріхами, ген на чиймсь городі біліє коза — робить шкоду, і нікому нема до неї діла. А де люди?.. Де польський гарнізон, де петлюрівці, що вчора втекли сюди із Гдені?.. Де охорона мосту?..

Тиша стомлює Ілляшка, він до неї не звик, не любить її, бо вона нічого не говорить. За галасом, громом, пострілами, стукотом копит, торохтінням підводи, іржанням коней, верещанням свиней він визначає, що діється навкіл. А тиша може зрадити...

Ледве чутно шелестить над головою лоза. Настирливо й одноманітно гуде волохатий джміль, марно шукаючи в лозі медоноса... Та коли припасти вухом до землі — щось рівно погримує, бухкає, галасує. Десь далеко, за десятки кілометрів, іде бій... А це? Ніби тихий сплеск весел?

Ілляшок висунувся з лозняка, глянув униз по ріці. Смикнув за рукав Сиротюка:

— Дивись!

— Що там? — підповз ближче Сиротюк.

— Рибалка, чи що?

Зліва, беручись проти течії, надпливав маленький рибальський човник, у нім, схиливши голову на ліве плече й рівномірно похитуючись, гріб та гріб легким весельцем старий. Плив попід самим берегом, з кручі, на якій лежали воєнмори, здавалось, можна дістати до нього рукою. Почорнілий солом'яний бриль, рудувата борода, кошлаті брови. Ніби відчувши на собі чийсь погляд, старий підняв голову, кинув очима по берегу й дужче наліг на весельце.

— Ходіть сюди, діду! — якомога спокійніше, щоб менше полохати старого, покликав Ілляшок.

Дід інстинктивно одвернув човен од берега, мовби хотів тікати, але Ілляшок застеріг:

— Причалюйте, бо встрелю!

Дід перехрестився й скермував човен до берега.

— Сховайте човен он за кущ і йдіть сюди! — Ілляшок з обачності не полишав засідки, і дідові могло здатися, що до нього промовляє якась нечиста сила, але він не дивувався — час такий, що не знаєш, з ким здибаєшся... Слухняно поставив човен за кущем, озирнувся навкруги: звідки його кликано.

Ілляшок гойднув лозину:

— Тут ми, ходіть сюди.

Дід ступив кілька кроків, розвів галуззя. Побачив двох здорованів, але не виявив ні страху, ні розгубленості.

— Ну, добридень, люди добрі! — привітався й сів.— Нащо я вам здався? Хто ви?

— Свої ми, діду.

— Бачу, що свої — не поляки. Але й свої тепер не однакові: ті червоні, ті білі, а ті й зовсім бандити. І всі з оружжям: «Стій, бо втрелю! Причалюй, бо втрелю!» Мусиш ставати, мусиш причалювати. Як оце я до вас.

— Ваша правда, — погодився Ілляшок. — Але тепер без цього не обійтись. Не скажи вам «стрельну» — ви й не глянете в мій бік, погребете геть, а мені вас дуже треба. Так що не сердьтесь, кривдити вас не хотіли.

— А хто ви — так і не сказали, — примирливіше проговорив дід. — І нащо я вам?

— Більшовики, діду. Хочемо вас дещо попитати.

— То дай вам бог здоров'я, коли кажете правду. — І дід приглянувся до хлопців пильніше: — Так оце ви такі?.. Ждуть вас люди, а ви по лозах ховаєтеся.

Ну, чи не лукавий дід! У вічі каже те, що думає. Такий не буде брехати.

— З Чорнобиля?

— З Чорнобиля.

— Поляків, петлюрівців у містечку багато?

— Було до біса аж по сьогоднішній ранок, а це ще вдосвіта вимелись, добра б їм не було. Іду рано з ятірцями — а од них аж шлях захряс. І кінні, і піші тягнуться ген туди, — показав рукою за річку, — і гармати везуть, і інші страхи.

— Куди пішли, — спробував уточнити Ілляшок, — і чи назовсім з Чорнобиля?

— Кажу ж, туди, — знов указав дід. — А чи надовго, то трясця їх маму знає.

— Кухні везли з собою? — озвався й Артем Сиротюк, резонно вважаючи, що, коли повезено кухні, — то надовго.

Дід ствердно кивнув головою:

— А так, і кухні забрали. Одна в моїм городі стояла.

— Отже, в Чорнобилі зовсім солдатів не зосталося? — знов Ілляшок.

— Чом же не зосталося, трохи є, але скільки там їх!

— Поляки чи петлюрівці?

— Та поляки ж. Цих, петлюрівців, у нас наче й не було.

— А вчора не приходили?

— Чи я знаю? — стенив старий плечима. — Начеб ні.

— Щось людей не видно в містечку, — чи то спитав, чи зауважив Ілляшок, поглядаючи на діда уже з недоволю. Дід пояснив:

— Налякані, з хат носа не витикають.

— А вам не страшно?

— Що мені, старому, зробиться. Уб'є хтось — то й дарма, віджив своє.

— Біля мосту є охорона?

— Та звісно ж. Звідси не видно, а як пройти трохи вгору, то за насипом можна й уздріти їхню будку. І день і ніч стоять. А на тім боці, он у крайній хаті, їхня караулка. Всієї охорони чоловік десять чи дванадцять. При двох кулеметах, з обох боків.

— Ви отак плаваєте біля мосту й попід мостом, і вони вас не чіпають?

— А й не чіпають. Щоразу заберуть рибу, хіба дрібноту zostавлять, та й пливи собі. Либонь, через рибу й не боронять плавати.

— Нам треба до міста, діду. Але за дня небезпечно. Хочемо пробратися вночі.

— А то не така вже й мудрація.

— Для вас не мудрація, а ми тут люди нові, не знаємо що й до чого. Та й як через міст, коли вони там з кулеметами.

— Через міст не можна, я вас човном перевезу, — одразу виявив старий готовність допомогти. — Сюди ж можу й приїхати, коли скажете.

— За це спасибі! На вас тільки й надія, діду. Будемо ждати, коли добре стемніє і в місті повкладаються спати.

— Гаразд, — кивнув дід і почав збиратися. — Погребусь, а то риба попухне.

— Заждіть, — зупинив Ілляшок, згадавши, що в Чорнобилі, крім сухопутних частин, може бути флотилія. — Якихось військових суден в затоці нема?

— Були, та десь подалися, — махнув дід рукою вниз. — Ще вчора чи, кажись, позавчора.

— Ну, хай вам щастить, діду, — попрощався Ілляшок. — Якщо з того боку помітили, що ви сюди причалували й лазили в лозу, то щось могли запідозрити... — застеріг. — Ви вже розкажіть їм якусь баечку.

— Пусте! Скажу, мусив. У кожного може виникнути потреба завернути в лозу.

Артем Сиротюк увесь час помовчував. Коли залишилися з Ілляшком удвох, озвався:

— Що надумав? Нащо тобі вночі дід з човном?

— Про всякий випадок, Артеме.

— Дідові віриш?

— Чесний дідок, чого там.

— А може, перевіримо? Візьмемо вартового біля мосту, допитаємо.

— Сам думав. Але коли б не вийшло гірше. Зникне вартовий — поляки стривожаться й насторожаться. Будуть дужче пильнувати. Одне слово, залишайся на місці, спостерігай. А я в загін.

Зоставатися в самотині — приемність невелика, але Сиротюкові не звикати. Кивнув:

— Иди!..

Тільки посутеніло, загін залишив стоянку в парищівськiм лісі й розтертим путівцем рушив на Чорнобиль. Відпочили й пообідали люди, напаслись і нагулялися на лісовій галявині коні — колона рухалася швидко. Галашко з Зарубіним та Ілляшком простували попереду. Коли до ріки zostавалося не більше як півверсти, Галашко наказав загонові спинитися.

— Ну, час, Ільку!..

Ілляшок безшумно щез у темряві. Поквапним кроком потупав до берега, де на нього чекав Сиротюк. Золото — не хлопець! Скільки разів траплялося Ілляшкові ходити з ним на ризиковане завдання — ні разу не підвів. І ніколи не підведе, — скоріше вмере, аніж залишить тебе в біді. Це добре, що сьогодні саме з ним, а не з кимось іншим він перебирається на той бік...

— Ти, Ільку? — тихо покликав Сиротюк з темноти.

— Я, — одізвався Ілляшок. — Дід приїхав?

— Тут я, тут, — ніби з образою мовив старий. — Сказав, припливу — то як же інакше... Поїдемо, чи що?..

Легкий човник наче не по ріці плив, а поволеньки летів у повітрі — так тихо, безшелесно гнав його старий рибалка. Ні хвилька не сплесне, ані весельце об борт не стукне. Щоб не зносило течією, дід тримав своє суденце трохи навкіс, коливався й ледве чутно сопів. Коли човник ткнувся в берег — м'яко зашурхотів під днищем пісок, дід уперся весельцем у дно, притримував човник, щоб не хитався.

— Приїхали, — прошепотів. — Вилазьте.

— Дякуємо, — так само пошепки відповіли хлопці, а дід напучував:

— Вам треба до мосту, так ви йдіть отако попід самим берегом... Коло кулемета їх двоє, перед вечором я навмисне подивився. А ті, в хаті, мабуть, уже послули.

Не дід, а відьмак! Ніби читає в Ілляшковій голові кожну думку!

— Звідки вам знати, куди нам треба?

— Бачу! Хай бог помагає, а я поїхав,— легко одіпхнувся весельцем од берега й за мить розтанув у сто-рожкій сутіні.

— Треба ж таке!— подивувався Ілляшок і пошенки поінформував Сиротюка:— Чув? Дід правду мовив: ідемо до мосту, знімаємо кулеметників, а кулемет повертаємо проти караулки, знищуємо все, що там є!.. І водночас даємо ракету загонові: кулемет у наших руках!.. А вони, на тім березі, знають, що робити. Все! Зрозумів?

— А що тут не розуміти.

За чверть години тихий і сонний Чорнобиль затремтів од рясного кулеметного вогню. Перша стрілянина спалахнула на правім березі, водночас вгору зметнулася ракета, в її жовтавім мерехтливім світлі було видно, як з караулки вискакують напіводягнені жовніри й панічно тікають геть. Невдовзі кулемет озвався й на лівобережнім кінці мосту, до його тріскотняви нараз долучився суцільний грім рушничних пострілів — певно, польська охорона спробувала зупинити наступ загону, але витримати натиску не може й, не відаючи, що назад їй дороги немає, зараз відходить тим на правий берег...

Ілляшок, обстрілявши караулку й нагнавши на поляків смертельного страху, розвернув кулемет і дав довгу чергу по двох темних постатях, які, одстрілюючись, тікали з лівого берега. В сутіні було видно, як заметались вони, розгублено й безпорадно, зрозумівши, що попали між двох вогнів, як один змахнув руками і впав, а другий перескочив раптом через поручні мосту, шез з очей. Якщо добрий плавець — не пропаде, десь вибереться на берег. А по мосту вже гупало, гриміло, накочувалося,— од сотень солдатських чобіт та черевиків угинався й стугонів дерев'яний настил, глухо постукували кінські копита, торохтіли вози.

— Товаришу командир загону, — зустрів Галашка Ілляшок, — воєнмори Рудий та Сиротюк завдання виконали: ворожу охорону знищено, захоплено трофеї — кулемет і шість бляшанок патронів, а в приміщенні караулки — вісім гвинтівок!..

Галашко та Зарубін розраховували з'єднатися зі своїми головними силами десь у районі Страхолісся або Ротичів. Переправа триває вже кілька днів, отже плацдарм

мусить бути досить широкий. Добутися в цей район загін може або битим шляхом Чорнобиль — Горностайпіль — Страхолісся, або важчою, зате коротшою лісовою дорогою Чорнобиль—Опачичі—Куп'ювате—Страхолісся. Поміркувавши, вибрали лісовий путівець. Виславши передовий дозор, рушили на Опачичі.

24

Плацдарм Дванадцятої армії справді був чималий і щодалі ширшав. Червоноармійські підрозділи зайняли Страхолісся й Ротичі, оволоділи містечком Горностайпіль. Ридз-Сміглий кидав на небезпечну ділянку свіжі сили.

Загін Галашка й Зарубіна прискорено просувався лісовою дорогою й несподівано вийшов у хвіст якомусь піхотному підрозділу поляків, що був, мабуть, часткою тих свіжих сил. Бійці передового дозору виявили ворожу колону, коли надворі розвиднілось. Що за колона? Рота? Батальйон? Полк? Чи становить небезпеку для загону, якщо виявить його в своїм тилу?..

— Потрібно з'ясувати, Захаре, — сказав Галашко.

— Пошлю.

Зарубінські розвідники вернулися через годину.

— Привели «язика», — доповіли Зарубіну. — Відстав від обозу — ну й скрутили без шуму.

— Що каже «язик»? — питав Галашко Зарубіна.

— На марші польський стрілецький полк. У повному складі, з кулеметами й гарматами. Куди йде — жовнірові невідомо.

— Полк — забагато. Вступати в бій небезпечно — не вистоїмо.

— Я такої ж думки. Краще, як і досі, йти слідом і вдарити з тилу, коли поляки зітнуться з котроюсь нашою частиною.

...З підходом свіжих сил противник почав готувати новий наступ на більшовицький плацдарм. Польська кавалерія й піхотні підрозділи, а також петлюрівські стрілецькі частини запекло атакували передові червоноармійські позиції, намагаючись зупинити наступ, вибити більшовиків з Горностайполя й ближніх сіл. Одночасно

поляки активізувалися на південних рубежах плацдарму. В перший же день, тільки висадившись на правім березі, сімдесят третя бригада витурила їх з Ротичів аж десь за Пиляву, але зараз вони отямилась. Обстрілюючи з двох гармат Ротичі, почали групуватися під Пилявою, очевидно маючи намір ударом по Ротичах розітнути плацдарм на дві половини й таким чином підготувати його розгром.

З командного пункту сімдесят третьої бригади надійшла радіотелеграма першому дивізіону Дніпрофлоту: для забезпечення нашого лівого флангу, на який передбачається масовий натиск піхоти й кінноти противника, просимо підтримки артилерійським вогнем...

Степанов переглянув радіотелеграму, відпустив радиста, що чекав на відповідь («Іди, відповідь вони почують без радіо») і наказав «Малому» та «Геройському» провести пристрілку по північній околиці Пиляви. Вогонь був шквальний, густий, нищівний, — під таким не те що не зберегти бодай якогось ладу, а хоча б не збожеволіти. Перше було чути лише дружні залпи з канонерок, а далі застугоніло од грому й тріскотняви усе правобережжя, над безмірним придніпровським простором висла й ширилася пелена куряви, диму, смороду.

Піхотний полк противника, за яким скритно просувався зведений десантний загін, завернув праворуч і, залишивши в селі Медвині громіздкий обоз, пішов розгорнутим фронтом. Польська кіннота й петлюрівські підрозділи на цей час витіснили більшовиків із Горностайполя, проте втримати містечко не сподівалися: більшовики раз у раз переходили в контратаки, полякам і петлюрівцям з кожною годиною ставало сутужніше — ось-ось зчиниться паніка і містечко знову перейде в руки більшовиків... Піхотний полк мав зарядувати поляків, запобігти розгрові. Його командування поки що про безпеку з тилу не мало навіть гадки! Ну, десь подівся обозник, то й що? Начальство допускало: недисциплінований жовнір відстав і зараз наздожене; заблудився в лісі й не може, телепень, виблудитися; зрештою, міг, псявіра, просто дезертирувати!.. Але що його вкрадено і що він охоче дав більшовикам відомості — таке на думку не спадало. І не снилося, що більшовики за спиною... Їхня поява була для полку мов сніг на голову!

Галашко вже зрозумів, що діється під Горностайполем. Кипить бій не на життя, а на смерть, і якщо дати

оцьому ворожому полкові можливість повести атаку на правий фланг більшовицьких частин, то буде їм вельми тяжко. Опиняться мовби між ковадлом і молотом. Молот треба зупинити, змусити промахнутися. Або навіть більше того: хай сам потрапить під потужний удар!.. А що думає Зарубін?

— Розчавимо обоз, щоб не мати небезпеки за плечима, і вдаримо на полк!

— Так, але всьому загонові в Медвині робити нічого, з обозом упорається один взвод. І ще: зчинимо стрілянину й загаємося в Медвині — удар на позиції полку не буде несподіваним. Треба одночасно.

— Згоден.

— Бери будь-який взвод і давай!..

— Чому ж я? Може, краще ти з военморами удариш по обозу, а я...

— Ну де ти бачив, щоб военмори возилися з якимись сіромами обозниками, коли є щось більш варте! — напівжартома підхопив Галашко.

— Кривдиш піхоту,— промовив з усмішкою Зарубін, але сперечатися не став: военморівська доблесть і героїстство незаперечні. Його піхота теж героїчна, та все ж то не военмори!..

Впоратися з полковим обозом для Зарубіна було справою десяти хвилин: при перших пострілах, при розкотистому крикові «ура!» (ніби на Медвин наступав не взвод, а дивізія!) сонні обозники — переважно літні польські селяки, одягнені в ненависні для них військові мундири — кидали вози, коней, зброю, і одні тікали, другі підіймали руки і здавалися на милість матки боски й волю переможців. Розгубленість була така велика, що зігнані до купи полонені надовго втратили дар мови й мислення: німували й не могли збагнути, звідки впала на них кара божа. І невже більшовиків усього-на-всього один взвод, а не ціла армія?!

Та ще більше були вражені несподіванкою польські стройовики, що вийшли на бойовий рубіж і ось-ось мали піти в атаку на більшовиків, які підковою обступали Горностаїпіль. Пан довудца полковий, а з ним усе офіцерство гнали жовнірів уперед, маючи в душі зловтіху: ударимо в спину більшовикам, коли вони найменше того сподіваються, розметемо їхній нікчемний плацдарм, поженемо ратну славу й почепимо на мундири по ордену. А тут... ударили в спину їм!..

Першу мить почувалася пальба з Медвина. Пан довудца вилаявся й хотів послати вістового з'ясувати причину стрільби, коли це гримнуло поряд, коли, наче з землі вирісши, пішли в атаку чорні дияволи. Що в усьому загоні, який з бойовим гуком гнав на розгублене польське жовнірство, моряків не було й чверті — того ніхто з польського воїнства не бачив. Досить було побачити чорний бушлат і смугасту военморівську сорочку, щоб потемніло в очах. Полк не стикався в бою з революційними военморами, але наслухався про їх одчайдушність більше, ніж могла витворити найбуйніша уява. Тому всіх, від командира до останнього солдата, поймав страх. Зчинилася паніка, бойова військова частина нараз обернулася на сполошену отару. Саме усвідомлення, що з тилу наступають більшовицькі воєнні моряки, деморалізувало полк, позбавило боєздатності.

Де вже тут думати про злагоджені бойові дії, коли попереду — більшовики, позаду — більшовики, зліва — шлях на Страхолісся, звідки теж можна щохвилі сподіватися більшовицького удару!.. Чисто вам — мішок!.. Лише праворуч вільний вихід, через який можна проскочити з цього проклятого мішка, поки його не зав'язано над головою!..

Оборонці Горностайполя, діждавшись підходу підкріплення, перше були наготувалися до атаки, але скоро завважили в рядах прибулого полку замішання, а далі й безладну втечу, отож і самі запанікували. Ще пробували боронитися, чіплялися за соломину, а тут — нове тисячоголосе «ур-ра-а!», а тут — шалений вогонь, що не дає підняти голови, а тут — невтримний, наче лавина, наступ більшовицьких частин!.. І вже не лише командуванню — всім, до останнього жовніра, ясно: ой, не зіпхнути більшовиків у Дніпро, не зарадити собі з тим клятим плацдармом!.. І хай хоч лусне з досади пан Ридз-Сміглий, але муситиме визнати: то вже, власне, не плацдарм — то розгортається цілий фронт на півночі від Києва!

Тікають доблесні лицарі пана Пілсудського, а з ними й їхні полигачі петлюрівці, не лише з Горностайполя. Після обстрілу ворожих з'єднань з кораблів частини сімдесят третьої бригади перейшли в наступ під Пилявою й нагнали на противника такого страху, що покидав гармати. В полон попросилося щось із півтораєста воїнів!.. Башкирська кавбригада, мов ураган, змела петлюрівських гармашів і теж узяла трофей: артилерійську батарею.

А потім погнала хвалену польську кінноту. Тікала кавалерія пана Пілсудського од «хлопів, посаджених на коней»...

Дванадцята армія розтягалася довгим крилом на захід, тінь од того крила падала на Київ і наводила на панство жах: тьмарився світ, від невеселих думок паморочилося в голові. Чим похмурише робилося в стані противника, тим світліше було на душі в кожного червоного бійця й военмора.

А Андрій Галашко того дня й поготів мав підстави для доброго настрою: по-перше, зведений военморівський і червоноармійський загін успішно виконав бойове завдання; по-друге, допіру дав добрячого прочухана свіжому полкові противника; по-третє, він, Галашко, нарешті вертається з военморами на флотилію, і то є найголовнішою причиною його радості. Скучив за судном, за товаришем Степановим, за торохтієм Троцем, за всім екіпажем.

Одразу після бою вони з Зарубіним знайшли командний пункт сімдесят третьої бригади, Зарубін відрпортував про виконання завдання, а потім обіймався з усіма, хто був на компункті. Галашко радів за молодого комбата, якого за час спільного походу встиг полюбити, і уявляв, якою бурхливою буде його власна зустріч на «Малом». Хай тільки радист сімдесят третьої повідомить товариша Степанова, що Галашко вертається, на березі Дніпра може бути через годину!.. Попросив про те командира бригади, не старого, але бородатого чоловіка в геть злинялій гімнастерці, навхрест оперезаній ремінням. Той закивав головою:

— Звичайно, звичайно! — присів на пеньок, на коліні черкнув у блокноті кілька фраз, вирвав аркушик.— Віднеси радистові, передати зараз же! — наказав ординарцеві.

В радіограмі дякував Степанову за підтримку вогнем і повідомляв про прибуття Галашкового загону.

Галашко прощався з Зарубіним:

— Отак-то, Захаре... Зоставайся здоров, ти вже дома.

— Бувай, Андрію,— щиро відповів Зарубін.— Не згадуй лихом і не забувай... Обнімемося, чи що?..

...Степанов по закінченні переправи наказав на всіх суднах оголосити аврал. Прибирання — то не найулюбленіше матроське заняття, ставали до нього не з вельми

великим захватом, та все ж, узявшись за швабру чи ганчірку, орудували ними затято, майже люто, аби скоріше одбути ту необхідність. Отже, аврал тривав недовго, судна, вимиті й вичищені, знову засяяли, і Степанов хотів дати команду зніматися з якорів, коли дістав повідомлення про повернення Галашкового загону.

Всілякі депеші, що надходять у суворий воєнний час бойовому командирові, здебільшого приносять прикрість: хтось тобі щось наказує, про щось нагадує, чогось вимагає, за щось лає, вичитує, нахваляється... А коли треба повідомити про приемність — з цим не поспішають. Та нинішня радіограма справді приемле: живий-здоровий Галашко!.. Живий-здоровий увесь загін!..

— Вертаються десантники, Альберте Петровичу! — поділився Степанов радістю з командиром «Малого».

— Доведеться затриматись?

— Так. Залишимося ми й «Меткий», приймемо десант. Решта можуть рушати.

Од Пічок до Києва сімдесят з лишком верст. Дніпрофлот наказав першому дивізіонові контролювати ріку й правий берег на всім цім просторі, тому Степанов, залишивши загороджувачів проти гирла Прип'яті, з рештою суден мав іти вниз. З даних розвідки було відомо, що в Козаровичах, Сухолуччі, Петрівцях тримають оборону петлюрівські січовики. «Мстительный» і «Геройский» хай виходять негайно, обстріляють противника, підтримуючи таким чином Дванадцятую армію, яка, розгортаючи наступ, неминуче зіткнеться з цими ворожими частинами. «Малый» і «Меткий» приймуть Галашків загін і прийдуть до гирла Десни: на лівім березі проти Києва тримається польське угруповання, було б саме раз накрити артилерійським вогнем!

«Малый» стояв під берегом поряд з «Метким». На палубу флагмана піднявся Данилов, який тимчасово взяв на себе командування «Метким». За кілька днів, поки тривала переправа, комісар дбав не лише про перевезення червоноармійських частин — енергійно займався оснащенням трофейного судна. Тепер воно мало не дві гармати, а вісім, об'єднаних у два плутонги і забезпечених чималим запасом снарядів. Степанов дивувався енергії й спритності комісара, який умудрився знайти підступ до скупого начальника бойового постачання Дванадцятої армії і за його рахунок отак озброїв канонерку. Начпостач-дванадцять забезпечив усім, а от людей не мав — то

не його парафія, хай Данилов сам дає собі раду. Почувши, що ось-ось мають підійти десантники, комісар потирає руки.

— Давай мені всіх,— казав Степанову.— Мені лише комендорів треба чоловік з десять!..

— Але ж у загоні третина воєнморів з мого екіпажу,— сказав Ердман.— Гадаєш, мені вони не потрібні?

— Розумію, але ж треба укомплектувати судно!

— Укомплектуємо,— примирив сперечальників Степанов.— І командира підберемо,— нагадав, що Данилов на «Метком» тимчасово.— Бо комісара дивізіону підібрати важче. Чи не так?

— Звичайно,— не міг не погодитися Данилов, розуміючи, що мусить опікуватися не одним судном, а всім дивізіоном. Та все ж було шкода розлучатися з «Метким» — на його очах він загинув, його зусиллями відроджений, йому це судно дорожче, ніж будь-кому.

— Галашко чим не командир! — спало на думку Степанову. Як він раніше не згадав про цього розумного й бувалого воєнмора, коли удвох з комісаром міркували про кандидатуру командира.

— Справді,— зрадив і комісар.— В такі руки передам судно зі спокійною душею...

Не знати, чи ікнулося Галашкові при добрій згадці його імені. Він покvapно йшов попереду загону, перетнув низьку луговину, підійнявся на горб і вигулькнув на самім березі, неподалік од суден, що ждали загін.

Пізнав «Малого» поряд з незнайомим судном,— у грудях розлилося приємне тепло. То таки щастя — вертатися в рідний дім, у рідну сім'ю, на рідне судно, в рідний екіпаж!.. Он він, уже весь на палубі! Висипав чи по команді, чи стихійно, замахав навстріч руками, загаласував.

— Привіт, братва! — гучно, на весь берег, гукнув розчулений Галашко, замахав над головою запилуженою безкозиркою.

— Привіт героям-десантникам!

— Привіт, Андрюхо!

— Ур-ра-а!..

Троць вітав Галашка чи не найгучніше, і найвище злітала вгору його безкозирка. Поряд з Павлом стояв Тихін Шевчик — і гукав так само голосно, і так само радів. Не стільки розумом, скільки серцем почував себе невіддільною часткою оцієї збудженої воєнморівської сили,

від того почування було на душі легко, майже святково...

За годину «Малый» і «Меткий» знялися з якорів.

25

Генерал Ридз-Сміглий ще зовсім недавно запевняв вельможного патрона пана Пілсудського, що не допустить більшовиків під Київ на гарматний постріл, а тепер одразу загубив самовпевненість і подумки корив себе за упертість, з якою відкидав слушні поради полковника Кутшеби. Е, треба було сховати гонор до кишені й ужити оборонних заходів, що їх рекомендував той хитрий лис! Клята пиха засліпляла пана Ридз-Сміглого, і він чинив хоч гірше, аби лиш по-своєму, аби не так, як радив полковник!.. А хіба важко було послухати мудрих Кутшебиних думок, а потім видати їх за свої й пожати військову славу, вистоявши в оцім пеклі?

А що пекло довкола Києва — то це достоту так! Ну, чи можна було на таке сподіватися ще тиждень тому?.. Хто думав, що голота здатна на серйозну військову акцію! А от, виходить, здатна! Мало того, що їхня Дванадцята армія нависає над Києвом з півночі, так на півдні ще гірше! Позавчора вони вибили військо польське з Білої Церкви, вчора — з Фастова!.. А їхня Перша Кінна, оте невмите хлопство, охляп посаджене на сухоробрі шкапи, теж чогось варте. Та навіщо лукавити! То справдешня військова кіннота, достойна хоч би й такого командуючого, як пан генерал Ридз-Сміглий!.. Прорвала фронт третьої й шостої армій польських, руйнує тили, ось-ось може перерізати магістралі, що зв'язують Київ з Житомиром, Луцьком, Львовом та й самою Варшавою... І що ж тоді?..

Неспокійно на душі в пана Ридз-Сміглого, як не було віддавна. На Кутшебу, тільки-но він переступав поріг генеральського кабінету, Ридз-Сміглий дивився з майже відвертою ворожістю: начальник штабу щоразу приносив прикрі новини і начеб аж радів з того, що події підтверджують слушність його військових прогнозів і дурість командуючого армією.

— Ну, що там? — неприязно зиркнув генерал, коли полковник того самого дня втретє прийшов з текою для доповіді.

— Мушу повідомити пана командуючого,— безбарвним голосом почав Кутшеба,— сьома й п'ятдесят восьма стрілецькі дивізії більшовиків прорвали наші оборонні рубежі на лінії Велика Димерка — Требухів — Вороньків і розвивають наступ. Наші війська, неспроможні стримати натиск, змушені відступати. Південна група Дніпровської флотилії висаджує десанти, підходить до Києва. Північна — в гирлі Десни!.. Не виключено, що завтра вранці або й сьогодні надвечір більшовики будуть під київськими стінами.

Ну, чули?.. Раніше за такі песимістичні припущення командуючий категорично б вичитав начальникові штабу, а нині мусить ковтати все!.. Бо клятий Кутшеба щоразу вгадує — наче більшовики наперед повідомляють його про свої наміри й плани. От і зараз каркає, мов старий ворон, і вже, будьте певні, накаркає лиха!.. Але ж не сидіти склавши руки, поки впаде воно тобі прямисінько на конфедератку й наб'є гулю на тім'ї!..

— Що маємо в резерві?

— Один легіонерський полк.

— І то все?

— Так, прошу пана генерала. З вашого ж наказу ще вчора інші резервні частини направлені під Фастів. Є відомості, що також відступають. Під загрозою Васильків.

— Он як! — з досадою проговорив командуючий, міряючи на карті відстань від Василькова до Києва.— Це зовсім близько, якихось тридцять-сорок верст?

— Так, зовсім близько й дуже серйозно, смію застерегти пана генерала.

— Що пропонує штаб, яких вживає заходів?

— Штаб пропонує негайний відступ, пане генерал. І робить все, щоб не залишити більшовикам складів з боеприпасами та військовим спорядженням. Я вже дав вказівку все повантажити, а що не встигнемо — спалити, висадити в повітря. До речі, час згортати й роботу штабу.— Кутшеба говорив зі спокійно-холодною безпощадністю, ніби хотів дужче дошкулити командуючому.— Я наказав також підготувати вагон для вас особисто, пане генерал.

Це останнє повідомлення полковника Кутшеби можна було сприйняти і як вияв турботи підлеглого про високе начальство, і водночас як ледь прихований, майже відвертий глум: сідайте, пане командуючий, мерщій до вагона і шпарте! А що недавно нахвалялися не пустити біль-

шовиків до Києва на гарматний постріл,— то дрібне: з хвастощів можна намолоти ще гіршого!..

Ридз-Сміглий в Кутшебиних очах прочитав ехидство і мало не вибухнув жовнірською лайкою, але горю взяло шляхетське виховання, і він приборкав розлюченість.

— Красенько дякую, пане полковник, — сказав з підкресленою чемністю, з якої, мов шило з мішка, витикалося шаленство.— Але ж я вас про те не просив!

— З огляду на вашу самозреченість, пане генерал, на те, що ви зовсім про себе не дбаєте, я вважав обов'язком...

Хитрий Кутшеба роззброїв командуючого, обидва розуміюче переглянулися і начеб примирились: стали простішими й відвертішими.

— Отже, втеча, пане полковник?

— Нащо так категорично, пане генерал,— усміхнувся Кутшеба,— просто відступ, як на війні буває раз у раз... Іншого виходу немає.

— Генштаб наказує тримати оборону і вдержати Київ. Лютуватимуть.

— З висоти генштабу наказувати неважко. Вони не уявляють справжнього становища на фронті. Слід було раніше думати про рішучий наступ, аніж тепер хапатися за оборону. Тримати оборону за таких умов означало б приректи на даремну загибель тисячі жовнірів, а нашу третю армію й поготів. Ще день-другий — і ми будемо відрізани.

— Гаразд, розробіть план відступу, забезпечте організованість.

— План розроблено,— подав Кутшеба проект наказу по армії.— На оборонних рубежах, для прикриття відступу, залишимо петлюрівські частини.

— З отаманом домовились?

— Гадав, домовлюсь після погодження плану відступу з вами, пане генерал.

— Вважайте, план погоджено, зв'яжіться з отаманом. Добре скористатися петлюрівським хлопством бодай для цього.— І Ридз-Сміглий з почтом ад'ютантів та вістових, що постійно чатували в передпокої, залишив штаб. «Подався пакуватись»,— усміхнувся Кутшеба й сів до телефону.

Петлюра, на відміну від Ридз-Сміглого, не був такий наївний, щоб недооцінювати сили більшовиків і до останньої хвилини нехтувати небезпекою, яка виникла під

кінець першої декади червня нещасливого двадцятого року. Либонь, вдесьте битий червоними полками, отаман мав чималий досвід, і цей досвід підказував: коли похитнулися позиції союзників, то йому, головному отаманові, слід поклатися передусім на власні ноги. Вони зарятовували його не раз, мають зарятувати й знову. На душі гидко від непохибного передчуття, що це вже остання втеча з Києва. Більше не повернутися на Україну з жодним озброєним опікуном, з жодним жадібним купувальником краденого добра, яким отаман стільки разів пробував торгонути й щоразу проторговувався; більше не бачити зелених київських гір, золотоверхих храмів, інших київських красот та багатств; не владарювати на втіху своєму хворобливому самолюбству і бездонному гаманові. Тепер самолюбство можна викинути на смітник (за кордоном доведеться плазувати перед хазяями на череві, то самолюбство буде завадою!), а гаман треба обачливо напхати якомога тугіше й пильнувати його понад усі державні інтереси!..

Коли до резиденції головного отамана зателефонував полковник Кутшеба, там панував несосвітений шарварок. Розпашілі червонопикі січовики з «запорозького коша», що служили в охороні отаманської канцелярії, металися з помешкання на подвір'я, виносили й укладали на військові вози важкі валізи, сундуки, лантухи, натоптані непотребом, званим державною документацією. Петлюра волів би, щоб усе те згоріло й не стало колись свідченням його ганьби, але розумів, що навіть при найгіршій грі треба зберігати веселу міну, не зраджувати своєї розгубленості й зневіри — бо покинуть тебе навіть вірні січовики, як позавчора покинув той гевал Грицько, і зостанешся сам!.. Муситимеш нести в Європу валізи власноручно!.. При згадці про Грицька зціпив зуби і з сірого зробився зелений: де бачено таку чорну невдячність!.. Заведений в оману Грицьковою неширою відданістю, головний отаман закривав очі на його участь у погромах, на грабунки, крадіжки, шахрайство, а він, супостат, он як віддячив!.. Кепські ваші справи, пане Симоне, коли навіть дурнуватий з виду селяк обвів вас кругом пальця: з мовчазної вашої згоди нахапав золотця, а коли у вас над головою зібралася чорна хмара — дав тягу. Хитрий, гадів син!.. Треба було кивнути зарізякам, щоб задушили зрадника — і квит! Давно збирався те зробити, та все відкладав. І довідкладався!.. Тепер, якщо вірний Гри-

цуньо попаде в руки більшовикам, а ті гарненько всиплють — набалакає про «батька» чортзна-чого! Та все такого, що ні спростувати, ні заперечити!.. А там у пресу попадуть отаманські інтими! Е, чорт забирай!..

— Пане головний отаман,— виріс на порозі Петлюриної кімнати один із ад'ютантів, що стежили за евакуюванням канцелярії.— На проводі полковник Кутшеба!

— Пошліть його під три чорти!.. Або ні, скажіть, нема дома.— Нараз спохватився, подумавши, що з Кутшебою сваритися не слід.— Допіру поїхав на позицію абошо.

— Слухаю, пане головний отаман!

— У вас усе готове?

— Так точно!

— Накажіть подати автомобіль і винесіть оце,— вказав на шкіряну валізу, в яку було складено найнеобхідніші дорожні речі. Хай усі бачать: безкорисливий головний отаман, не везе з собою добра!.. А що завбачливо перегнав нагробовану валюту в надійні закордонні банки — так то його інтимна справа, своєї завбачливості він афішувати не буде. Хай бачать: тікає порожнем! З малюю валізкою!..

26

Военмор Тихін Шевчик того дня займався незвичним ділом: уперше в житті читав газету. Не сказати, що то така вже важка робота (в Лошаковій Гуті читання вважалось панською забавою), а от спробував Шевчик — і упрів. Поскаржився Троцеві:

— Волів би змолотити півкопи жита, ніж все оце прочитати. А ти, Павле?

— Я звик. І ти звикнеш. Газета, брат, не вивіска на лабазі або циркульні. Мізкувати треба.

— Мені те саме й комісар казав: практикуйся і вникай.

— Отож і вникай.— Троць ввіткнув у підкладку безкозирки голку, якою щойно заштопував дірку в рукаві, змотав нитку хитромудрою вісімкою, щоб голка не висунулася, поплював на долоню, пригладив заштопане місце.— А що читаєш?

— Ось,— подав Шевчик газету.

— Давня! На почитай свіжу! — І заспішив.— Як хтось запитає — я пішов до міста. Скоро вернуся.

— Давай іди!..

Дивізіон стояв у київській гавані. Після Лоївської операції, важкого стодвадцятиверстового переходу й багатоденного бойового напруження всім спав із плечей тягар і легко зітхнулося. Наказом командуючого Дніпрофлотом товариша Смирнова екіпажам дали цілоденний перепочинок. Такої розкоші военмори давно не мали і використовували вільний день всяк на свій смак. Любителі поспати раювали — з кубрика виривалося могутнє хропіння, від якого здригалася палуба. А невсипущі займалися ділом, до якого раніше не доходили руки: хто лагодив одіж або взуття, хто стригся, хто поспішав до міста. Деякі чистили зброю, а Шевчик читав. Оскільки мав звичку все робити на совість, то й газету почав читати від першої літери: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!.. Другий рік видання...» Далі великими, що й сліпий побачить, літерами: «КРАСНЫЙ МОРЯК». Назва Шевчикові сподобалася. Дрібніше надруковано: «Орган політвідділу Дніпровської військової флотилії... Редакція: Київ, Радянська пл. (кол. Думська)... Телефон 23-00.. Прийом від 12 до 5 г. д. щоденно... № 67, вівторок, 15 червня 1920 р.»

Коли все прочитав, подумав, що можна було й не читати, — байдуже, з котрої приймає редакція та який у неї телефон. Ні телефонувати, ні йти на прийом Шевчик не збирається. Головне в газеті ось! Через усю ширину аркуша: «Хай живе червона Дніпровська військова флотилія і могутня Червона Армія, що підняли червоний прапор над Києвом!..» Шевчик навіть розхвилювався. Досі вважав, що в газетах та книжках пишуть про щось далеке й незрозуміле, а тут тобі про таке, наче ти сам підказав редакції. Бо то про тебе в газеті! Бо ти военмор, визволитель Києва!..

Шевчик навіть сам не помічав, що читати йому ставало щедалі легше, — не ворушив губами, вимучуючи кожен склад, а бачив, сприймав і вимовляв цілі слова:

«Привіт червоного Києва Робітничо-селянському урядові!..

Дванадцятого червня на Думській площі відбулися багатолюдні збори робітників і громадян м. Києва в присутності геройських частин Червоної Армії і Флоту, які першими вступили до Києва. Одноставним підняттям рук ухвалено вітати Радянську робітничо-селянську владу, могутню Червону Армію і Флот, єдиного керівника світового революційного руху — партію комуністів-більшови-

ків. Перед лицем своїх визвольників, воїнів Червоної Армії і Флоту, червоний Київ урочисто заявляє, що страшний урок польсько-петлюрівського панування безповоротно і назавжди визначив дальшу путь України. Тільки з Радянською робітничо-селянською владою, тільки під захистом партії комуністів-більшовиків можливе справжнє відродження України, доступна участь у великій світовій боротьбі трудящих всіх країн».

Як не хвилюватися Шевчикові, не почувати приємної збентеженості. Він був на тих зборах! І ось про них у газеті — чорним по білому, друкованими літерами!.. То таке, що не забути!.. Колись, як стане він старим-престарим дідом Тихоном, розповідатиме онукам і правнукам. Люду збилося видимо-невидимо — наче не з самого Києва, а з усього білого світу! Не потовплювалися на площі, заповнили Хрещатик, Інститутську, тіснилися коло відчинених вікон усіх ближніх будинків. Дітлашня гронами обліплювала дерева, з висоти їй усе видно, хоч не все чути, і дорослі, що не могли протиснутися ближче до Думи, з балкона якої промовляли оратори, заздрили малолітнім шибеникам, а лізти ї собі на дерева соромились. Юрба темно-сіра, неосяжна, ворухка й гомінлива. В ній геть загубилися военмори, що з ними прийшов Шевчик, загубилися червоноармійці, хоч їх було чимало: треба довго пошукати очима між піджаків, тужурок, блуз, чиновницьких мундирів, усяких цивільних лахманів та кацавейок, щоб наткнутися на матроський бушлат чи злинялу солдатську гімнастерку. І весь оцей різномастий люд приймало одне радісне відчуття, один неповторний настрій. Слухали ораторів і раз по раз вибухали громоголосим «Ур-ра-а!», яке зроджувалося біля самої Думи, а потім могутнім валом котилося на Хрещатик, піднімалося по Інститутській, сягало Олександрівської й одлунювало аж за Дніпром.

Разом з усіма кричав і Шевчик — виявляв свою волю, що була часткою волі усього велелюддя, чистою краплиною розбурханого моря радості визволення. Коли підняттям рук приймалася ухвала вітати Радянську робітничо-селянську владу, він на хвилю завагався: теж мусить піднімати руку чи не вповноважений?.. У Лошаковій Гуті завше на сільських сходах ухвали приймали статечні хазяї — на голоту не зважали. Але ж не той час! Не Сорокам та Покотьолам вирішувати, як людям жити, яку владу вітати!.. Підняв руку якомога вище, усвідомлюючи

важливість події, учасником якої несподівано став, і почувуючи незмірну гордість.

Того ж дня, коли Шевчик разом з іншими воєнморями — учасниками знаменитих зборів — повернувся на судно, його чекала ще одна приємність. Пообідавши, вільні від вахти члени екіпажу трохи подрімали в прохолоднім кубрику, але розіспатися не встигли.

— Всіх свистати нагору! — облетіла судно команда, і за хвилину екіпаж вишикувався на палубі.

Перед стрій вийшли начальник дивізіону, комісар і командир «Малого». Всі троє підтягнуті, напрасовані. На кашкетах білі, аж синюваті, полотняні чохла. Такі ж підкомірці. Навіть пов'язка, на якій досі тримає руку Данилов, б'є в очі незвичайною білістю.

— Стру-унко! — чітко й коротко командує Ердман, голос його приємно лунає в прозорій і дзвінкій тиші, воєнмори тамують подих і застигають у бездоганно рівнім строю.— На прапор рівняйсь!..

Шевчик від першого разу полюбив отакі урочисті шикуняння. Траплялися вони нечасто і вносили у воєнморівське повсякдення святковість, а крім того, при урочистім строеві кожного разу екіпажу повідомлялося щось надзвичайно важливе. Так було й того дня.

Гавань повнилася звичним робочим гомоном: неподалік погуркував двигун катера-сторожовика, десь kleпали залізний лист, лагодячи на судні обшивку, десь пронизливо рипіла незмащена лебідка. А на палубі «Малого» ані шереху — лише приглушений, хрипливатий голос комісара Данилова:

— Товариші! Доблесні революційні воєнмори!..— Щоб дати раду хвилюванню, Данилов мусив зробити паузу, і вона дзвеніла нетерплячою напруженою тишею, поки комісар заговорив далі: — В ім'я визволення трудящих України з польсько-петлюрівського ярма, в ім'я перемоги світової революції ви звершили подвиг: разом з братами, що борються на фронтах, в інших червонофлотських групах, флотиліях і флотах, ваш дивізіон завдав нищівного удару білопольським інтервентам і контрреволюційним недобиткам запродавця Петлюри. Геройським зусиллям ви пробили залізну ворожу стіну під Лоевом, пройшли з боєм довгий і важкий шлях, діяли в злагоді з наземними частинами, забезпечили їх успішний наступ,— вписали славу сторінку в історію відданого революції Дніпрофлоту!.. Ви ще раз довели високу свідо-

мість, вірність революційному обов'язку, ваша поведінка в бою заслуговує найвищої похвали й найгучнішої бойової слави!.. Було нелегко, але навіть у найтяжчу хвилину ніхто не здригнувся, не завагався, не відступив! Між вас не знайшлося місця боягузові, нема його в жоднім з наших екіпажів, а героями я б назвав вас усіх!..

Кожному з военморів було приємно чути такі гарні слова, та кожен, звичайно, розумів, що вишикували екіпаж не заради того, щоб лише похвалити його за доблесть і революційну свідомість. Декому вже починало нетерпеливитися, хотілося скоріше почути головне, і комісар, розуміючи настрій военморів, не став випробовувати їх терпіння. Передихнувши, урочисто повідомив:

— За особливу бойову доблесть і заслуги перед революцією уряд Республіки Рад і командування Південно-Західним фронтом нагородили групу революційних моряків Дніпровської флотилії, в тім числі й нашого дивізіону, орденом Червоного Прапора і пам'ятними революційними подарунками!

— Ур-ра-а! Ур-ра-а! Ур-ра-а!

— Серед нагороджених — члени екіпажу «Малого».

Екіпаж гримнув «ура!» ще сильніше, а комісар продовжував:

— Ордена удостоєні военмори Галашко Андрій...

Бездоганний военморівський стрій од захвату зворухнувся, в повітрі затріпотіли стрічки підкинутих угору безкозирок, а недавня тиша вибухнула вітальними вигуками. Галашка в строю немає, віднедавна він командує «Метким», але екіпаж справедливо вважає його своїм і щиро радіє з нагороди. Переждавши перший вибух радості, комісар вів далі:

— Рудий Ілько!..

І знову на палубі те саме.

— Сиротюк Артем!..

— Троць Павло!..

Шевчик радів за всіх, та коли до його свідомості дійшло про нагороду Павла Троця, одразу мов ошалів: більше не чув, кого й чим нагороджено, хоч комісар називав нові й нові прізвища, забув, що в строю належить виконувати відповідні статутні приписи, зокрема утримуватися від надмірно бурхливого виявлення емоцій, — забув про все, тільки голосно вигукнув: «Ух ти!», рвучко повернувся до Троця, що стояв поряд, розкинув довгі руки й схопив його в обійми. Душив і щось говорив, — уже не

пам'ятає, що саме, — Троць ніяковів і випручувався од шаленого Шевчика, хоч йому було приємне нелукаве його привітання.

— Та пусти! — в розчуленні розвів Шевчикові лабетти. — Надумав: у строю обійматись!

Шевчик отямивсь. І засоромився, і став на місце, винувато опустивши очі. Справді, хіба можна в строю!.. І взагалі, чого це він з обіймами? Ніколи не обіймав нікого на світі, а тут на тобі! Сам не сподівався од себе таких ніжностей. Але хіба він винен, коли зрадив за Троця так, що далі нікуди!.. Павло від недавнього часу став для нього найближчим товаришем і найвищим авторитетом. За навмисне підкресленою грубуватістю Шевчик давно розпізнав безмірну Троцеву сердечність і ще щось таке, що не має назви, але має незбагненну силу, і вона, та сила, скоряє Шевчика, зачаровує, зроджує почуття захвату, дружби, вірності, бажання в усьому наслідувати товариша, готовність заради нього на самовідданість і жертву. Усього цього Шевчик не міг би висловити, сказав би лише, що за Троця він у вогонь і в воду. Якби нагородили його самого — не мав би стільки радості й не губив би самовладання.

Так, то був рідкісний день, то була жадана святковість, ясність, усвідомленість доцільності твого існування, потрібності твого діяння. Тією святковістю він житиме довіку, хай хоч які випадуть на його долю випробування, хай хоч як йому буде тяжко. Аж тепер, по незабутніх зборах, по урочистім шикуванні на палубі, до останку зрозумів, що ті випробування, та фізична й духовна тяжкість, яку переживаєш в боях і походах, та прикрість, що маєш у душі, проливши кров (дарма що ворожу!) — все те є вимушеною необхідністю, неминучою жорстокою платою за ось таку неосяжну святковість.

...Колись вийшов переможцем у поединку з лукавим петлюрівським сотником — забив виродка, хоч зовсім того не прагнув. Але радості не почував — лише відразу до всього на світі, навіть до самого себе. І все ж то було першим, дуже важливим для нього уроком, з якого назавше зтямив: ворог безпощадний, непримиренний, лютий, він не пощадить тебе ні за які блага, задушить, розтопче, розчавить, якщо хоч на хвилю виявиш слабкoduхість.

Тоді Шевчик, здавалось, усе зрозумів. Та недавно життя перевірило знову, чи пішов на користь перший урок.

Виконавши головне завдання, себто забезпечивши переправу Дванадцятій армії, перший дивізіон Дніпрофлоту опустився до гирла Десни, обстріляв Вишгород, де громадилися тили петлюрівського війська, нагнав страху на поляків, пославши півдесятка снарядів на Куренівку, і висадив у Наталці, за якихось п'ять верст від Києва, чималий десантний загін, який мав подати допомогу наступаючим на Київ червоноармійським частинам.

Шевчик, як і Троць, Ілляшок, Сиротюк (на судні залилася хіба третина екіпажу) пішов з загоном.

Був ранній ранок, низинний луг парував і іскрився невисохлою росою, з густого верболоззя пронизливим деренчанням озивався деркач. Майже з-під ніг военморам раз у раз випурхували чирята й крижаки, тривожно скрякували і з тихим посвистом відлітали геть. Істинно райська краса ранкового лугу, залитого ласкавим сонячним літєплом. Тішся, милуйся, блаженствуй!.. Та военморам нема до того діла, їхню увагу цілковито заповнено іншим: попереду, зовсім недалеко, вабливе, неповторне видово, од якого не можна відірвати очей. В окутанім легким синюватим серпанком кипінні садів тонуть золотавожовті й мармурово-білі будинки, палаци, храми, вгору пнуться сотні цибулеподібних золотих бань, а з-над Подолу підіймається стовп рудястого диму, знизу випорскують гострі язики полум'я — щось пожирає пожежа. Перед ними — Київ!.. Рушничну тріскотняву чути лише десь далеко — стріляють на Сирці або й далі, під Пущою-Водицею абощо. Глухо бухкають гармати внизу, по той бік Києва, а тут, за північною його околицею, незвична тиша.

Невже з ходу, без жодної затримки й перешкоди, загін увійде до міста, пройде аж до Хрещатика? А чом би й ні?.. Може, й сліду нема вже від поляків та петлюрівців у Києві, може, втекли ще вдосвіта. Тоді загін ось лиш перевалить через залізничний насип, обігне гавань і буде на Подолі!..

Раптом зліва рвонув вибух. Оглушені военмори замерли: в повітря злетів залізничний міст, неподалік з-за насипу затарахкотів кулемет.

— Ля-га-ай! — прокотилась команда.

Загін заліг. Від насипу, перебіжками од куща до куща, од ямки до горбка, відходило трое военморів — передовий дозор загону. Троє!.. Пішло п'ятеро, а відступає троє. Двоє впало під кулеметним вогнем.

Загін утягнувся в бій з січовиками, що зайняли оборону по тім боці залізничного насипу. Якийсь час тривала густа, але безрезультатна перестрілка, а потім загін, зорієнтувавшись в обстановці, почав розтягати праве крило, щоб обійти противника з правого флангу і, затиснувши в ріжку між Дніпром і гаванню, відрізати шлях для відступу. Петлюрівці, побачивши, що їх обходять, пішли в атаку. Незважаючи на вогонь, яким їх зустріли военмори, залишаючи вбитих і поранених, перли напролом, аби не бути відрізаними, бо то рівнозначно загибелі. Вони знали, що Київ залишають чи вже й залишили і польські, і петлюрівські частини, отже підтримки сподіватися немає звідки,— треба покладатися на самих себе. З засліпленістю приречених гнали на военморівський цеп. Отут і зробило суворе життя Шевчику ще одну перевірку на класову свідомість.

Він лежав за уламком старої цегляної стіни, що зостався з якоїсь службової залізничної будівлі, і вів вогонь. Не знати, чи досягали його постріли мети, бо позиція в Шевчика віддалена від основного напрямку атаки, вести прицільну стрільбу важко. Шевчик шкодував, що випало йому таке небойове місце, думав, що на цій ділянці зблизька не покажеться жодна петлюрівська проява, аж тут де не візьмись розпінений здоровега! Вигулькнув зненацька, наче з-під землі виріс, важко гупав чоботярками прямісінько на Шевчика. Уже ось він, за якихось десять-п'ятнадцять сажнів: без кашкета, волосся скуйовджене й мокре од поту, пика заросла рудуватою щетиною, очі витріщені з переляку й шаленства.

Шевчик заслав у патронник патрон, узяв петлюрівця на мушку, ворухнув пальцем, щоб натиснути на спусковий гачок — робив усе те спокійно й неквапно, і раптом наче смикнуло щось його за руку, змусило спинитись. Та їй же богу, знайома морда!.. Хто воно в диявола?.. Чи не з тих, кого довелося стрічати в час вимушеної двотижневої служби в петлюрівськiм збіговиську?.. Ні!.. Тю, та це ж Охрім!.. Він же, він, Охрім Покотьоло, бий його сила господня!..

За коротку мить Покотьоло майже доскочив до Шевчикової засідки. Вже впала тiнь од його голови на Шевчика, вже нависав над ним куркуленко, мов сіра брила, ось-ось зачепиться за щось та впаде на тебе — кості поламає гладкий кабанюра!.. Наче й розуміє Шевчик, що в особі Покотьоло має перед собою смертельного ворога, і чо-

мусь не надає тому значення і не наважується натиснути на спусковий гачок. Хоч і глитаюка, сучий син, та все ж земляк!.. Жалко!.. Не вбивати — краще захопити в полон, та натовкти морду, та повчити розуму, та, може, людину зробити з шкуродера!.. Ось що зупинило наївного й добросердного Шевчика і трохи не вилізло боком йому ж самому.

— Стій, Охрїме! — рвучко звівся в останню мить, коли той мало не наступив на нього важким чоботом.— Стій!..

Покотьоло як біг, так раптом і заляк: ти ба, хто це його знає тут на імення?.. Розлючений, шалений, перестрашений, він усе ж не згубив пам'яті — пізнав Шевчика одразу. Обличчя, і без того спотворене, скорчилося в машкару ненависті й звірства. Шевчику подумалося, що пуста його сподіванка обернути звірюку на людину, що дарма змилювався над землячком. Треба було стріляти, стріляти, поки не пізно! Він це зробить зараз!.. Скинув на рівень Покотьолових грудей рушницю, але...

— Ти, гнидо! — Очі його випирали з орбіт, мов у божевільного, він зробив невловимо швидкий порух, змахнув карабіном з примкнутим пласким багнетом, вибив з Шевчикових рук гвинтівку за півмиті перед тим, як він мав випалити. Гвинтівка одлетіла вбік і брязнула об камінь, Покотьоло широко розмахнувся, щоб нанизати Шевчика на чужинецький багнет, Шевчик лише встиг подумати, що це кінець, що рятунку нема, але що це?.. Ворог дивно здригнувся, гучно, по-звіриному гикнув, навіщось звівся навшпиньки і впав горілиць, хрестом розкинувши руки.

— Не лови гав, Тихоне,— почув Троців голос,— бо пропадеш!..

Шевчик прийшов до тями, тернув з лоба холодний піт, швидко підняв випущену з рук рушницю. Кинув оком праворуч — побачив Павла. Це він зарядував його від Покотьолового багнета. На мить стрівся з Троцем очима, хотів щось пояснити, але Троцеві було не до того — припав до землі, палив по ворогу. Та й чи треба щось пояснювати?.. В Шевчикові все кипіло, але від того думка ставала яснішою. Стиснувши зброю, поповзом наблизився до Троця, ліг поруч.

...А тепер ось Шевчик читає газету. «Красный моряк». Приємно, а таки важкувато. А писати не легше. Та коли треба — то треба. Він зараз напише листа. Це навіть

добре, що Павло подався до міста, — не заглядатиме через плече: «А що ти там пишеш, Шевчику? А кому пишеш? Нареченій?..»

Так, нареченій. Остапчуковій Одарочці в Лошакову Гуту. Він давно обдумав той лист, знає його напам'ять, от тільки треба записати та відправити.

Найперше повідомить, що живий-здоровий, того і їй бажає... Що служить у доблесних червоних воєнморах, воєє проти покотьолів, сорок та всіх інших шкуродерів за Радянську владу й світову революцію... Що з героїчною Червоною Армією і героїчним Червоним Флотом гнав з Києва поляків та петлюрівців і гнатиме кожную гідру контрреволюції доти, доки не зостанеться на землі жодного озброєного глитаюки й поки не настане для трудового селянства й робітництва світле майбутнє. Отож хай Одарочка в скорім часі не сподівається в Лошакову Гуту — він вернеться згодом, коли буде геть по війні і можна буде мирно ростити хліб. Але хай вона знає, що він страх скучив, бо любить її понад усе. Сказати це Одарочці віч-на-віч він би не зважився, а на папері можна. А ще він напише про свого друга Павла Троця. Напише ще багато, бо має що писати. І попросить піти до батька, сказати, що син кланяється. Хай Шевчик-старший не боїться за нього, бо тепер він свідомий боєць революції. І хай батько сходить до Радуля: там поховано геройського більшовика товариша Антона Руштана, то, може, треба поправити могилу, щоб було як слід. Він, Тихон, зробив би це сам, але поки що йому ніколи: піде добивати недобиту контру...

Шевчик розстелив на снаряднім ящику аркуш паперу і взявся за олівець.

Александр Иванович Пархоменко
БАГРЯНЫЙ ФАРВАТЕР

Повесть
«МОЛОДЬ»

(На украинском языке)

Художнє оформлення Р. Є. Безп'ятова та Г. П. Філатова
Редактор О. М. Логвиненко
Художній редактор Р. Ф. Ліпатов
Технічний редактор М. Л. Мелько
Коректори С. І. Гайдук, Р. О. Кондрацька

Информ бланк № 695. Здано на виробн. 5.07. 1977 р. Підписано до друку 2.01. 1978 р. БФ 33651. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 11,76. Обл.-вид. арк. 12,47. Тираж 30 000. Зам. № 975. Ціна 90 коп.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ, Пушкінська, 28.

Білоцерківська книжкова фабрика республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії та книжкової торгівлі, 256400, м. Біла Церква, вул. К. Маркса, 4.

Шановні читачі!

У видавництві ЦК ЛКСМУ «Молодь» у 1978 році вийдуть з друку такі прозові книжки:

ГУЦАЛО Є. З вогню воскресли. Повість та оповідання.

Герої нової повісті Євгена Гуцала «З вогню воскресли» — українці, білоруси, росіяни — живуть у сусідніх селах на Поліссі, де межують землі трьох братніх республік. У грізні роки Вітчизняної війни вони спільно боролися з німецько-фашистськими загарбниками.

Твір відзначено другою премією на республіканському конкурсі, присвяченому 60-річчю Жовтня.

В оповіданнях, які входять до збірки, змальовано різні аспекти життя трудівників сучасного села. Багато творів присвячено молоді, в них поетично відтворено почуття першого кохання, дружби, любові до рідної землі.

МАХ П. Вруна. Роман-хроніка.

У романі охоплено широке коло подій, які відбулися на західноукраїнських землях в період з 1927 по 1935 рік. Автор зображує конкретних історичних осіб — учасників Колківської першотравневої демонстрації 1935 року — Данила Макаровича, Василя Свиридюка, Надію Тарасюк та багатьох інших. Особисті долі героїв тісно зв'язані з їхньою революційною діяльністю.

Книга читається з великим інтересом.

МУШКЕТИК Ю. Суд над Сенекою. Повість.

Вітчизна і мати — вони неподільні, вони завжди в нас. Один раз не втримавшись на найвищому гребені в час воєнних випробувань, Микола зрозумів, що втратив їх обох. Ніхто не знає про невігійний біль у його душі, а Микола постійно карається найвищим судом — власною совістю, шукає шляхів, як спокутувати свою провину. Повість так і називається «Біль».

Митець і мистецтво, пошук і творчий поступ уперед — таке коло питань зачіпає автор у повісті «Старий у задумі».

Сюжет третьої повісті складає дещо жартівливий, а в чомусь і серйозний суд, який влаштовують студенти-юристи над давньоримським філософом і поетом (вихователем Неропа) Сенекою. Щирі, безпосередні, безкомпромісні, вони шукають вічних істин у мудростях і подіях тисячолітньої давності, не помічаючи, як у щоденному своєму житті, в праці, в коханні і в дружбі відносять сьогоденні живі і справжні істини.

СІКОРСЬКИЙ Я. Капітан Рибкін. Повість.

Велика Вітчизняна війна — епопея неперевершеного героїзму, стійкості, мужності радянських людей.

На сторінках героїчної повісті «Капітан Рибкін» (видання друге, доповнене) письменник Яків Сікорський розповідає про долі героїв одного із стрілецьких полків, командира полку капітана Рибкіна, про шлях полку від Пруту до Кубані і найважчу частину путі — бої на Дону.

У центрі оповіді — комуністи, комсомольці, які надихали бійців на ратні подвиги.

СОБКО В. Ключ. Роман.

Новий роман відомого українського письменника, лауреата Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка Вадима Собка присвячений робітничій темі.

Головні герої твору — молоді робітники електронної промисловості, чийми руками і розумом твориться науково-технічний прогрес нашого сьогodenня.

Роман гостросюжетний, багатоплановий, написаний барвистою мовою.

ТЮТЮННИК Ф. Перепелині дзвони. Оповідання.

У нових творах талановитий прозаїк з Полтавщини Федір Тютюнник розповідає про перші почуття, які тільки-но народжуються у юних серцях, про юначу

дружбу, про чесне ставлення нашої молоді людини до землі, до своїх громадських обов'язків.

У книзі порушуються й інші проблеми, які хвилюють сьогодні молодих сучасників.

Оповідання написані гарною, соковитою мовою, читаються легко, з неослабним інтересом.

90 коп.

